

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Kolektif Bellek

Maurice Halbwachs

Çeviri: Zuhall Karagöz

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Sosyoloji

Maurice Halbwachs

Kolektif Bellek

Maurice Halbwachs (1877-1945): Daha çok Emile Durkheim'dan etkilenen ama Durkheimcı paradigmanın iddialarını dönüştüren ve genişleten bir Fransız sosyologdur. Halbwachs yetenekli bir toplumsal istatistikçiydi ve *Les Causes de suicide [İntiharın Nedenleri]* (1930) kitabında Durkheim'ın gözden kaçırdığı önemli yeni bulgulara değinmişti. Halbwachs aynı zamanda sistematik olarak toplumsal sınıfın doğası hakkında yazan ilk Fransız sosyologlardan biridir. İşçi sınıfı üzerine yazdığı araştırmasında Friedrich Engels Kanununun oldukça yaygın bir şekilde uygulandığını göstermiştir. Halbwachs'ın en etkileyici ve yenilikçi çalışmaları, Durkheim'ın kolektif temsiliyetler kavramından öte bir başarı getiren kolektif hafıza kavramı ile ilgilidir.

Zuhal Karagöz: Galatasaray Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde lisansını tamamladıktan sonra Fransa, Montpellier'de, Université Paul Valéry'de, sosyoloji yüksek lisans derecesini aldı. 2010 senesinde *Maison méditerranéenne des sciences de l'homme* adlı araştırma merkezinde sosyoloji doktorasına başladı. Çalışma alanları kentsel dönüşüm, uluslararası göç ve diasporada örgütlenme biçimleri gibi konuları kapsamaktadır. 2014 yılından beri Fransızcadan Türkçeye çeviri yapmaktadır.

PINHAN YAYINCILIK

Litros Yolu, Fatih San. Sitesi No: 12/214-215

Topkapı/Zeytinburnu İstanbul

Tel: (0212) 259 27 60 Faks: (0212) 565 16 74

www.pinhanyayincilik.com

info@pinhanyayincilik.com

Sertifika No: 40676

Kaynak metin: *La mémoire collective*, publié en 1950. Paris : Les Presses universitaires de France, 1967, Deuxième édition revue et augmentée, 204 pages. Collection : Bibliothèque de philosophie contemporaine.

© Pinhan Yayıncılık, 2018

Türkçe çeviri © Zuhal Karagöz, 2018

Birinci Basım: Ağustos 2018

Genel Yayın Yönetmeni: Mahmut Sever

Çeviri Editörü: Kasım Akbaş

Kapak Tasarımı: Mahmut Sever

Dizgi: Özlem Sümbül

Teknik Hazırlık, Baskı ve Cilt:

Yaylacık Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.

Litros Yolu Fatih San. Sitesi No: 12/197-203

Topkapı-İstanbul Tel: (0212) 567 80 03

Sertifika No: 11931

Pinhan Yayıncılık: 171 Sosyoloji Dizisi: 12

ISBN: 978-605-9460-54-5

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metnin, gerek görsel malzemenin yayınevinden izin alınmadan herhangi bir yolla çoğaltılması, yayımlanması ve dağıtılması 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nun hükümlerine aykırıdır ve hak sahiplerinin maddi ve manevi haklarının çiğnenmesi anlamına geldiği için suç oluşturur.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

KOLEKTİF BELLEK

MAURICE HALBWACHS

ÇEVİRİ: ZUHAL KARAGÖZ

İçindekiler

Önsöz ♦ 7

Giriş ♦ 19

KOLEKTİF BELLEK ♦ 27

1. Bireysel ve Kolektif Bellekler ♦ 29

Tanıklıkları Kıyaslamak ♦ 29

Bir Gruptan Kopmak Suretiyle Unutmak ♦ 31

Duyusal Bir Topluluk İhtiyacı ♦ 39

Tam Anlamıyla Bireysel Bir Bellek İhtimali ♦ 42

Çocukluk Hatıraları ♦ 44

Yetişkinlik Hatıraları ♦ 51

Kolektif Tesirin Kesişimi Olarak Bireysel Hatıra ♦ 55

2. Tarihi Bellek ve Kolektif Bellek ♦ 63

Otobiyografik Bellek ve Tarihî Bellek: Aralarındaki Açık Karşıtlık ♦ 63

Tarihî ve Otobiyografik Belleklerin Birbirlerine Nüfuz Edişleri (Yakın Tarih) ♦ 68

Çocuklukta Yaşanmış Tarih ♦ 74

Nesiller Arasındaki Canlı Bağ ♦ 78

Yeniden İnşa Edilen Hatıralar ♦ 85

Muğlâk Hatıralar ♦ 88

Uzak Çerçeveler ile Yakın Çevreler ♦ 94

Kolektif Bellek ile Tarih Arasındaki Nihai Karşıtlık ♦ 96

Tarih, Yaşananların Kayda Alınması; Kolektif Bellek, Geleneğin Taşıyıcısı ♦ 102

3. Zaman ve Kolektif Bellek ♦ 109

Zamanın Sosyal Taksimatı ♦ 109

Bergson'un Saf (Bireysel) Süre Doktrini ve "Müşterek Zaman" ♦ 111

Bergsoncu Öznelciliğin Eleştirisi ♦ 115

Tarih: Hatıranın Çerçevesi ♦ 121

Soyut ve Gerçek Zaman ♦ 123

"Evrensel Zaman" ve "Tarihî Zamanlar" ♦ 125

Tarihî Kronoloji ile Kolektif Gelenek ♦ 130

Kolektif Sürelerin Çok Katmanlılığı ve Heterojenliği ♦ 131

Kolektif Sürelerin Geçirimsizliği ♦ 139

Toplumsal Sürecin Yavaşlığı ve Sürati ♦ 142

Kalıcı Grupların Gayrişahsi Esası ♦ 145

Grupların Kalıcılığı ve Dönüşümü: Ailenin Dönemleri ♦ 149

Kaybolan Gruplardan Arta Kalanlar ♦ 153

Sözde Bireysel Belleklerin Yegâne Temeli:

Kolektif Süreler ♦ 154

4. Mekân ve Kolektif Bellek ♦ 159

Grubun Mekânsal Çerçevesi: Fiziki Çevrenin Etkisi ♦ 159

Kentin Taşları ♦ 162

Yerleştirmeler ve Yer Değiştirmeler:

Grubun Mekâna Bağlılığı ♦ 166

Görünür Mekânsal Temeli Olmayan Hukuki, İktisadi ve Dinî Topluluklar ♦ 168

Kolektif Belleğin Mekâna Yerleştirilmesi ♦ 174

Hukuki Alan ve Hukukun Belleği ♦ 175

İktisadi Mekân ♦ 181

Dinî Mekân ♦ 187

5. Müzisyenlerde Kolektif Bellek ♦ 195

Önsöz

Sosyoloji de diğer bilim dalları gibi, uzak bölgeleri inceledikten sonra varoluşun somut gerçekliğine yaklaşmıştır. Maurice Halbwachs'ı, günümüzde artık klasik sayılabilecek bir toplumsal sınıf analizinden "belleğin toplumsal çerçevelerinin" incelenmesine yönelten şey, Marcel Mauss'u *L'esquisse d'une théorie de la magie*'den *Techniques du corps*'a [Türkçede Marcel Mauss, *Sosyoloji ve Antropoloji*, Çev. Özcan Doğan, 4. Baskı, İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2013, içinde "Genel Büyü Teorisi Üzerine bir Deneme", ss. 59-220 ve "Bedensel Teknikler" ss. 505-534] yönelten ile aynıdır: Fransız Sosyoloji Okulu'nun ikinci nesli "uzak"tan "yakın"a doğru gitmiştir.¹

Maurice Halbwachs'ın Naziler tarafından toplama kampına gönderilmesi ve orada öldürülmesinden kısa süre önce yaptığı analizlerinin gündelik hayat sosyolojisine yeni bir yol açmış olması hayli çarpıcı bir gelişmedir. Ancak, Halbwachs'ın ölümünden sonra 1950 yılında yayımlanan kitabı *Kolektif Bellek*'in içindeki önerilerin başka araştırmaları doğurmamış olması üzücüdür. Söz konusu tarih, Pitirim Sorokin ve Georges Gurvitch'in terimlerini ve kavramlarını konusuna yabancı bilimlerden alan bir analizin aldatıcı yönünü göstererek sınırlarını belirledikleri bu neopozitivizmin doruğuna eriştiği dönemi işaret eder. Bugün

1. Dünya Savaşı'nda öldürülen ve *Contribution à une étude sur la représentation de la mort* [Ölümün kolektif temsiline incelenmesine katkı] (*L'année sociologique*, 1905-1906 içinde) çalışmasıyla benzer bir araştırma yolunu açan Robert Hertz'in ismini de ekleyelim.

bu kitabın yankılarının çok daha etkili olduğuna hiç şüphe yoktur.

Maurice Halbwachs, 1925'te yayınlanan *Les cadres sociaux de la mémoire* [Türkçede, *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi*, Çev.: Büşra Uçar, Ankara: Heretik Yayınları, 2016] isimli eserinde sıkı bir Durkheimci olduğunu gösterir. Toplumsal sınıflardan ve daha sonra intihardan bahsederken Fransız okulunun üstadının düşüncesinin ötesine geçiyorsa da, bellek hakkındaki analizi doğrudan *Formes élémentaires de la vie religieuse* [Türkçede, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, Çev.: Fuat Aydın, İstanbul: Eskiye Yayınları, 2011]'den esinlenmiş gibidir. Yazar söz konusu eserinde, bellek dediğimiz bu yeniden inşanın işaret noktaları olan gerçek toplumsal çerçeveler uygulama noktaları olarak kullanılmazlarsa, hatırlama ve anıların yer tayini sorununun anlaşılmasının imkânsız olduğunu gösterir.

Durkheim, külliyatının iyi bilinen sayfalarında (ki bu sayfalar bilgi sosyolojisine büyük katkıda bulunmuştur), toplumsal ve zihinsel sınıflandırma sistemlerinin her zaman “coşkun toplumsal ortamları” temel aldıklarında ısrar eder. O dönemde bu düşünce tam manasıyla anlaşılamazdı ve Durkheim'in başka bir kavramı olan *anomi*² de hak ettiği etkiyi elde edemezdi. Daha doğrusu, çağdaşları Durkheim'in ileri sürdüğü fikirden, zihinsel sınıflandırmalarla toplumsal sınıflandırmalar arasında mekanik bir bağ olduğu kanısına varıyorlardı. Oysa söz konusu olan, insan topluluklarının yaratıcı hareketliliği -“coşkunluğu”- ve evrene ya da tahayyül edilen toplumun eylemsiz ortamına dair basit temsillerin düzenlenmesi arasındaki diyalektik bir bağıntı idi.

Kuşkusuz, Durkheim'in ifadeleri yanıltıcı olabiliyordu. Kendisi de düşünsel yaşamı boyunca, çağdaşlarının da

² Bu konuda bkz. Jean Duvignaud, *Durkheim*, Paris: Presses Universitaires de France.

(hatta Bergson'un bile) kullandıkları bir kelime dağarcığının kurbanı oldu. Bu dil sıkıntısının Fransız sosyolojisinin kurucu babasını kendi araştırmasının anlaşılması konusunda ne kadar rahatsız ettiğine daha önce de dikkat çekilmiştir. Kolektif bilincin analizi (Durkheim bu kolektif bilincin örüntüsünün, onu oluşturan geçirgen kısmi bilinçlere içkin olduğunu sezmişti), entelektüalizmin bu düşünür nesline devrettiği içine kapanık "kendilik bilincinin" güncelliğini yitirmiş imajı nedeniyle bir sonuca varamazdı.³

Oysa aynı dönemde Husserl, öznelere bilinçlerinin karşılıklı açılımını ve bu canlı bütünün (ki bu bütün olmasaydı kolektif bilinç kavramı işlerlik kazanamazdı) bileşenlerinin katılımlarını anlaşılır bir biçimde açıklamasına olanak vermek suretiyle, Durkheim'ın keşfine anlamını veren amaçlılığın bir tanımını sunuyordu. Ancak Husserl'in düşüncesi -hatta diyalektik düşüncenin, belli ölçüde Marksist bir yöntemin benzer bir sonuca götürebileceği öğeleri bile- Fransa'ya nüfuz etmemiştir.

Durkheim'ın hayatı boyunca kendi yöntemine aykırı bir ifade şekliyle (bu, özellikle *Sosyoloji ve Felsefe* isimli eserinde bir araya getirilen araştırmalarında kendini belli eder) cebelleşmiş olması ve yeni bir kavramsallaştırma eksikliği sebebiyle kolektif bilincin ve toplumun varlığını kabul etmesi, uzun analiz gerektiren bir sorundur. Bununla birlikte, sosyoloji üstadı bu sorunlarını ilk kuşak öğrencilerine devretmiştir.

Ancak, Maurice Halbwachs kitaplarını yayımlamaya başladığında bir değişim gerçekleşti. Fransa'ya bazı yeni etkili kavramlar girmekle kalmadı. Özellikle deneyimin kendisi, düşünceye, felsefi kelime dağarcığını genel bir tashihe zorlayan analiz konuları dayattı. Çünkü sorunların varlığının dilden oluşan bir sistemin varlığı ile karışması muhakkak değildir. Özellikle de, kavramsallaştırmanın as-

³ Georges Gurvitch, *La vocation actuelle de la sociologie* [Sosyolojinin güncel yönelimi], cilt 2, Paris: Presses Universitaires de France.

la tamamen hükmedilemeyen bir deneyimin sonsuz zenginliğini kısmen ve daima takriben kapsadığı beşerîyat alanında...⁴

Tüm bu döneme bellek ve hatıra üzerine düşüncenin egemen olması, bilimsel bilginin ve edebî eserin kolektif ve bireysel deneyimin aynı alanlarına ulaşmaya çalışma kaygısında birleşmesi, beşerî gerçeklik tarafından ortaya konan kavramsal ifadenin aşılmasının ipucu değil midir? Proust, Bergson, Henry James, Conrad, Joyce ve Italo Svèvo'nun yeniden hatırlamayı ve aklın öze dönüşlü olmayan biçimlerini araştırmalarının temel konularından biri haline getirmeleri; (F. Alquié'nin felsefi düşünce üzerindeki etkisini incelediği) gerçeküstücülüğün, olumsuzluk [contingency] ile düşsel ve anıtsallaştıran keşfi iradesinin ön planına yerleştirmesi ve bağlantılarla (bu bağlantıların görünürdeki karmaşası, psikanalizin rasyonelleştirebildiği örtük bir mantıktan ileri geliyor gibidir) oynaması; ortak bir yöne, kolektif ve bireysel varoluşsal gerçekliğin aydınlatılmasına doğru ilerleyen bir sorgulamalar demetinin yaratılmasına katkı sağlar.

Ve bu, Fransız felsefi dilinin temel sorunlarından hiçbirinin çözülmemiş olmasına rağmen gerçekleşir. Çünkü Bergson da Durkheim gibi, bellekten bahsederken bilimsel ifadelerin anlamaya çabaladığı gerçekliğin karşısında yetersiz kalmasından muzdariptir. Edebî dile başvurusu (bu, bazılarının *Matière et mémoire* [Türkçede, *Madde ve Bellek*, Çev.: Işık Ergüden, 2. Baskı, Ankara: Dost Kitabevi, 2015]'in yazarının düşüncelere şüpheyle yaklaştığını söylemelerine neden olmuştur), sadece deneyimin bilinmeyen alanlarının araştırılmasında daha ileriye gitmeyi başarmış sanatsal üretime duyduğu saygıdan değil, aynı zamanda

⁴ Ama aynı zamanda tecrübenin (aydınların tecrübesinin) hakikatini hangi sebeple zaman zaman varoluşun dille özdeşleşmesinde aramaya mecbur kaldığını bilmek de hayli ilginçtir. Bu daralmalar, sınırlanan ve "asgarilerine" indirgenen tecrübenin daralmalarıdır.

yeni bir kelime dağarcığı oluşturma çabasından ötürüdür.⁵ Bununla beraber, bu girişim, düşünceyi demode ve artık kontrol edemediğimiz bir deneyimden doğan gerçekliklerle dolup taşan zihinsel araçlardan uzaklaştırma çabaları içinde en tutarlısıdır.

Her şeye rağmen, dikkatini bellek ve süreye veren bu kaygı aslında Avrupalı toplumların devamlılığındaki bir kırılma noktasına karşılık gelir. Daha önce hiç öyle algılanmamış bir geçmişi uzaklaştıran 1. Dünya Savaşı ile gelen kırılma, bir grup veya bir millet kendi tarihinden “doktrin” yaratmak istediğinde onların kendilerini hangi yanlı yapıya teslim ettiklerini ortaya koyan, hasmane “milliyetçilikler” arasındaki kırılma, sınıflar arasındaki tabakalaşmayı ve bölünmeyi vurgulayan, insan ile dünya hakkında sahip olduğumuz imge ve bu imgenin düzenli bir topluluk içindeki sınırlı yeri arasındaki ilişkiyi daha hassas kılan ekonomik hayattaki kırılma... Evrensel bilince verilen öncelik dağılır ve etnoloji, “ilkel” ve “bilimsel” zihniyetlerin olumsuzluğunu (bu ikiliğin saflığına rağmen) vurgular. Bu aynı zamanda Lukacs’ın, kendi dünya görüşüne ve kendi belleğine sahip belirli bir sınıf öznelliğinin var olduğunu öne sürdüğü dönemdir. Bu öznellik, filozofun toplulukların hiyerarşik düzeninde kendisine verdiği seçkin yer ile karizmatik bir tarih ülküsü aracılığıyla “imtiyazlı” hale gelen bir sınıf söz konusu olduğunda mutlak nesnelliğe dönüşür. Siyasal rejimlerin her defasında kendileriyle birlikte farklı bir mutlak insan imgesini ve aynı zamanda, geçmiş ile geleceğin yeniden düzenlenmesine ön ayak olan bir değerler sistemini de yanlarında getirmelerine ilk kez tanıklık ettiğimiz dönem de aynı dönem değil midir? Bu bizi yavaş yavaş ideolojilerin yalnızca çarpıcı gelişmelerini

⁵ Felsefi “jargonun” Fransız felsefesindeki kavramsal yoksulluğa karşı bir protesto niteliğinde olması mümkündür: Yvon Belaval ve Jean-François Revel’in eleştirileri yerinde ve haklıdır.

göstererek toplumsal köklenmelerini gözden yitiren Karl Mannheim'ın izlenimci rölativizmine götürür.

İçinde bulunduğumuz dönemin son derece sosyolojik amacına uygun düşen bu kaygılar, Maurice Halbwachs'ın evriminde iz bıraktıkları kadar Marc Bloch veya Lucien Febvre gibi toplumbilimselleştiren tarihçilerin araştırma konularında da kendilerini gösterirler.

Halbwachs'ın 1941 yılında yayımlanan *La topographie légendaire des Evangiles en Terre sainte* [Kutsal Topraklardaki İncillerin Efsanevi Topografyası] isimli eseri bu somuta yönelimin tanıklıklarından biridir. Söz konusu olan, farklı topluluklar müşterek bir "kolektif temsili" kendilerine mal ettiklerinde, kolektif hatıraların yer tayininin bu topluluklara (ve onların karşılıklı ilişkilerine) göre ne kadar değişken olduğunu göstermek değil midir? Saygılı ve saf bir geleneğin koruduğu dış yüzeyin altında, üst üste binmiş farklı yorumlama katmanları yer alır. Ve bunlardan her biri, şu veya bu topluluğun (şu veya bu mezhebin) belirli bir zaman ve mekân içindeki yerlerine uygun olarak tanımladıkları gerçek bakış açılarına tekabül eder. "Tarihçilikten" kurtulan tarih, bu noktada, kökenlerindeki "sosyolojicilikten" sıyrılmış sosyolojiye katılır.

Kolektif Bellek'in içindeki metinler bu araştırmanın diğer sonucunu oluşturuyor. Bu metinler bizi daha çok ilgilendirdiği için daha büyük bir anlam ifade eder. Şüphesiz bunun sebebi biraz da bu metinlerin toplandığı eserin yapısının Maurice Halbwachs'ın diğer yazılarına kıyasla daha özgür ve kelimenin en iyi anlamıyla, edebî yönelimlerle dopdolu olmasıdır.

Bu kitabı ilginç kılan şey, pozitivist varsayımın aksine, anlayıcı yorumlama ve nedensel analiz ile toplulukların ve anlamların kavranmasını bir araya getiriyor olmasıdır. Daha derine inecek olursak, buradaki bellek analizinin altında bir zaman tanımının gizlendiğini söyleyebiliriz. Zaman artık, (tüm felsefi düşüncede hâkim olan önyargıya dayalı bir fikrin doğrultusunda) tüm olayların gerçekleşti-

ği homojen ve yeknesak bir ortam değildir. Zamana indirgenemez deneyimin alanlarını sorguladıkları için varoluşsal düşünceye bağlı olmayan ögeler arasındaki eşgüdümün basit bir ilkesidir. Zamanı “sonsuzluğun hareketli imgesi” olarak tanımlayan Platoncu görüşün aksine, “maddesellik unutmayı getirir” diyen geçerliliğini yitirmiş bir tinselcilik yorumunun aksine, akılcı mantığın taşıyıcısı yegâne gelişme fikrini savunan Hegelci düşüncenin aksine,⁶ Fransız sosyolojisi Halbwachs ile birlikte Einstein devriminin vardığı sonuçları anlamaya başlar. Zaman artık, eski dönemlerde ışığın fizikçiler için sahip olduğu anlama benzer bir şekilde, tüm beşerî olayların toplandığı imtiyazlı ve istikrarlı ortam değildir. Zamandan, sabit bir anlayış kabiliyeti kategorisinden bahsettiğimiz gibi bahsetmek mümkün müdür?

Maurice Halbwachs, *tanıklık* kelimesine başvurur. Tanıklık yalnızca parçası olduğu bütünle birlikte anılırsa bir anlam ifade eder, çünkü vaktiyle ortaklaşa yaşanan gerçek bir olayı farz eder. Bu bağlamda, olayı doğrulayan topluluğun ve bireyin şimdiki zamandaki referans çerçevesinden bağımsız değildir. Başka bir deyişle, “ben” ve onun süresi iki farklı ve bazen ıraksak dizinin karşılaşma noktasında yer alırlar. Bu dizilerden biri hatıranın canlı ve maddi yönlerine bağlıyken, diğeri, artık yalnızca mazi olanı yeniden inşa eder. Peki, bu “ben” şayet “hatırladığı” anda kurtulmaya çalıştığı bir “duygusal cemaatin” ya da “coşkun bir ortamın” parçası değilse ne olur?

Elbette bireysel hatıra vardır, ama eşzamanlılığın ya da olumsuzluğun bir süre için yaklaştırdığı farklı çerçevelerde kök salmıştır. Şahsi hatırlama, içinde bulunduğumuz çeşitli dayanışma ağlarının kesiştiği noktada yer alır. Hiçbir şey güncel toplumsal varlığın eşzamanlı örüntüsünün dışında değildir ve bir dilde ifade ettiğimiz için adına hatıra dedi-

⁶ Bkz. Georges Gurvitch, *Dialectique et sociologie* [Diyalektik ve sosyoloji], Paris: Flammarion.

ğımız bu biçim, ancak bu farklı öğelerin birleşiminden doğar. Dolayısıyla bilinç asla kendi içine kapalı, boş ya da yalnız değildir. Hatıra sanki toplumsal çerçevelerin değişkenliğinin ve tarihsel kolektif deneyimin ortasında bir yer edinmemizi sağlayan bir işaret noktasıymışçasına birçok yöne sürükleniriz. Bu durum belki de, kolektif hatıranın, gerginlik ya da kriz dönemlerine kıyasla (o dönemlerde hatıra bazen “mite” dönüşür) sakinlik ya da toplumsal “yapıların” anlık durağanlık dönemlerinde neden daha az önem taşıdığını açıklıyor olabilir.

Toplulukların hayatlarına denk düşen tüm “kolektif girişimlerin” içinde hatıra, bir sınır ve limit gibidir. Çok sayıda “kolektif düşünce” akımının kesişiminde yer alır. Yalnızca kendimizi ilgilendiren olayları hatırlamak işte bu yüzden bu denli güçtür. Öyleyse artık söz konusu olanın, bir özü ya da olgusal bir gerçekliği kesin olarak belirtmek değil, ayrımsal bir ilişkiyi anlamak olduğunu görebiliriz.

Aslında Maurice Halbwachs, içinde yer aldığımız topluluklarla olan ilişkilerimizde meydana gelen değişimler ile bu topluluklar arasındaki ilişkilerden doğan şahsi bellek macerasını, bireysel olayların ardışıklığını bir bağlama oturtmaya yardımcı olur. En özel hatıralarının (büyükannesinin, annesinin ve Albertine’in imajının) silindiğini büyük bir kaygı ile izleyen ve kaybettiğini düşündüğü şeyle arasındaki mesafenin örtük tespitine duygu yükleyen Proust, bu arayışa dair hem sağduyulu hem de endişeli bir tasvir sunmamış mıdır?⁷ Ama “tarihsel” varlığı toplumsallaşmak suretiyle ister istemez ihanet ettiği kişisel varlığıyla çelişir.

Bu noktada, Halbwachs’ın düşüncesinde, yeniden yaratılan geçmişe yansıtılan toplumsal hayatın şimdiki zamanından elde edilen verilerin yeniden inşasını gerektiren

⁷ Gilles Deleuze oldukça yerinde bir tespitle, Proust’un düşüncesinde hatıranın öncelikle kaybolanın ve imgelerde yeniden hayat bulamayacak olanın karşısında duyulan bir endişe olduğunu söyler: *Proust et les signes* [Proust ve Göstergeler], Paris: Presses Universitaires de France.

“tarihsel bellek” ile sihirli bir şekilde geçmişini yeniden düzenleyen “kolektif bellek” arasında dikkate değer bir ayırım vardır. Farklı bellek biçimleri, bilincin kolektif ve bireysel bu iki farklı yönünün ortasında gelişir ve bu biçimler, sahip oldukları ereklere göre sık sık değişir.

Bu elbette ki, zihinlerin birbirlerinden ayrı olduklarına değil; bu zihinlerin bağlı oldukları kolektif toplulukların birleşiminin birçok zaman deneyimi ortaya koyduklarına işaret eder. Georges Gurvitch’in düşüncesinde büyük bir yeri olan “toplumsal zamanların çokluluğu” analizine doğru giden düşüncenin burada nasıl doğduğunu görebiliriz. Aynı zamanda; kolektif belleğin tarihle aynı şey olmadığını, “tarihsel bellek” ifadesinin, birbirlerini dışlayan iki kavramı bir araya getirmesinden ötürü neredeyse absürt sayılabileceğini anlarız. Tarih, müesses bir topluluğun kendini değişimin daimi aşındırmasına karşı savunmak için inşa ettiği belirgin bir yapının sonucuyken; bellek, bakış açılarının etki alanını ve bu bakış açılarının karşılıklı göreliliğini kabul etmez mi?

Bununla birlikte, süre ve zaman meselesi artık klasik felsefi düşünceye ait ifadelerle tanımlanmıyor. Maurice Halbwachs, toplumsal zamanların çokluluğunu kabul etmekte birtakım güçlükler yaşasa da (aldığı eğitimin ona sadece tek bir zamansallık olduğu öğretmiş olmasına rağmen -bu zamansallık fazla basit bir Bergsoncu ikiliğe göre süre ve mekânsallık olarak ikiye ayrılır- bu çokluluğun varlığını seziyordu), bu konudaki düşüncesinin sonu önemli bir keşfe varır. Halbwachs şöyle yazar: “Birbirlerinden ayrı grupların sayısı kadar kolektif zaman olduğunu ayırt etmek gerekir.” Ne yazık ki ölüm, bu tespitini daha ileriye götürmesine engel olmuştur.

Ancak; şayet “kolektif bellek” “tarihsel belleğe” hiçbir şey ama “kolektif belleğe” her şeyini borçluysa, bunun sebebi birincisinin tesadüfen ya da toplulukların karşı karşıya gelmesi sonucu yakınlaşan çok sayıda dizinin kesişim noktasında yer almasıdır. Bellek, bilincin temeli olamaz

çünkü o, bilincin aldığı yönlerden biri, zihnin akılsallaştırdığı olası bir bakış açısidir. Öyleyse bu [tespit] bizi en basit beşerî olayların gerçek hayattaki halleriyle, başka bir ifadeyle, hakiki ve hayali rollerin, ütöpik tasarıların ve keyfi inşaların karşı karşıya geldikleri çok sayıda dramlaştırma esnasında oynandıkları şekilleriyle incelenmesine doğru götürür.

İster katılmış ve “billurlarmış” olsun (“gruplar, bütün parçalarıyla eylemsiz maddeyi taklit ederler”), ister toplulukların geçici ya da kalıcı olarak diğer gruplarla ilişkilerine tekabül eden olayları yerleştirdikleri alanlar olsun; uzamın kesişim noktaları, hatıranın yer aldığı toplumsal zamanların kesişim noktalarına karşılık gelir.

Dinler, siyasal tutumlar ve idari kuruluşlar, geçmişe olduğu kadar geleceğe de yönelik tasarılar olan ve insan topluluklarının az çok yoğun ve belirgin hareketliliklerine karşılık gelen zamansal (“tarihsel”) boyutlar taşır. Kentlerin duvarları, evler, sokaklar veya kırsal manzaralar bu inşaların müteakibiyyetinin işaretlerini taşır.

Elbette, “mekâna göre bellek” ile “zamana göre bellek” ikililiğinin gerçekten işe yarar olup olmadığını sorgulayabiliriz, çünkü “süre” ve “mekân” arasındaki ayrım çağdaş fiziğin de kanıtladığı üzere skolastik bir ayrımdır. Bununla beraber, ölümü sebebiyle incelemesini daha ileri götürememiş olsa da, Halbwachs bu ayrımdan ve tarihsel bellek tarafından gerçekleştirilen “yeniden inşa” ile kolektif belleğin “yeniden inşası” arasındaki ayrımdan faydalanmayı başarmıştır. Halbwachs’ın düşüncesi bu suretle sosyolojinin o zamana kadar hiç girmedığı bir yola girmiştir.

Halbwachs’ın ölümünden sonra yayımlanan bu kitabı, “klasik” sosyolojiyi aşan bir tona sahiptir, çünkü bu kitap, gündelik hayat sosyolojisinin öğelerini ya da daha kesin bir dille söylemek gerekirse, sosyolojinin insanın gündelik hayatında ve kolektif hayatın örüntüsü dâhilinde, içinde

bulunduğu somut durumları incelemesini sağlayacak ön varsayımları içerir.⁸

Bu durumlar deneyimin basit parçaları değildir. Toplumsal rolleri sorgular ve “coşkun ortamların” kısmi hareketliliğini canlandırırlar. Sosyoloji, zamanın (ve belleğin) elinden bilincin “doğrudan verisi” olma imtiyazını almak suretiyle onu Platoncu “özünden” mahrum bırakarak, o zamana dek edebiyata devredilmiş beşerî olayların incelenmesi alanına girebilir. Hayli uzun bir zaman boyunca heterojen olanı homojene “indirgedikten” sonra, varoluşsal olgu kendi özgünlüğü çerçevesinde, kâh yerleşik sınıflandırmalarla örtüşen, kâh modern toplumları açık ya da örtük biçimde sarsan derin değişimlere denk düşen çok sayıda anlamlar ağı içindeki haliyle incelenebilir. Böylesi bir sosyolojinin önünde, evvelki yüzyıl boyunca tesadüfî olarak edebiyatın keşfetmeye çalıştığı engin bir saha açılmış olur. Sosyoloji artık somut “problemler ile” ilgilenmekle yetinemez. İnsanı doktrinlerin ya da ideolojilerin yansıttığı şekliyle değil, yaşayan haliyle ele alarak onun hakiki sorgulamalarına yanıt aramalıdır. Böylece sosyoloji, bireyseli kolektife “çekmeye” çalışmayı bırakarak belki kendine yeni bir yönelim bulabilir ve varlığın kolektif örüntüsünün ortasında bireyleşmenin neden ortaya çıktığını ve kendisini nasıl benimsettiğini araştırabilir.

Profesör Jean DUVIGNAUD
Orléans-Tours Üniversitesi
Edebiyat ve Beşerî Bilimler Fakültesi

⁸ Henri Lefebvre *Gündelik Hayatın Eleştirisi*’nde bu türden bir araştırma taslağı sunar.

Giriş

Akademisyen bir ailenin, Jules Verne kitaplarını bir atlas eşliğinde okuyan, uslu ve akıllı çocuğu Maurice Halbwachs, *Henri IV Lisesi*'nde Bergson'un öğrencisi oluncaya dek, sıradan bir lise öğrencisiydi. Halbwachs, Bergson'a duyduğu hayranlık ve felsefeyi keşfetmesinin verdiği heyecanla, hayatına yeni bir yön verdi. Gerçekten de o dönemden sonra -yirmi yaşından itibaren- sessiz ve nazik bir ağırbaşlılık görünüşünün arkasında aslında, aynı zamanda hem saygı duyulan hem de tartışılan bir insan türü olan filozof figürünün, yani temel kaygısı düşünmek olan insanın temsili yatıyordu. Dalgınlığı, arkadaşlarıyla birlikte kendisi için de bir alay konusu oluyordu. Ama sık sık dalıp gitmesinin sebebi, içinde münhasır ve hatta despotça bir arayış olmasıydı. Fakat içine kapalı ya da yalnızca iç dünyasına dönük biri değildi, neticede o tümüyle bireysel bir düşünce olasılığına şiddetle karşı çıkıyordu. Aksine, tefekkürü daima hemen hemen evrensel bir merak ile bağdaştırdı. Lise yıllarından itibaren Stendhal, Rembrandt ve büyük bir titizlikle Leibniz'in eserleri üzerinde çalıştı. Önce Charles Péguy ve daha sonra da Lucien Herr ve Jean Jaurès ile aynı toplumsal ve siyasi mücadeleye girdi. Bu yorulmak bilmez emekçi, hayatı boyunca her şey için vakit bulabildi: Ailesine, uzun seyahatlere, sanat ve siyasete, hatta bazen dünyaya ve aynı zamanda, eserinin ağırlığı ile çalışmasının büyüklüğünün hayatının son yıllarında ona dayattığı toplumsal yüklere kendi tutkusundan daha fazla zaman ayırdı.¹ Fakat bu uzun soluklu mücadelesi ne kadar

¹ Halbwachs 1932 yılından itibaren *Académie des Sciences morales et politiques* [Tinsel ve Siyasal bilimler Akademisi] muhabir üyesi, 1935'ten iti-

etkili, insaniyetli varlığı ne kadar değerli olursa olsun, yalnızca geçici şeylere razı geldiği, düşüncenin devamlılığının temel kaygısı olmaya devam ettiği ve tüm insanlar ile tüm şeyleri tarafsız bir gözlemleme ve yargılama mesafesine yerleştirdiği hissediliyordu.

Halbwachs daima Bergson'a çok şey borçlu olduğunu kabul etmiş olsa da, aynı zamanda keskin bir savunma hareketiyle kendini onun düşüncesine karşı da şekillendirdi. Kendini filozoftan ziyade bir bilim insanı olarak gördü. Yüksek öğretmenlik* sınavının ertesinde, bir yandan Leibniz'in *Textes inédits* [Yayımlanmamış metinler] isimli eseri üzerinde çalışırken (1904 yılında Almanya Hannover'de bir yıl kalmış olması da bundan dolayıdır), felsefi eğitimi ve belki de metafizik eğilimleri ile arasına bir mesafe koymaya hazırlanıyordu. Ancak uzun bir müzakereden sonra kendini, mekanik ve organik olan ile bilinçli olanın karmaşık buluşma yerinin araştırma nesnesini oluşturduğu Auguste Comte'a göre "son bilim" olan sosyolojiye adanmayı seçti. Lisede felsefe öğretmenliği yapmayı bir sene erteleyerek, Durkheim ile tanışmak üzere Paris'e gitti. Bir yıl boyunca aldığı bursla kıt kanaat geçinerek öğrencilik yıllarına yeniden dönmüş oldu.

Hukuk eğitimi aldı, siyasi iktisatla ilgilendi ve matematik alanında kendini geliştirdi. Belki de düşüncesinin bu denli genç kalmasını dinmek bilmez bilme arzusuna borçluydu. "Kral yolu yoktur"* demesinin bir sebebi de, genç

baren *Institut International de Statistique* [Uluslararası İstatistik Enstitüsü] üyesi, 1938'den itibaren *Institut Français de Sociologie* [Fransız Sosyoloji Enstitüsü] başkanı ve 1943'ten itibaren de *Société de Psychologie* başkan yardımcısı idi. 1936 yılında Cenevre'de Uluslararası Çalışma Örgütü kapsamında düzenlenen Çalışma İstatistikleri Konferansı'nda delege, 1937 yılında da Milletler Cemiyeti'nde İşçilerin Beslenmesi Hakkındaki Karma Komite'de uzman olarak görev aldı.

* *Agrégation* adlı bir sınavdır. -ç.n.

* Bu cümle ile şuna atıfta bulunuyor: Dönemin Kralı I. Ptolemy, okumakta güçlük çektiği *Elementler*'in yazarı Öklid'e, "Geometriyi kestirmeden öğrenmenin yolu yok mu?" diye sorduğunda Öklid "Kusura bak-

bir bilimin yollarını açıyor olduğunun kendi adına bilincinde olmasıydı. Bazen, yeni bir bilimin araştırma nesnesini keşfederken yöntemini de inşa etmeye çalışanlara has mücadeleci bir vurguya başvurması da bundandı. Tıpkı 19. yüzyıl biyologlarında olduğu gibi... Émile Durkheim ve hem arkadaşı hem de bütün sosyologlar içinde en çok hayranlık duyduğu Georges Simiand, onun yol göstericileri oldular. Ama kısa sürede, yer yer fazla dogmatik bulduğu Durkheim'ın düşüncesi ile fazla titiz bir ampirizm atfettiği Simiand'ın çalışmasına eşit mesafede duran kendi yolunu çizdi. Ancak, Halbwachs'ın yöntemi ve istenirse doktrini hakkında daha fazla ayrıntıya ulaşmak için kitaplarına, ders notlarına ve çok çeşitli konulardaki makalelerine bakmak gerekir. Yöntemini ve doktrinini hiçbir zaman Fransız okulununkilerden tamamen ayrı tutmadı, çünkü hem yeni çalışmalara yönelmesi gerekiyordu hem de kalbinin ve zihninin erdemlerinden biri olan tevazusu dolayısıyla, kendine karşı bir nevi kayıtsızlık duyması onu bundan alıkoyuyordu.

Dolayısıyla, Halbwachs'ın düşüncesinin tarihini keşfetmek istiyorsak öncelikle *Les expropriations et le prix des terrains à Paris de 1860 à 1900* [1860'tan 1900'e Paris'teki arazilerin kamulaştırılması ve değerleri] (bu çalışması 1909 senesinde hukuk tezi olarak yayımlanmıştır²) adlı ilk eserindeki çıraklık dönemi araştırmalarına bakmamız gerekir. Halbwachs bu çalışmasında henüz bilimin acemisi olmasına rağmen sosyolojinin temel deney biçimi olduğunu düşündüğü istatistiğe dayandığını ileri sürer. Bu şekilde, fazla aceleci dış değer kestirimlerine ve hatta varsayımlara karşı aldığı "tedbirleri çoğalttığını" görüyoruz. Kısa sürede istatistik alanında ustalaştığını ve sonuna kadar işe ya-

mayın ama geometriye giden bir kral yolu yoktur" diye karşılık verir – ç.n.

² Daha sonra tamamen yeniden elden geçirilen eser 1928 yılında *La population et les tracés de voies à Paris depuis cent ans* [Son yüz yılda Paris'te nüfus ve yollar] adıyla yeniden yayımlandı.

rarlığına inanmış bir uygulamacısı olarak kaldığı istatistiğin kanunlarını açıklığa kavuşturduğunu, tartıştığını ve derinleştirdiğini biliyoruz. Bu alandaki çalışmalarına örnek olarak; 1913 senesinde yayımlanan *La Théorie de l'homme moyen, Essai sur Quetelet et la statistique morale* [Ortalama insan kuramı, Quetelet ve ahlaki istatistik üzerine bir deneme] eserini, 1924 senesinde Maurice René Fréchet ile birlikte yayımladığı *Calcul des probabilités à la portée de tous* [Herkes için olasılık hesabı] çalışmasını veya 1923'te *Encyclopédie française*'in yedinci cildinde yer alan *L'espèce humaine, le point de vue du nombre* [İnsan türü, sayının bakış açısı] makalesini verebiliriz.

Ancak istatistiğin onun gözünde bir süre sonra giderek nasıl sadece toplumsal bir konuyu sayılarla düşünceye hazırlama yöntemi ve toplumsal olaylar hakkında doğadan daha fazla bir şey söylemeyen, doğrudan ve aracısız nicelleştirilmiş izi olmaktan çıktığını da göstermek gerekir. 1913 yılından itibaren edebiyat alanındaki her iki doktora tezinde de (doktora tezlerini yazarken *Reims* ve *Tours* liselelerinde ders vermeye devam etmiştir), toplumsal olayın, bir nebze ölçülebilir olsa bile, onu yaşayan insanların ve düşününün dışında gelişmediğini gösterir. O dönemden itibaren araştırmalarına hâkim olan, onlara yön veren ve onları birleştiren toplumsal bilinç sorunsalı, onun için bilincin ta kendisi olmuştur. 1938 senesinde, *Morphologie Sociale* [Toplumsal Morfoloji] isimli kısa eserinde şöyle yazar: "Toplumun maddesel biçimleri toplum üzerinde etki eder. Bu etki, bir bedenın başka bir beden üzerinde fiziksel baskı uygulamasıyla değil; dâhil olduğu grubun hacmini, fiziksel yapısını ve alan içindeki hareketlerini algılayan bireylerin toplumun farkına varmasıyla meydana gelir. Burada söz konusu olan, toplumsal bilincin aracısız verisi olarak adlandırabileceğimiz bir çeşit düşünce ya da kolektif algılamadır. Bu veri, diğer tüm verilerden belirgin olarak ayrılır ve sosyologlar tarafından dahi yeterince fark edilmemiştir." Ne Bergsoncu sezgiden ne de herhangi başka bir

psikolojiden doğan bu “aracısız veriler” bilinçaltına da atfedilemezler ve sosyologun görevi onları, fenomenoloji olarak adlandırabileceğimiz bir açıklama yöntemiyle açıkça anlaşılır ve birbirinden ayrı kavramlar haline getirmektir. En nihayetinde Maurice Halbwachs, tıpkı gerçek fenomenologların sahte gerçekçilik ve idealizm sorunundan kurtulmayı başarmaları gibi, birey ve toplumu karşı karşıya getiren asılsız ontolojik problemlere hâkim olmayı ya da onları bir kenara bırakmayı başarmıştır. Halbwachs için sosyoloji, toplumun içinde ve onun tarafından açığa çıktığı haliyle bilincin incelenmesi ve bu somut toplumun, yani dil, düzen, kurumlar, beşerî varlıklar ve gelenekler gibi her bireyin bilincini mümkün kılan koşulların tasviridir. Herhangi bir şey veya kendimiz hakkında ancak başkaları tarafından ve onlar için ve Halbwachs’ın da vurguladığı gibi, topluluk üzerinden evrensel olanı izleyen, hayali hakikatten, bireysel deliliği ortak akıldan ayıran tözel uzlaşma koşuluyla düşünebiliriz. Durkheim toplumun bir akla sahip olduğunu söylerken, Halbwachs da aklın, yalnızca toplumsal varoluşun gerçekleştirdiği ve devamlı olarak canlandırdığı bu beşerî biçimin sonucu olduğunu gösterir.

Böylece, toplum doğal koşullara yakından bağlı olsa da, her şeyden önce bilinçtir. Sebepler ve amaçlar bu bilincin içinde bir araya gelir ve birbirlerine karışırlar. Halbwachs, eserlerini büyük bir coşkuyla okuduğu Comte’un ve onun da ötesinde Balzac’ın yazılarının bize hissettirdiği toplumsal dokunun matlığını ve kapsayıcı kuvvetini araştırmalarına yansıtmayı başarmıştır. Bu nedenle de daima bilim insanının nesnel yöntemi ile felsefenin öze-dönümlü yöntemini giderek daha fazla bir araya getirmeye çabalamıştır.

Halbwachs, 1913 senesinden itibaren işçilerin bütçeleri üzerinde yaptığı araştırmadan yola çıkan *La classe ouvrière et les niveaux de vie* [İşçi sınıfı ve yaşam seviyeleri] isimli tezinde kendini toplumsal sınıflar sorunsalı önünde bulur. İnsanın esasen toplumsal ilişkiler dokusuna dâhil olma kapasitesiyle tanımlandığı düşüncesini -ki bu oldukça

önemli bir düşüncedir- kendi deneyimleri üzerinde düşünerek ve kendimiz kadar başkalarını da meşhur toplumsal ölçeğe göre sınıflandırmamızı sağlayan davranış, eğilim ve duygu çeşitliliğini inceleyerek şekillendirmiştir. Düşünce, âlim için olduğu kadar filozof için de keşfe giden ana yoldur. Halbwachs bunu şu cümlede açıkça dile getirir: “Aklimızdan geçen düşüncelerin çoğu, kişinin isterse içeriğini inceleyebileceği, az çok belirgin bir hisse indirgenmez mi? Ancak nadiren bu tür analizlerin sonuna kadar gideriz.”³ Tüm bu kitap azimle devam ettirilmiş ve ucu açık bırakılmış bir inceleme örneği teşkil eder. Halbwachs bu kitabında bize, maddeye erişimden yoksun olan ve dolayısıyla toplumla bütünleşmeleri bir anlamda bozulan işçileri gösterir: “Toplum, maddi işle uğraşan insanlardan oluşan sınıfı kendisinden uzaklaştırmak suretiyle aleti işleyen aletler üretmeyi başardı.” İdeal olan “en yoğun toplumsal yaşam” olarak tanımlanırsa üst sınıflar ifadesi anlam kazanır. Tüketim dünyasında işçiler, yeterince “karmaşık ve yoğun” bir toplumsal hayata erişmekte ve “küçük toplumların diğer üyeleri ile özgün ilişkiler” yaratmakta güçlük çekerler. Bu nedenle, “çalışma mekânlarına gittiklerinde tüm benliklerini üzerlerinden çıkarmaları” mümkün olmaz. Böylece hakikate daha yakından baktıkça toplumun bireyleri aynılaştırmak yerine farklılaştırdığını görürüz: insanlar “ilişkilerini çoğalttıkça içlerinden her biri bireyselliğinin bilincine daha çok varır.”

Halbwachs, 1914-1918 savaşıdan sonra -savaş döneminde kent bombalanıp boşaltılıncaya dek *Nancy* Lisesi’nde öğretmenlik yaptı ve daha sonra yakın arkadaşı Albert Thomas’ın yanında savaş endüstrisinin yeniden düzenlenmesinde çalıştı- yüksek öğrenimine başladı. Önce *Caen* Fakültesi’nde, daha sonra 1919’dan 1935’e kadar *Strasbourg* Fakültesi’nde ve son olarak da *Sorbonne*’da, gençlik hayallerinin peşinden koşarak, eğitim hayatı ile kişisel araştırmalarını neredeyse tamamen bir araya getire-

³ Hafızanın Toplumsal Çerçevesi, s. 226.

bildi. Yirmi beş yıl boyunca aralıksız devam eden pek çok çalışmasında -bunun içinde 1930 yılında *Chicago Üniversitesi*'nde ders vermesini de sayabiliriz- aynı toplumsal bilinç sorunsalı üzerinde düşündüğünü ve bu kavramı ek araştırmalarla⁴ aydınlatma ve derinleştirme çabası içinde olduğunu görürüz. Şayet toplumsal olan bilinç ile birleşiyorsa, tüm biçimleriyle yeniden hatırlama ile de birleşmelidir. Madde ve toplum birbirine tezattır; toplum ve bilinç ve benlik, birbirlerini içerirler; öyleyse toplum ve bellek de evleviyetle birbirlerini içerir. Leibniz'in *Materia est mens momentanea* [Madde geçici bir varlıktır] sözünden yola çıkan Halbwachs, işçinin madde içinde hapsolmuş, mekanikleşen işin basitleşmiş ve monoton hareketinin daimiliği içinde hareketsizleşmiş veya karşıtlamayla ifade etmek gerekirse, rasyonelleşmiş bir zihin olduğunu anlamıştı. 1925 yılında yayımlanan *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi* Halbwachs'ın külliyyatının merkezinde yer alır ve şüphesiz en uzun ömürlü kısmını oluşturur. Soyluluk, mülkiyet, nesiller arasındaki ilişki, ihtiyarların geçmişin muhafızları olma işlevleri ile insan isimlerinin dil ve insan ilişkileri içindeki rolleri hakkındaki tüm çalışmalarını okusak dahi başka hiçbir yerde somut ve gündelik toplumsal hayatın bu denli sadık bir gözlemcisi olmadığını ve başka hiçbir yerde konusuna bu denli nüfuz edebilen ve hatta ustalıkla bir analiz sunmadığını görürüz. Toplumsal devamlılığı (bu, Comte'a göre ana düşüncedir), yani gelenek, geçmişe saygı, öngörü ve tasarı biçimlerini alarak her toplumun içinde beşerî düzen ve gelişmeyi koşullandıran ve doğuran toplumsal bilince özgü bu zamansal art arda gelişi kimse ondan daha iyi anlamamış ve onun kadar iyi anlatamamıştır. Birkaç müphem ifadeye rağmen, hatırlayanın nihayetinde birey ya da herhangi bir toplumsal varlık olmadığını ve toplumda ancak başkalarının veya onların eserlerinin

⁴ Örneğin 1930 yılındaki *Les causes du suicide* [İntiharın Nedenleri], 1942'deki *La topographie légendaire des Évangiles en Terre sainte* [Kutsal Topraklardaki İncillerin Efsanevi Topografyası], vs.

varlığı veya çağrışım yapması, yani onların yardımıyla doğru bir biçimde hatırlamamanın mümkün olduğunu derinlemesine kavramamızı sağlar. Neticede, ilk anılarımız ve sonrasında diğerleri aile aracılığıyla taşınıp onlar tarafından sürdürülmemişler midir? “Başkalarının hatırlamadığı şeyleri tek başına hatırlayan bir insan başkalarının görmediklerini gören birine benzer.”⁵

Halbwachs’ın arkasında bıraktığı el yazmalarından yola çıkılarak hazırlanan bu metin bize, uzun vadede yayımlanmayı tasarladığı önemli eserinden parçalar sunuyor. Bu parçalar, bellek ve toplum arasındaki ilişkilerin Halbwachs’ın düşüncesinin merkezi ve nihai aşaması haline geldiğini doğrulamamızı sağlıyor. Bu eserin yazımı, yakınlarını defalarca ve acımasız bir şekilde vuran son savaşın getirdiği karışıklık boyunca devam etti. 1944 yılının Temmuz ayında hepimizin bildiği o zalim tragedyaya ile sekteye uğradı. Oğullarından birinin *Gestapo* tarafından tutuklanmasının ertesinde kendisi de tutuklandı ve Mart 1945’te *Buchenwald* kampında hayatını kaybetti. Birkaç ay boyunca ona hocalık ve arkadaşlık Frédéric Rauh’un⁶ hatırasından bahsederken “filozofun en yüksek erdeminin belki de düşünsel gözü peklik olduğunu” söyler. Bu erdem Maurice Halbwachs için, iltifatlara aldırmamak ve sosyal hayatın hinliklerine karşı kayıtsızlık anlamına geliyordu. Bu, şüphesiz aklın tüm gerçek hizmetkârlarının sahip olduğu Sokratvari yön olsa gerek. İnsan kavramını şeylerden ayrı bir varlık olarak tanımlamaya bu denli çaba gösteren düşünürlerden birinin, insani aracın, insani maddenin kökten mahkûmiyetine sebebiyet veren toplum ve bireyin birlikte inkâr ve yok edildiği toplama kampı cehennemine maruz kalmış olması bir anlamda hayli simgeseldir.

J.-Michel ALEXANDRE

⁵ *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi*, s. 228.

⁶ 24 Şubat 1934 tarihli “*La Société de philosophie*” oturumu.

KOLEKTİF BELLEK

1. Bireysel ve Kolektif Bellekler

Tanıklıkları Kıyaslamak

Tüm ayrıntılarına hâkim olmasak da bir şekilde vâkif olduğumuz bir olayın hatırasını pekiştirmek veya doğrulamak, ama aynı zamanda onun hakkında bildiklerimizi tamamlamak için tanıklıklara başvururuz. Her daim başvurabileceğimiz ilk tanık kendimizizdir. Biri “gözlerime inanamıyorum” dediğinde, kendisini iki varlık olarak düşünür. Duyusal varlık, söz konusu olan şeyi o esnada görmemiş, fakat belki de daha onu önce görmüş veya başkalarının tanıklıklarına dayanarak fikir sahibi olmuş kendi karşısında gördüğü şey hakkında ifade vermeye gelmiş bir tanık gibidir. Daha önce gelmiş olduğumuz bir kente yeniden döndüğümüzde algıladıklarımız, pek çok parçasının unutulmuş olduğu bir tabloyu yeniden şekillendirmemize yardımcı olur. Şayet bugün gördüklerimiz eski anılarımızın sağladığı çerçeve ile uyumluysa, bunun aksi de doğrudur; zira eski anılar da şimdiki zamandaki algılarımızla uyumludur. Âdeta farklı tanıklıkları birbiriyle karşılaştırıyor gibiyizdir. Çelişkiler bulunsa da, esaslar bakımından uzlaştıkları için, varlığını tespit edebildiğimiz bir bütün vücuda getirebiliriz.

Elbette, izlenimimiz yalnızca kendi hatırladıklarımıza dayanmayıp, başkalarının izlenimleriyle de destekleniyorsa, hatırladığımız şeyin kesinliğine olan güvenimiz artacaktır; âdeta aynı tecrübe yalnızca tek bir kişi tarafından değil, farklı kişiler tarafından tekrar yaşanmışçasına... Hayatın bizi farklı yerlere savurduğu bir arkadaşla yeniden karşılaştığımızda, ilk başlarda onunla yeniden iletişime

girmekte zorlanırız. Ama bir süre sonra, aynı meselelerle ilgili, her ikimiz de aynı şekilde hatırlamasak bile, çeşitli vakalardan bahsettiğimizde birlikte düşünmeyi ve hatırlamayı başarmaz mıyız? Geçmiş olaylar bu sayede daha belirginleşmezler mi; artık onları tek başımıza değil, daha kuvvetli bir şekilde yeniden yaşadığımızı sanmaz mıyız? Geçmiş aynı eskiden gördüğümüz gibi ama tek başımıza değil, bu kez bir başkasının gözleriyle de gördüğümüz için daha iyi kavradığımızı düşünmez miyiz?

Anılarımız kolektiftir; tek başımıza katıldığımız olaylar ve gördüğümüz şeyler hakkında olsalar dahi başkaları tarafından bize hatırlatılır. Çünkü aslında asla yalnız değilizdir. Diğerlerinin bedenlen orada bulunmaları gerekmez; daima bizimle beraber, bizim içimizde farklı bir grup insan taşırız. Diyelim ki Londra'ya ilk defa geliyorum ve kentte her defasında başka birileriyle birkaç kez dolaşıyorum. Bir mimar dikkatimi binalara ve onların oranlarına, nasıl düzenlendiklerine çekecektir. Bir tarihçi bana belli bir sokağın, evin veya mekânın neden tarihi olarak ilgiye değer olduğunu anlatacaktır. Bir ressam ilgimi, parklardaki renklere, saray ve kiliselerin hatlarına, *Westminster*'ın ve *Temple* Kilisesi'nin duvar ve cepheleri ile *Thames* nehri üzerindeki ışık gölge oyunlarına yöneltecektir. Bir tüccar, bir iş adamı beni kentin dükkânlarının, kitapçıların ve büyük mağazalarının bulunduğu kalabalık sokaklarına sürükleyecektir. Kimse bana eşlik etmese bile, kentin tüm bu farklı bakış açılarına göre yazılmış betimlemelerini okumuş olmam, birilerinin bana kentin belirli bazı yönlerini görmemi tavsiye etmiş olmaları ya da en basitinden, kentin planını incelemiş olmam yeterlidir. Diyelim ki tek başıma dolaşıyorum. Bu geziden geriye yalnızca bana ait bireysel anıların kalacağını söyleyebilir miyiz? Çünkü ben yalnızca görünürde tek başıma dolaştım. *Westminster*'ın önünden geçerken tarihçi arkadaşımın söylediği (ya da bir hikâyede okuduğum ki, bu da aynı kapıya çıkıyor) şeyi hatırladım. Bir köprüden geçerken, ressam arkadaşımın bahsettiği (ya da

bir tabloda veya bir gravürde görüp etkilendiğim) perspektif etkisi üzerinde düşündüm. Yönümü, aklımda kalan plana göre belirledim. Londra'ya ilk gittiğimde, *Saint Paul* ya da *Mansion House*'un önündeyken, *Strand* Caddesi'nin üzerind eyken, *Inns of Court* civarındayken çocukluğumda okuduğum Dickens romanlarını hatırlatan izlenimlere kapıldım; demek ki oralarda Dickens ile dolaşıyordum. Tüm o anlarda ve tüm o koşullarda yalnız olduğumu söyleyemem, çünkü düşüncelerimde şu veya bu grupla birlikte yer değiştiriyordum. Örneğin o mimarla birlikte meydana getirdiğim grupla ve onun da ötesinde, mimarın benim için çevirmenliğini yaptığı diğer insanlarla birlikteydim. Ya da o ressam (ve onun grubu), o planı çizen geometrici veya bir romancı ile birlikteydim. Başka insanlar da benim bu anılarımı paylaştılar. Üstelik bu anıları hatırlamama yardımcı oluyorlar: daha iyi hatırlayabilmek için onlara dönüyorum, bir anlığına onların bakış açılarına sahip oluyorum, onların, hâlâ etkilerine maruz kaldığıma ve tek başıma meydana getiremeyeceğim ve onlarla iletişime girmemi sağlayan düşünce ve düşünme biçimlerini kendimde bulduğuma göre parçası olmaya devam ettiğim gruplarına giriyorum.

Bir Gruptan Kopmak Suretiyle Unutmak

Bir hatırayı doğrulamak ya da hatırlamak için kelimenin basit anlamıyla tanıklara -maddeten duyusun nesnesi olan bireylere- gerek yoktur. Zaten bu asla yeterli de olmazdı. Bazen, bir grup insan (hatta bazen tek bir kişi) hatıralarını birleştirerek, onlarla aynı anda gördüğümüz nesneleri veya olayları aslına uygun bir şekilde betimleyebilir hatta biz hiçbir şeyi hatırlamasak bile, belirli koşullardaki hareketlerimizi ve sözlerimizi tekrar edebilir. Yani olaylar tartışmasız olabilir. Bir olayın gerçekleştiğine, bizim de orada bulunduğumuza ve o olaya fiilen katıldığımıza dair kesin kanıtlar gösterilir. Oysa bu sahne bize, sanki rolümüz başka birisi tarafından oynanmışçasına yabancıdır.

Benim görüşlerime karşı ileri sürülen bir örneğe bakalım. Hayatımızda mutlaka gerçekleşmiş olması gereken olaylar vardır. İlk kez liseye adım attığım, üçüncü veya dördüncü sınıfa ilk başladım bir gün mutlaka olmuştur. Belli bir zaman dilimi ve mekân içinde gerçekleşmiş, ailem, arkadaşlarım bana o günle ilgili hikâyeler anlatsalar bile, hiçbir canlı anıyla bağdaştıramadığım soyut verilerle karşı karşıya kalabilir; hiçbir şey hatırlamayabilirim. Yahut daha önce kesinlikle bir veya daha çok kez geçtiğim bir yeri veya kesinlikle daha önce görmüş olduğum birini tanımayabilirim. Neyse ki, tanıklar vardır. Öyleyse onların rolü tamamen tali veya tamamlayıcı mı? Şüphesiz, hatıralarımı belirginleştirmeme ve tamamlamama yardımcı oluyorlar ama bunun için öncelikle söz konusu hatıraların ortaya çıkması yani zihnimde muhafaza edilmiş olmaları mı gerekiyor? Aslında bunda şaşırtıcı bir şey yoktur. Başka insanların izleyicisi veya oyuncusu olduğu bir sahneye tanık olmuş ya da katılmış olmam, o kişiler daha sonra o sahneyi bana hatırlattıklarında, zihnimde o sahnenin suretini parça parça yeniden oluşturduklarında, bu yapay üretimin canlanarak yaşayan bir şey şeklini alması ve suretin, hatıraya dönüşmesi için yeterli değildir. Çoğu zaman, içinde bulunduğumuz ortam tarafından dayatılan bu tür imgelerin eski bir olay ya da eskiden tanıdığımız bir insan hakkındaki izlenimlerimizi değiştirdiği doğrudur. Bu imgeler geçmişî hatalı bir biçimde yeniden canlandırabilir ve daha önce zihnimizde yer alan öge veya hatıra parçası o geçmişin daha doğru bir ifadesi olabilir yani yoğun bir kurgusal hatıralar kümesi birkaç gerçek hatıraya eklenebilir. Buna karşılık, belki de başkalarının tanıklıkları doğrudur ve hatıramıza katılırken onu düzeltebilir ve yeniden tesis edebilirler. Her iki durumda da, imgeler hatıralarla bu denli hemhal olabiliyor ve onlara kendi özlerini katabiliyor gibi görünüyorsa bu, belleğimizin boş bir levha olmadığını; orada adeta bulanık bir aynaya bakarken olduğu gibi, geçmişî birkaç çizgi ve (belki belli belirsiz) dış

hat şeklinde görebileceğimiz anlamına gelir. Doyma noktasına ulaşmış maddenin kristalleşmesi için tek bir parçacığın yeterli olması gibi, dışımızda kalan tanıklıklar kümesinin somut bir hatıraya dönüşebilmesi için bir bellek “tohumu” ekmek gerekecektir. Fakat aksine, bu sahne hafızamızda hiçbir iz bırakmamışsa, bir başka deyişle, bu tanıklar olmadan söz konusu hatıranın hiçbir parçasını yeniden oluşturamıyorsa, bize hatırayı betimleyecek olanlar ne kadar canlı bir tablo sunarlarsa sunsunlar, bu asla bir hatıraya dönüşmez.

Eğer zihnimizde bahsi geçen geçmişteki olayın herhangi bir izi kalmamışsa, bir tanıklık bize hiçbir şey hatırlamaz derken, hatıra ya da onun parçalarından birinin olduğu şekliyle içimizde kalmaya devam ettiğini kastetmiyorum. Yalnızca, tanıklarla aynı grubun parçası olmaya ve bazı açılardan ortak bir şekilde düşünmeye başladığımız andan itibaren, o grupla iletişim halindeyiz ve kendimizi onunla özdeşleştirebilir, geçmişimizi onunla birleştirebiliriz demeye çalışıyorum. Bir başka deyişle, o andan itibaren, o tanığın ve kendimizin parçası olduğumuz grubun bir üyesi olarak düşünme ve hatırlama -yani o grubun bakış açısını benimseme ve tüm üyelerinin ortak kullandığı kavramları kullanma- alışkanlık ve becerisini kaybetmemiş olmamız gerekir.

Bir lisede on beş yıl boyunca ders vermiş olan bir öğretmen düşünelim. Eski öğrencilerinden biriyle karşılaşır ve onu zar zor çıkarabilir. Öğrencisi öğretmene, her birinin sınıfta nerede oturduklarını da hatırlatarak arkadaşlarından bahseder. Sınıfta yaşanmış olaylardan, kimi öğrencilerin başarılarından, kimilerinin tuhaflıklarından ve yetersizliklerinden, derslerin bazı kısımlarından, öğrencilerin özellikle ilgisini çeken veya şaşırtan açıklamalardan söz eder. Fakat öğretmen bunların hiçbirini hatırlamamaktadır. Öğrencinin hatırladıkları doğruysa da, öğretmenin bunların hiçbirini hatırasında saklamamış olması muhtemeldir. Hâlbuki öğretmen, öğrenim döneminde ilgili sınıfın nite-

liklerinin farkındaydı. Her bir öğrencisini tanımakta, sınıfa bir hikâye kazandıracak şekilde, sınıfın günlük ritmini değiştiren, hızlandıran, bozan veya yavaşlatan her türlü olayı veya meseleyi bilmekteydi. Bunların hepsini nasıl unuta-bildi? Nasıl oluyor da eski öğrencisinin sözleri, hafızasında birkaç bulanık anı dışında geçmişe ait hiçbir şey canlan-dırmıyor? Çünkü sınıfın meydana getirdiği grup, en azın-dan öğrencilerle birlikte öğretmeni de kapsayacak şekilde düşünüldüğünde, aslında geçicidir. Aynı öğrenciler, bir sınıftan diğerine geçtiklerinde ve farklı sıralarda oturduk-larında bile o artık aynı sınıf değildir. Öğrenim dönemi so-na erdiğinde öğrenciler farklı yerlere dağılırlar ve bu spesi-fik sınıf bir daha asla yeniden bir araya gelmez. Yine de burada önemli bir farka dikkat çekmek gerekiyor. Öğrenci-ler için o sınıf, en azından o sınıfı her düşündüklerinde ve hatırladıklarında, bir süre daha yaşamaya devam edecek. Öğrenciler yaklaşık olarak aynı yaşlarda oldukları ve belki de benzer toplumsal çevrelerden geldikleri için, aynı öğ-retmenin karşısında toplandıklarını unutmazlar. Öğret-menlerinin onlara öğrettiği kavramlar onun izini taşır; ço-ğu zaman bu kavram aracılığıyla ve onun ötesinde düşün-düklerinde, bunu onlara açıklayan öğretmeni ve onlarla birlikte öğrenen sınıf arkadaşlarını hatırlarlar. Oysa öğ-retmen için durum farklıdır. O, sınıftayken görevini yerine getirmiştir. Faaliyetinin teknik yönü, buna benzer sınıfların hepsinde aynıdır. Aslına bakacak olursak, öğretmen her dönem aynı dersi tekrar eder. Dolayısıyla bir öğrenim dö-nemi diğerine oranla, öğrenciler için olduğu kadar büyük farklılık taşımaz. Öğrencileri için yeni şeyler olan, verdiği ders, tavsiyeler, cezalar, içlerinden bazılarına gösterdiği sevecenlik, hareketleri, şivesi ve hatta şakaları, onun için belki de sadece mesleğinin bir sonucu olan bir dizi alışıla-geldik eylem ve tutumdur. Bunlardan hiçbiri belirli bir sınıfla bağdaştırılabilecek bir hatıralar topluluğu meydana getiremez. Öğretmenin bir parçası olmaya devam ettiği, hakkında yeniden düşünme fırsatı bulduğu ve onunla bir-

likte geçmişî hatırlamak için onun bakış açısını benimseyebileceği uzun ömürlü bir grup söz konusu değildir.

Başkalarının, onlarla birlikte yaşadığımız olayları bizim için yeniden inşa ettikleri; bizimse *déjà vu* hissine kapılmadığımız her durumda gerçekleşen şey budur. Bizimle bu olaylar ve onlara karışanlar arasında bir devamsızlık söz konusudur. Bunun sebebi yalnızca olayları algıladığımız esnada içinde bulunduğumuz grubun artık fiziken var olmaması değil; o olayları daha sonra yeniden düşünmemiş olmamız ve onlara dair bir imgeyi yeniden meydana getirmek için hiçbir aracımızın bulunmamasıdır. Bizim gözümüzde, grubun her bir üyesi, farklı çevrelerle olan ve bizim bilmediğimiz ilişkileriyle değil; diğerleriyle birlikte oluşturduğu grubun içindeki yeriyle tanımlanıyordu. Sınıfın içinde doğabilecek olan tüm hatıralar, haricî hatıralara değil, birbirlerine dayanıyorlardı. Dolayısıyla böylesi bir belleğin süresi mecburen grubun süresi ile sınırlıydı. O sınıfa dair tanıklar kalmışsa -örneğin, eski öğrenciler bazı şeyleri hatırlıyorlar ve öğretmeninin hatırlamadıklarını ona hatırlatmaya çalışıyorlarsa- bunun sebebi, onların, sınıfın içindeyken bazı arkadaşları ile veya dışarıda aileleri ile birlikte daha yakın, en azından daha uzun ömürlü, küçük topluluklar meydana getiriyor olmaları ve sınıfta gerçekleşen olayların bu daha küçük toplulukları da ilgilendiriyor, onların içinde yankı buluyor ve iz bırakıyor olmasıdır. Ancak öğretmen tüm bunların dışındadır. En azından, bu toplulukların üyeleri onu oraya dâhil ediyorlardıysa bile, onun bundan haberi yoktur.

Grubun üyelerinden birinin, diğer üyelerin kendisi hakkındaki düşünceleri konusunda yanılması sık rastlanan bir durumdur. Pek çok yanlış anlama ve hayal kırıklığının kaynağı bakış açılarındaki bu büyük farklılıktır. Hayal gücünün önem taşıdığı duygusal ilişkileri göz önüne alalım. Çok sevilen ama karşısındakini aynı oranda sevmeyen bir kişi, en ufak bir hareketine ve en önemsiz sözlerine verilen önemin farkına çok geç varabilir veya hiç varamayabilir

de... Daha fazla seven kişi daha az sevenin asla hatırlamadığı ifadeleri ve sözleri ona daha sonra hatırlatacaktır. Bu durum her zaman sadakatsizlik, nezaketsizlik veya hercailikten kaynaklı değildir. Sadece, daha az seven kişi, eşitsiz bir biçimde paylaşılan bir duygu temelinde ortaya çıkan birlikteliğe kendisini daha az adamıştır. Keza, hayatı başkalarına örnek olan ve ölümünden sonra azizlik mertebesine yükseltilmiş hayli inançlı biri, yeniden hayata dönse ve hakkındaki efsaneleri okusa çok şaşıracaktır. Oysa efsaneler, hayatını birlikte geçirdiği kişilerce özenle muhafaza edilmiş ve inançla kaleme alınmış hatıralar şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu kayıtların büyük bir kısmını azizin kendisi hatırlayamaz zira o hayattayken henüz gerçekleşmiş değildir. Öte yandan bir kısmı da, azizin dikkati tamamen içindeki Tanrı imgesine odaklı olduğu için dikkatini çekmemiştir. Çevresindekiler ise dikkatlerini özellikle ona odakladıkları için, bahsi geçen olayları fark etmişlerdir.

Bir olay gerçekleşirken onunla en az başkalarının ilgilendiği kadar ilgilenen bir kişi de o meseleye dair hiçbir hatırayı kaydetmemiş olabilir. Bu kişi, başkaları o olayı anlattıklarında dahi hiçbir şey hatırlamamaktadır çünkü olayın gerçekleştiği andan beri olayın geçtiği gruptan çıkmış ve bir daha o gruba hiç geri dönmemiştir. Daima şimdiki zaman içinde yaşadıkları, yani sadece o an itibarıyla ortasında bulundukları, faaliyetleri, işleri veya eğlencelerinin o andaki nesnesi ile ilişkisi olan insanlar ve şeylerle ilgilendikleri söylenen insanlar vardır. Bu kişiler, bir iş tamamlandıktan, bir seyahat son bulduktan sonra, iş veya yol arkadaşlarını unuturlar. Anında diğer işler veya bir başka grup tarafından soğurulurlar. Bir nevi hayatta kalma içgüdüğü onlara, düşüncelerini, dikkatlerini o anda ilgilendiklerinden ayırabilecek her şeyden uzak tutmalarını söyler. Bazen koşullar öyle şekillenir ki bu insanlar kendilerini aynı döngünün içinde dönüyormuş ve bir gruptan diğerine gidiyormuş gibi hissederek. Tıpkı partnerin sürekli değiştirildiği ama kısa aralıklarla aynı partnere denk gelini-

len o eski danslarda olduğu gibi, bu kişiler bir gruptan, ona daha sonra tekrar dâhil olmak üzere ayrılırlar. Nisyan melekesi, içinde bulunulan grupların her birinin önce lehine sonra da zararına işlediği için insanlar, süreç içerisinde, gruptaki hatıralarını yeniden keşfederler. Öte yandan bu kişilerin ayrıldıkları gruba bir daha denk gelmeyecek ve hatta git gide o gruptan daha fazla uzaklaşacak bir güzergâh takip ettikleri de olur. Böyle bir durumda, zaman içinde artık tümüyle yabancılaşmış bir grubun üyeleri ile yeniden karşılaştıklarında, beyhude yere bir dönüş yolu ve eski grupla yeniden bir araya gelme usulü ararlar. Bu tıpkı, daha evvelki bir güzergâhı ama bu kez dolambaçlı bir şekilde takip etmek, dolayısıyla sanki onu daha evvel hiç görmediğimiz bir noktadan görmek gibidir. Yolun farklı ayrıntılarını, o andaki tasvirlerimizden meydana gelen başka bir kümeye yerleştiririz. Sanki yeni bir güzergâh izliyormuşuz gibi gelir. Ayrıntılar eski anlamlarına ancak artık düşüncemizin kapsamadığı eski ve bambaşka bir kümeye göre kavuşabilirler. Böylece tüm detayları ve onların nasıl düzenlendiklerini hatırlayabiliriz. Bunun için genel kümeden yola çıkmak gerekir. Oysa ondan uzaklaşalı çok uzun zaman olduğu ve çok eskilere geri dönmek gerektiği için bu artık mümkün değildir.

Bu bellek kaybı, sınırlı ve belirli bir hatıra kümesinin unutulduğu amnezi vakalarını andırır. Kafasına darbe alan bir kişinin, darbe öncesindeki belirli bir döneme ait her şeyi unutturken, geri kalan diğer şeyleri ise hatırladığı vakalar söz konusudur. Keza, herhangi bir döneme ait olan ama belirli bir kategorideki hatıralar unutulabilir. Söz gelimi belirli bir yabancı dil hakkında bildiğimiz her şeyi unutabiliriz. Fizyolojik açıdan bu durum, aynı döneme ya da aynı türe ait anıların beynin belirli bir bölgesinde yer almasıyla ve o bölgenin yaralanmasıyla değil, beynin hatırlama işlevinin genelinin hasar görmesiyle açıklanıyor. Tıpkı zayıflayan bir organizmanın, belirli bir zaman boyunca diğer işlevlerini yerine getirmeye devam etmesine rağmen;

yürüyememesi, konuşamaması ya da besinleri özümleyememesi gibi, hasar gören beyin de yalnızca bazı işlemleri gerçekleştirmeyi bırakmaktadır. Aynı zamanda, hasar gören şeyin, toplumu meydana getiren gruplarla ilişki içine girme melekesi olduğunu da söyleyebiliriz. Kişi bu grup veya gruplardan ve münhasıran bunlardan kopmuş olur. Bu gruplarla paylaştığımız tüm anılar aniden ortadan kaybolur. Hayatının bir dönemini unutmak, o dönemde etrafımızda yer alanlarla olan temasımızı yitirmek demektir. Bir yabancı dili unutmak, bizimle o dilde iletişime geçen insanları -bunlar ister yaşayan ve hayatımızda var olan insanlar olsun ister eserlerini okuduğumuz yazarlar- artık anlayamamak anlamına gelir. Onlara yöneldiğimiz zaman, herhangi başka bir beşerî topluluk için olduğu gibi, belirli bir tutumu benimsiyorduk. Fakat artık o tutumu benimsemek ve o gruba yönelmek bize bağlı değildir. O dili gerçekten öğrenmiş olduğumuza kefil olacak, kitap ve defterlerimizin sayfalarını karıştırarak her bir sayfada, o metni tercüme ettiğimize, o kuralları uygulamayı bildiğimize dair kesin kanıtlar gösterebilecek biriyle karşılaştığımızı düşünelim. Bunların hiçbirisi, bizimle kendini o dilde ifade eden veya yazmış olan insanlar arasındaki kopmuş bağı yeniden kuramaz. Çünkü artık aynı anda hem o gruba hem de, şüphesiz daha yakından ve daha güncel olarak bağlı olduğumuz gruplarla ilişkide kalmak için yeterli dikkate sahip değildir. Ayrıca, yalnızca belli hatıraların böyle aniden ortadan kalkmalarında şaşılacak bir şey yoktur. Bu hatıralar aynı gruba ait oldukları, birbirlerine bağlı oldukları ve bir anlamda birbirlerinden destek aldıkları için bağımsız bir sistem meydana getirirler. Ve bu grup, aynı anda diğer tüm grupların içinde ve o grubun dışında olabilsek dahi, diğer gruplardan kuşku götürmez bir biçimde ayırdır. Herhangi birtakım patolojik bozuklukların yokluğunda, bizi unutmayan ancak bizim onlara dair yalnızca belli belirsiz bir hatıraya sahip olduğumuz bazı ortamlardan, belki daha az ani ve daha az şiddetli bir biçim-

de, yavaş yavaş uzaklaşır ve kendimizi onlardan izole ederiz. Hâlâ daha önce parçası olduğumuz o grupları genel hatlarıyla tanımlayabiliriz. Ama artık onlar bizi ilgilendirmezler çünkü şimdi her şey bizi onlardan uzaklaştırmaktadır.

Duyusal Bir Topluluk İhtiyacı

Diyelim ki bir grup arkadaşla bir seyahate çıktık ve seyahatten sonra onları bir daha görmedik. Seyahat esnasında düşüncelerimiz onlara hem çok yakın hem de çok uzaktı. Onlarla sohbet ediyorduk. Birlikte çeşitli detaylar ve seyahat boyunca gerçekleşen çeşitli olaylarla ilgileniyorduk. Ama aynı zamanda, düşüncelerimiz onların bilemediği bir izleği de takip etmektedir. Çünkü köklerini, ister hakiki ister hayal ürünü olsun, başka gruplardan alan duygu ve fikirleri de beraberimizde taşıyoruz; zihnimizde bir yandan başka insanlarla konuşuyoruz. Seyahat ettiğimiz toprakları düşüncemizde başka varlıklarla dolduruyoruz; böylelikle bir yer veya bir durum bizim gözümüzde, bize eşlik edenlerin gözünde sahip olamayacakları bir değer kazanır. Belki bir süre sonra seyahatteki yol arkadaşlarımızdan biriyle karşılaşacağız ve bize seyahate dair hatırladığı ve eğer seyahate çıktığımız ve kendi aralarında o seyahatten sık sık bahsetmiş olan kişilerle ilişkide kalmış olsaydık bizim de hatırlamamız icap eden kimi özelliklerden bahsedecektir. Ancak biz onun bahsettiği ve bize hatırlatmak için nafile çaba harcadığı tüm o şeyleri unutmuşuzdur. Buna karşılık, sanki böylesi bir anı sadece bizi ilgilendirdiği için hafızamızda daha derin bir iz bırakmışçasına, diğerlerinin haberi olmaksızın tecrübe ettiklerimizi hatırlarız. Böylece bu örnekte, başkalarının tanıklıkları unutulmuş bir hatırayı canlandırmak için yetersiz kalırken, öte yandan biz, görünüşte başkalarından destek almadan, başka hiç kimseye bahsetmediğimiz izlenimlerimizi hatırlarız.

Bu değerlendirmeden, kolektif bellekle tezatlık içindeki

bireysel belleğin, hatıraların geri gelmesi ve tanımlanmasının gerekli ve yeterli bir koşulu olduğu sonucu mu çıkar? Asla. Çünkü söz konusu ilk hatıra ortadan kaybolmuşsa ve onu yeniden bulmamız imkânsızsa, bunun sebebi, artık o hatıranın muhafaza edildiği belleğe sahip olan grubun bir parçası olmamamızdır. Belleğimizin başka insanlarınkinin yardımını alması için, söz konusu kişilerin tanıklık etmeleri yeterli gelmez: Belleğimizin diğer belleklerle uzlaşmayı bırakmamış olması ve bize hatırlattıkları hatıranın ortak bir temelde yeniden meydana gelebilmesi için bizim belleğimiz ile diğer bellekler arasında yeterli temas noktalarının da bulunması gerekir. Bir hatıra elde etmek için geçmiş bir olayın imgesini parça parça yeniden oluşturmak yeterli değildir. Bu yeniden oluşturma işleminin bizim zihnimizde olduğu kadar başkalarının da zihninde yer alan ortak veriler ve kavramlardan yola çıkarak gerçekleşmesi gerekir. Çünkü bu veriler ve kavramlar sürekli başkalarının zihninden bizimkine ve bizim zihnimizden başkalarınınkine geçip dururlar ve bu ancak söz konusu zihinler aynı topluluğun bir parçası oldularsa ve olmaya devam ediyorlarsa mümkün olur. Bir hatıranın hem benimsendiğini hem de yeniden canlandırıldığını ancak bu şekilde anlayabiliriz. Zamanında benim de başkalarıyla birlikte hissettiğim bir şey onları hâlâ etkiliyorsa bunun benim için ne önemi olabilir? Ben artık o hissi içimde yeniden canlandıramam çünkü çok uzun zamandır ben ve eski arkadaşlarım arasında ortak bir şeyler bulunmamaktadır. Bunun sorumlusu ne benim belleğim ne de onlarınkidir. Hem benim hem de onların belleğini içeren daha geniş bir kolektif bellek artık kayıptır.

Aynı şekilde, bazen, ortak bir eserin gereksinimlerinin, içlerinden birine olan bağlılığın, ortak bir atanın, sanatsal bir kaygının, vs. yakınlaştırdığı insanlar, zaman içinde farklı gruplara bölünürler. Bu grupların her biri, zamanında hepsini kapsayan bir partinin, edebî bir akım toplantısının, bir dinî topluluğun tüm düşüncesini ihtiva edebil-

mek için fazla dardır. Bu gruplar aynı zamanda söz konusu düşüncenin bir yönüne bağlanırlar ve bu eylemin yalnızca bir kısmının anısını muhafaza ederler. Ortak bir geçmişe ait farklı tabloların birbirini tutmamasının ve onlardan hiçbirinin kesin olmamasının sebebi de budur. Birbirlerinden ayrıldıkları andan itibaren, içlerinden hiçbiri geçmiş düşüncenin tüm içeriğini yeniden üretemez. Eğer şimdi bu gruplardan ikisi yeniden iletişime girerse; birbirlerini anlamaları, anlaşılmaları ve ortak yaşam geçmişine ait anıları karşılıklı olarak doğrulamaları için tam olarak eksik olan şey, onları ayıran engelleri unutmaya melekесidir. Artık aynı dili konuşmayan iki insanın yeniden karşılaşmasında olduğu gibi, onların da üzerine anlaşmazlığın ağırlığı çöker.

O dönemde hiçbir arkadaşımızın vakıf olmadığı izlenimlerin anısını hâlâ saklıyor olmamıza gelince; bu, belleğimizin kendi kendine yetebildiğinin ve daima başkalarınınkinden destek alması gerekmediğinin kanıtı değildir. Bir arkadaş grubu ile seyahate çıktığımız anda, onların bilmedikleri bir şeyin kafamızı kurcaladığını varsayalım: Kendi fikir ve duygularımıza gömüldüğümüz için, görüp duyduğumuz her şeyi bununla ilişkilendiririz. Bu gizli düşüncemizi, algı menzilimizde, onunla ilişkilendirebilecek hemen her şeyle besleriz. Her şey sanki düşüncelerimizin bizi ilişkilendirdiği ve bize nispeten uzak ya da yakın olan insan topluluğundan ayrılmamışız gibi gerçekleşmektedir; yeni ortamın özümseenebilir her türlü unsurunu eski topluluğumuza dâhil ederiz; fakat bu yeni ortama yalnızca en zayıf parçamızla bağlıyızdır. Eğer daha sonra bu seyahati düşünecek olsak, bize eşlik edenlerin bakış açısından bakacağımızı söyleyemeyiz. Zaten onları da ancak benlikleri bizim kafamızı kurcalayan şeylerin bağlamına giriyorsa hatırlayabiliriz. Benzer bir şekilde, karanlık çöktüğünde bir odaya ilk defa girdiğimizde ve duvarları, mobilyaları ve yarı karanlığa gömülü tüm o eşyaları gördüğümüzde, o fantastik veya gizemli şekiller, belleğimizde o biçimlerin

gözümüze çarptığı anda bize eşlik eden neredeyse gerçek endişe, şaşırma veya üzüntü hissinin çerçevesi gibi muhafaza edilir. Onları hatırlamak için odayı gündüz vakti yeniden görmemiz yetmez. O üzüntü, şaşırma veya endişe duygusuna yeniden girmemiz icap eder. O şeylerin biçimini o denli değiştiren bizim onlara karşı verdiğimiz tepki miydi? Evet, en şahsi his ve düşüncelerimizin belirli birtakım toplumsal ortamlar ve koşullardan kaynaklanmaları şartıyla olabilir. Karşıtlık etkisi, bu nesnelere aşına olan kendi gördüklerimizden değil, odayı ilk kez gören birinin endişeleri ile ilintili olarak gördüğümüz gerçeğinden kaynaklanır.

Tam Anlamıyla Bireysel Bir Bellek İhtimali

Eğer bu analiz doğru ise, bu analizden doğacak olan sonuç belki de, ancak bir veya daha fazla grubun bakış açısından bakmak ve bir veya daha fazla kolektif düşünce akımının içinde bulunmak kaydıyla hatırladığımızı ileri sürdüğümüzde karşı karşıya kaldığımız en ciddi ve aynı zamanda en doğal itirazı yanıtlamamızı sağlayabilir.

Hatıralarımızın büyük bir kısmının, başka insanlar onları bize hatırlattıkları için yeniden ortaya çıktıkları kabul edilebilir. Hatta o başka insanlar bedenlen bulunmasalar dahi, dâhil olduğumuz grubun hayatında bir yeri olan ve o grubun bakış açısını benimseyerek göz önünde bulundurmuş olduğumuz ve onu hatırladığımız anda da aynı bakış açısıyla göz önünde bulundurduğumuz bir olaydan bahsettiğimizde kolektif bellekten bahsedebileceğimiz teslim edilebilir. Böylesi bir zihinsel davranış ancak bir topluluğun parçası olmuş veya hâlihazırda olan ve o topluluktan uzaktayken yine de onun etkisine maruz kalan bir insanda görülebileceğine göre, bu ikinci noktanın kabul edilmesini isteme hakkına sahibiz. Bir grubun üyesi gibi davrandığımız için belirli bir nesneyi düşünebilmemiz, bu düşünce koşulunun açıkça grubun varlığı olması için ye-

terlidir. İşte bu nedenle bir insan evine hiç kimse ona eşlik etmeden döndüğünde, şüphesiz belirli bir zamanda, gündelik hayat dilinde söylediğimiz gibi, “yalnız kalmıştır.” Fakat sadece görünüşte yalnız kalmıştır çünkü o zaman dilimi içinde bile, düşünce ve hareketleri toplumsal bir varlık olmasının tabiatıyla açıklanır ve bu nedenle bir an bile belirli bir topluluğun içine hapsolmaktan kurtulamamıştır. İşin zorluğu burada yatmıyor.

Ama bazen, zihnimizde, görünüşte değil hakikatte yalnız olduğumuz zaman algıladığımız, imgesinin hiçbir insan topluluğunun düşüncesinde yer almadığı ve ancak kendi bakış açımızdan bakarak anımsayabildiğimiz bir olaya dair oldukları için onları herhangi bir grupta bağdaştırmanın mümkün olmadığı hatıralar canlanmaz mı? Bu tarz olaylar oldukça nadir ve hatta istisnai olsalar da, kolektif belleğin tüm hatıralarımızı açıklamadığını ve belki, herhangi bir hatıranın bahsini tek başına açıklamadığını ortaya koymak için onlardan birkaç tanesini göstermek yeterli olabilir. Nihayetinde, parçası olduğumuz toplumsal ortamlardan gelen ve belleğimiz üzerinde etki eden tüm kavram ve imgelerin, bireysel bir hatırayı, onu sezmediğimiz bir durumda bile, âdeta bir siper gibi kaplamadığına dair hiçbir kanıt bulunmuyor. Bütün sorun, böylesi bir hatıranın var olup olamayacağı ve kavranıp kavranamayacağıdır. Tek bir kez dahi olsa meydana gelmiş olması, her durumda ortaya çıkabileceğinin karşısında hiçbir engel olmadığını kanıtlamaya yetebilir. Böyle bir durumda, her hatıranın temelinde tamamen bireysel bir bilinç halinin hatırlanması yatar. Bu bilinç halini toplumsal düşünceye ait pek çok öğenin dâhil olduğu algılardan ayrı tutmak üzere ona, *duyumsal sezgi* adını verebiliriz.

Charles Blondel şöyle diyor:

“Hatıradan; şüphesiz algının tamamını oluşturmayan ama yine de açıkça onun kaçınılmaz başlangıcı ve olmazsa olmaz koşulu olan *duyumsal sezginin* tüm yansımasının ya da bir

kısının silindiğini görmekten dolayı biraz tedirginlik hissediriz... Kendi geçmişimizin yeniden oluşturulmasını, komşumuzun geçmişinin yeniden oluşturulması ile karıştırmamak için, bu ampirik, mantıksal ve toplumsal olarak mümkün olan geçmişin hakiki geçmişimiz ile özdeşleşir gibi gözükmesi için, bu geçmişin parçalarının en azından bazılarında, yalnızca ödünç alınmış malzemelerle gerçekleştirilmiş bir yeniden oluşturmada daha fazlasının olması gerekir.¹”

Désiré Roustan ise bana şöyle yazmıştı:

“Geçmişten bahsettiğimizi sandığımızda, bunun yüzde doksan dokuzu yeniden oluşturma ve yüzde biri gerçek bahistir, demekte ısrar ediyorsanız; sizin açıklamanıza direnen bu yüzde birlik tortu, hatıranın muhafazası sorununa dayanak olmaya yeter. Şimdi, bu tortudan kaçınabilir misiniz?”

Çocukluk Hatıraları

Duyumlarımızın yalnızca harici nesnelerin yansımaları oldukları, bizi çevreleyen insanlar ve gruplar ile aramızda bir bağ kuran imgelerden ya da düşüncelerden hiçbirini bulaştırmadığımız bir ana götüren hatıralar bulmak zordur. Aslında, erken çocukluk dönemimizi hatırlamamızın sebebi, izlenimlerimizin, biz toplumsal bir varlığa dönüşmedikçe, hiçbir destek bulamamasıdır. Stendhal’a göre:

“Hatırladığım ilk şey, biraz toplu ve oldukça kırmızı olan yirmi beş yaşındaki kuzenim Madam Pison-Dugalland’ın yanağını veya alnını ısırma dair O sahneyi hâlâ hatırlıyorum, bunun nedeni muhtemelen, şiddetle pataklanmış olmam ve daha sonra bu konu hakkındaki konuşmaların tükenmemiş olmasıdır.²”

¹ Charles Blondel, “Critical Review” (of Maurice Halbwachs’ *Les cadres sociaux de la mémoire*), *Revue philosophique*, 101 (1926), s. 296.

² Stendhal, *Vie d’Henri Brulard*, ed. Henri Martineau (Paris: Le Divan I, 1949), s. 36 [Türkçesi, *Henri Brulard’ın Yaşamı*, 2014, İstanbul: İslık].

Aynı şekilde, bir katıra sataştığı ve ardından katırın kendisini tekmelediği günü hatırlar:

“Dedem hep ‘biraz daha sert vursa neredeyse ölecekti’ derdi. Olayı gözümde canlandırabiliyorum ama muhtemelen bu doğrudan bir anı değil, bana bu olayın ilk anlatıldığı dönemde olaya dair kafamda canlandırdığım imgenin hatırası.”³

Pek çok sözde çocukluk hatırası için aynı şey geçerlidir. Uzun zaman hatırlayabildiğime inandığım ilk çocukluk anısı Paris’e gelişimizle ilgiliydi. O sırada iki buçuk yaşındaydım. Akşam, dördüncü kattaki dairemize çıkıyorduk ve biz çocuklar yüksek sesle Paris’in bir depoda yaşamak olduğunu söylüyorduk. Aslında içimizden birinin bunu söylemiş olması mümkündür. Ama bu lafı eğlenceli bulan ebeveynlerimizin onu akıllarında tutmuş ve daha sonra bize anlatmış olmaları da çok tabiidir. Aydınlatılmış merdiven hâlâ aklımda ama onu daha sonra pek çok defa gördüm.

Şimdi de Benvenuto Cellini’nin *Mémoires* [Hâtırat]’ının başında anlattığı çocukluğuna dair bir olaya değinelim. Bunun bir anı olup olmadığından emin değildir. Ama buna rağmen bu anlatısını burada tekrar etmemizin sebebi, üzerinde duracağımız bir sonraki örneğin önemini daha iyi anlamamıza yardım edecek olması:

“Yaklaşık üç yaşındaydım, büyükbabam Andréa Cellini hayattaydı ve yüz yaşının üzerindeydi. Bir gün, lavabonun borularından birini değiştirirken, içinden, bizim o sırada fark etmediğimiz koca bir akrep çıktı. Aşağı inip tezgâhın altına saklanmıştı. Ben akrebi gördüm, ona doğru koştum ve onu yakaladım. O kadar büyüktü ki elimin bir tarafından kuyruğu, diğer tarafından da iki kısıp sarkıyordu. Bana anlatılanlara göre neşe içinde büyükbabama doğru koşmuşum ve ona, ‘büyükbaba, şu küçük güzel kerevitime bak’, demişim. O, bu-

³ *Ibid.*, s. 62.

nun akrep olduğunu hemen anlamış ama bana olan sevgisinden ötürü, korkudan ödünün patladığını göstermekten kaçındı. Tatlı sözler eşliğinde akrebi benden istedi ama ben onu kimseye vermek istemediğim için ağlayarak onu daha da sıkı tutuyordum. O sırada evde olan babam bağırışmalarımıza koştu. Şaşkınlık içinde, o zehirli hayvanın beni öldürmemesi için nasıl davranması gerektiğini bilemezken, bir anda bir makas gördü. Makası eline alıp, bir yandan beni okşarken, bir yandan da akrebin kuyruğunu ve kısıkaçlarını kesti. Beni bu tehlikeden kurtarır kurtarmaz, bu olayın hayra alamet olduğuna karar verdi.”

Bu oldukça hareketli ve dramatik sahne tamamen aile arasında geçiyor. Çocuk akrebi eline aldığı anda, tek bir an bile onun tehlikeli bir hayvan olduğunu aklına getirmemiştir. Bu, daha önce ailesinin ona gösterdiği ve sanki bir oyuncakmışçasına dokunmasına izin verdikleri küçük bir kerevitti. Aslında, dışarıdan gelen yabancı bir unsur eve girmişti ve büyükbabası ile babası olaya kendilerince farklı tepkiler vermişlerdi: Çocuğun ağlamaları, aile üyelerinin ricaları ve okşamaları, endişeleri, korkuları ve ardından gelen neşe patlaması; yani olayın anlamını tanımlayan ailenin verdiği farklı tepkiler... Çocuğun bunu hatırladığını kabul etsek bile, olaya ait imge, ailenin çerçevesi içinde yer alır çünkü başından beri onun içine dâhildir ve asla dışına çıkmamıştır.

Şimdi de Charles Blondel’i dinleyelim:

“Çocukken bir keresinde terk edilmiş bir evi keşfe çıktığımı ve bir anda yarı belime kadar karanlık bir odanın içinde, dibinde su olan bir deliğe gömüldüğümü hatırlıyorum. Bu olayın nerede ve ne zaman yaşandığını aşağı yukarı hatırlıyorum ama bilgin, hatırama kıyasla tamamen ikincil.”

Buradan, hatıranın yeri belirli olmayan bir imge olarak

⁴ “Critical Review,” s. 296.

ortaya çıktığını anlıyoruz. Yani bu anı ilk olarak evi düşünerek, orada oturan ailenin bakış açısını benimseyerek hatırlanmamış. Üstelik Blondel, bize bu meseleyi ebeveynlerinden hiçbirine anlatmadığını ve kazadan sonra o ânı tekrar düşünmediğine de emin olduğunu söylüyor. “Bu durumda” diye ekliyor,

“hatıramı çevreleyen ortamı yeniden oluşturmaya ihtiyacım var ama hatıramın kendisini yeniden oluşturmaya ihtiyacım yok. Bunun gibi hatıralarda gerçekten de geçmişle, geçmişe öncel ve tarihsel yeniden oluşturmaya koşullandıran doğrudan bir temas içine giriyormuşuz gibi görünüyor.”⁵

Bu anlatı, bir öncekinden açık bir şekilde farklıdır. Benvenuto Cellini hatırladığı sahnenin hangi dönemde ve nerede olduğunu belirtir. Oysa Blondel yarısı suyla dolu bir deliğe düştüğünden bahsettiğinde bu bilgilere hâkim değil ve hatta bunun altını çiziyor. Yine de iki anlatı arasındaki temel fark bu olmayabilir. Çocuğun o yaşta en yakından dâhil olduğu, kendisini çevrelemeyi bırakmayan grup ailesidir. Oysa bu defa, çocuk o gruptan ayrılmış. Hem ebeveynlerini artık görmüyor, hem de, zihninde de ebeveynlerin noksan oldukları anlaşıyor. Her halükârda, aile üyeleri hikâye hiçbir şekilde dâhil olmuyorlar, hatta bu hikâye hakkında bilgilendirilmiyorlar bile ya da bu olaya, hatırasını muhafaza edecek ve daha sonra olayın kahramanına tekrar anlatacak kadar önem vermiyorlar. Peki, bu, çocuğun gerçekten yalnız olduğunu söylememiz için yeterli mi? Terk edilmişliğin üzücü izleniminin, beklenmedik ve hiç görülmemiş ya da hiç hissedilmemiş olan karşısındaki şaşırmanın tuhaf izleniminin yeniliğinin ve canlılığının, çocuğun düşüncesinde ailesinden uzaklaştığını açıklayabilmesi mümkün müdür? Aksine, çocuk olduğu için, yani, evle ilgili duygu ve düşünceler ağının içinde yetişkinlere daha yakın bir varlık olduğu için, aniden bir tehlike içinde

⁵ *Ibid.*, ss. 296-297.

bulmamış mıdır kendini? Fakat öte yandan, ailesini düşünmektedir ve yalnızca görünürde yalnızdır. Daha sonra, hangi belirli dönemde ve yerde bulunduğunu hatırlamasının ve herhangi bir mekânsal ve zamansal çerçeveden destek alamamasının pek bir önemi yok. Çerçeveyi oluşturan orada olmayan ailenin düşüncesi ve çocuğun, Blondel'in de söylediği gibi "hatırasını çevreleyen ortamı yeniden oluşturmaya" ihtiyacı yok çünkü hatıra o ortamda kendini gösteriyor. Çocuğun o esnada düşüncesinin bu yönünü fark etmemiş olması, buna dikkat etmemiş olması; daha sonraki erişkin halinin bu çocukluk anısını hatırladığında bu yönünü yine fark etmemesi bizi şaşırtmamalıdır. Toplumsal bir "düşünce akışı" çoğu kez soluk aldığımız hava kadar görünmezdir. Olağan hayat içinde onun varlığının farkına ancak ona karşı direndiğimiz zaman varırız, ama ailesini çağıran, onların yardımına ihtiyaç duyan bir çocuk ona karşı direniyor değildir.

Blondel, hatırlıyor olmasında, ailesinin herhangi bir yönüyle hiçbir alâkası olmayan özellikler kümesi olduğunu söyleyerek, haklı olarak, bize karşı çıkabilir. Karanlık bir odayı keşfetmeye çıkmışken, yarısına kadar suyla dolu bir çukura düşmüştü. O sırada ailesinden uzakta olduğunu hissettiği için korktuğunu da varsayalım. Onun arkasında kalan her şeyin silindiği olayın özü, ev ortamından tamamen kopuk gibi ortaya çıkan bu imgedir. Oysa açıklanması gereken bu imge ve bu imgenin muhafaza edilmesidir. Bu haliyle, ailemden uzakta olduğumu fark ettiğimde içinde bulunduğum, yardım almak üzere aynı ortama ve aynı "çevreye" yöneldiğim diğer tüm durumlardan ayrılır. Başka bir deyişle, aile gibi genel bir çerçevenin bu denli özel bir olayı nasıl meydana getirdiği pek açık değildir. Blondel'in ifade ettiği üzere "Toplum tarafından dayatılan kolektif çerçevelerin meydana getirdiği bu biçimlere belli bir içerik gerekmektedir."⁶

Peki bu içeriğin zaten var olduğunu ve özellikle de ha-

⁶ *Ibid.*, s. 298.

tıra içinde, çerçeve ile, diğer bir deyişle bu tablo içinde yeniden can bulan duygular ve duyumsal sezgilerle alâkası olmayan her şeyden ibaret olduğunu kabul etmemek neden? *Parmak Çocuk* ailesi tarafından ormanda terk edildiğinde şüphesiz ailesini düşündü; ama karşısına pek çok başka nesne de çıktı. Farklı patikaları takip etti, bir ağaca çıktı, bir ışık fark etti, ücra bir yerdeki bir eve yaklaştı, vs. Tüm bunlar, sadece ailesinden uzaklaştı ve onları yeniden bulamadı gibi basit bir ifade ile nasıl özetlenebilir? Başka bir patikaya girmiş, başka şeylerle karşılaşmış olsaydı da terk edilmişlik hissi aynı olabilirdi; buna rağmen aklında bu olaya dair bambaşka hatıralar kalırdı.

İşte benim yanıtlım: Bir çocuk, ormanda ya da evde yolunu şaşırdığında, o ana kadar onu ailesine bağlayan düşünce ve duyguların akışında ilerler. Olaylar ilerledikçe, onu bundan uzaklaştıran başka bir akışa da kapılır. *Parmak Çocuk*'un yanında kardeşleri olduğuna göre aile grubunun içinde kaldığını söyleyebiliriz. Ama *Parmak Çocuk* grubun başına geçer, kardeşlerini koruması altına alır, onları yönlendirir, yani, çocuk kalmaya devam etse de, çocuk rolünden baba rolüne geçerek yetişkinler grubuna girer. Ama bu, Blondel'in bahsettiği hatıra için de geçerlidir. Onun hatırası da aynı zamanda hem bir çocuğu hem de bir yetişkinin anısıdır çünkü çocuk ilk defa bir yetişkin konumunda bulunmuştur. Çocukken, bütün düşünceleri bir çocuğun ölçüsüne göreydi. Haricî nesneleri ebeveynlerine borçlu olduğu kavramlarla değerlendirmeye alışmış olan çocuğun şaşkınlığı ve korkusu, küçük dünyasında gördüğü yeni şeyleri konumlandırmakta çektiği güçlükten kaynaklanıyordu. Aile üyeleri erişebileceği bir uzaklıkta olmadığı, yeni ve onu endişelendiren, ama şüphesiz büyük bir insan için aslında endişe verici olmayan ya da en azından o denli endişe verici olmayan nesnelerle karşı karşıya kaldığı için bir anlamda yetişkine dönüşüyordu. Bu karanlık koridorun dibinde çok kısa bir süre kaldı. Fakat daha sonra, kendisine daha fazla özgürlük tanındığında yeniden keşfede-

ceği bir dünya ile temas sağladı. Öte yandan, çocukluk boyunca ailenin dışındaki şeylerle karşı karşıya kalınan anlar çoktur. Çocuk, bazı eşyalara çarpar, kendini yaralar ve kendisini farklı özelliklere sahip nesnelere alıştıır. Âdeta bizi yetişkin hayata hazırlayan bir dizi küçük sınavdan geçer. Bu, yetişkin insanlar topluluğunun çocukluk üzerindeki gölgesidir ve hatta bir gölgeden fazlasıdır çünkü çocuktan, normalde yükünü onunkilerden daha güçlü omuzların taşıdığı sorunlar ve sorumluluklardan kendine düşen payı alması beklenebilir ve çocuk, en azından geçici olarak ve kendisinin yalnızca bir kısmıyla, ondan daha yaşlı insanlardan oluşan gruba alınabilir. İşte bu nedenle bazı insanların hiç çocuk olmadıkları söylenir. Zira ekmek parası kazanma gereksinimi onlara çok erken yaşta dayatıldığı için onları toplumun, insanların hayat için mücadele verdikleri alanlarına girmeye zorlamıştır. Oysa pek çok çocuk bu alanların varlığından haberdar bile değildir. Veya bir yası müteakip normalde yetişkinlere özgü bir acı yaşamış ve bu acıya onlarla aynı düzlemde göğüs germek zorunda kalmıştır.

Bu gibi anıların, onları diğer tüm anılardan ayıran asıl içeriği, bu anıların, kişinin farklı gruplarla bağ kurmasını sağlayan iki ya da daha fazla düşünce dizisinin kesişim noktasında bulunmalarıyla açıklanabilir. Bizi bir gruba burada söz konusu grup ailedir- bağlayan bir düşünce dizisi ile yalnızca şeylerden edindiğimiz izlenimleri kapsayan bir düşünceler dizisinin kesişim noktasında, bu şeylerin imgesi yalnızca bizim için var olduğuna göre, hatıramızın bir kısmı başka hiçbir kolektif bellekten destek almaz diyerek her şeyin yeniden sorgulanacağını söylemek yeterli değildir. Ancak bir çocuk karanlıkta kaldığında ya da ıssız bir yerde yolunu kaybettiğinde korkuya kapılır çünkü o yeri hayal ürünü düşmanlarla doldurur, çünkü o gece karanlığında kim bilir hangi tehlikeli varlıklarla karşılaşacağından korkar. Rousseau bir sonbahar akşamında hava oldukça karanlıkken, Mösyö Lambercier'nin ona kili-

senin anahtarını vererek kürsüdeki İncil'i getirmesini istediğini anlatır:

“Kapıyı açtığımızda, tonozda seslere benzettiğim ve benim Romalı soğukkanlılığımı sarsmaya başlayan bir yankı duydum. Kapı açıktı, içeri girmek istiyordum; ama yalnızca birkaç adım atmıştım ki durdum. Bu geniş alanda hüküm süren derin karanlığı fark edince, tüylerimi diken diken eden bir korku beni ele geçirdi. Sıraların arasında ne yapacağımı bilmez bir şekilde kalakalmıştım, nerede olduğumu bilemiyordum; ne kürsüyü ne de kapıyı bulamayarak anlatması güç bir biçimde allak bullak oldum.”

Eğer tapınak aydınlatılmış olsaydı, içeride kimsenin olmadığını görecektik ve böyle sarsılmayacaktık. Bir çocuk için dünya asla insanlardan, iyicil ya da kötücül etkilerden yoksun değildir. Geçmişinin tablosunda bu etkilerin karşılaştıkları ve kesiştikleri noktalar belki de daha seçik imgelerle örtüşüyor olabilirler çünkü iki ışıkla iki yüzünü de aydınlatığımız bir nesne bize daha fazla ayrıntı sunar ve dikkatimizi daha çok çeker.

Yetişkinlik Hatıraları

Çocukluk hatıralarına dair yeterince şey söyledik. Yetişkinler, hayli özgün ve analiz edilmeye direniyor gibi görünen bir bütünlük arz eden çok sayıda hatıraya sahip olabilirler. Ama bu örneklerde de aynı yanılsamanın olduğunu gösterebiliriz. Bir grubun üyesi aynı zamanda başka bir grubun daha parçası olabilir. Her birinden edindiği düşünceler aniden zihninde bir araya gelir. Muhtemelen, aralarındaki karşıtlığı algılayan yalnızca kendisidir. Öyleyse, bu iki grubun diğer üyelerinin onun haricinde başka bir temas noktası yoksa diğerlerinin tecrübelerine hiç benzemeyen bir izlenime sahip olduğu açık değil midir? Bu hatıra aynı anda iki çerçeve içinde yer alır; ama bu çerçevelerden her biri diğerini görmeyi engeller. Kişi dikkatini, onla-

rın kesişme noktalarına sabitler; bu çerçevelerin kendilerini göremez. Gökyüzünde farklı yıldız takımlarına ait olan iki yıldız aramaya çalıştığımızda, birinden diğerine doğru hayali bir hat çekerek bir şekilde onları aynı çizgide hizalıyor olmanın onlara bir nevi bütünlük kattığını sanmamız işte bu yüzdendir. Oysa o yıldızlardan her biri bir gruba ait tek bir unsurdan ibarettir ve eğer onların yerlerini bulabildiysek, bunun nedeni yıldız takımlarından hiçbirinin o esnada bir bulut tarafından gizlenmiyor olmasıdır. Aynı şekilde, birbirleriyle tezat olan iki düşünce yaklaşıncı birbirlerini kuvvetlendirir gibi görünürler ve biz onların, ana kümelerden bağımsız, hâlihazırda var olan bir bütün oluşturdıklarına inanırız. Aslında iki farklı grubu aynı anda ama her birini diğerinin bakış açısıyla göz önünde bulundurduğumuzun farkına varmayız.

Şimdi daha önce geliştirdiğimiz varsayımı yeniden ele alalım. Kısa bir süre önce tanıştığım ve bir daha çok uzak bir zaman diliminde yeniden göreceğimi düşündüğüm insanlarla bir seyahate çıkıyorum. Bu, tümüyle keyfi bir seyahat. Ama seyahat boyunca az konuşuyorum ve konuşulanları pek dinlemiyorum. Zihnim, başkalarını ilgilendirmeyecek ve o sırada uzakta olduğum ailem ve arkadaşlarımla ilgili oldukları için onların bilemeyecekleri düşünce ve imgelerle dolu. Böylece, sevdiğim, benimle aynı ilgi alanlarına sahip insanlar, bana çok yakın bir topluluk, farkında olmadan yeni bir ortama girmiş, onlara tamamen yabancı veya onlar için önemsiz olaylara karışmış, manzara- larla bağdaşmış oluyor. Böylesi bir durumdaki izlenimimizi düşünelim. Bu izlenim şüphesiz duygusal ya da zihinsel hayatımızın merkezinde olan şeyle açıklanabilir. Ama aynı zamanda belirli bir zamansal ve mekânsal çerçevede ve önceki uğraşlarımızın gölgesinin düştüğü ve o koşulların seyrini ve görünüşünü değiştiren (tıpkı antik çağdan kalan bir eserin dibine inşa edilmiş ama o döneme ait olmayan evler gibi) koşulların ortasında gerçekleşti. Bu seyahati hatırladığımızda, elbette ki bize eşlik edenlerle

aynı bakış açısından bakmayız; bu yolculuk bizim gözümüzde yalnızca bizim sahip olduğumuz bir izlenimler dizisinden ibarettir. Ama yalnızca hatıralarının bize eşlik ettiği arkadaşlarımızın, ailemizin, en sevdiğimiz yazarların bakış açılarından baktığımızı da söyleyemeyiz. Değişik fiziki görünürlere ve karakterlere sahip insanların yanında bir dağ yolunda yürürken, onların sohbetlerine dalgın dalgın karışırken ve düşüncemiz eski ortamımızda kalmışken, art arda kapıldığımız izlenimler, bizim için değerli olan insanları ve bizi onlarla birleştiren bağları düşünmenin belirli, özgün, yeni biçimleri gibidir. Ama başka bir anlamda da, bu izlenimler yeni oldukları için, o dönemdeki çok daha samimi düşüncelerimin içinde yer almış olmadıkları için bir başka anlamda, izlenimlerim bu gruba hayli yabancıdır. Bize en yakın grupları bu şekilde ancak, eğer diğerleri bedenlen orada bulunmuyorlarsa ifade edecektir. Muhtemelen gördüğüm her şey veya konuşmalarını dinlediğim herkes, dikkatimi ancak o yakın grubumun yokluğunu hissettirdikleri ölçüde çekecektir. Ne mevcut yol arkadaşlarımıza ne de tamamen ve katıksız olarak dünkü ve yarınki arkadaşlarımıza ait olan bu bakış açısını, kendimize atfetmek üzere ayrı tutmaz mıyız? Bu izlenimden bahsettiğimiz zaman onda dikkatimizi çeken şey o veya bu grupla olan ilişkilerimizle açıklanamayan, onların düşüncelerinden ve tecrübelerinden ayrılan şey değil mi? Bu izlenimin bana eşlik edenler tarafından paylaşılamayacağını ve hatta tahmin bile edilemeyeceğini biliyorum. Aynı zamanda, bu biçimiyle ve bu çerçevede, şu anda belleğim aracılığıyla gittiğim anda düşündüğüm arkadaşlarım ve ailem tarafından da telkin edilemeyeceğini biliyorum. Öyleyse bu, her bir grubun düşüncesinden ve belleğinden kurtulan ve yalnızca benim için var olan bir izlenim tortusu gibi değil mi?

Bir grubun belleğinin ön planında, üyelerinin büyük çoğunluğunu ilgilendiren; ya kendi hayatından veya ona en yakın, en sık temas kurduğu gruplarla olan ilişkilerin-

den ileri gelen olaylar ve tecrübelerin hatıraları belirir. Grup üyelerinin çok küçük bir kısmını ve bazen yalnızca birini ilgilendiren olay ve tecrübeler, kısmen de olsa grubun sınırları içinde gerçekleşmiş olduklarından onun belleğinde yer alsalar da, arka plana düşerler. İki kişi kendilerini birbirlerine çok sıkı bağlı hissedebilir ve her türlü fikirlerini paylaşabilirler. Bazı anlarda hayatları farklı ortamlarda geçse ve temas içinde olmadıkları zamanlarda içinde bulundukları durumları tüm ayrıntıları ile mektuplar, tasvirler ve hikâyeler aracılığıyla birbirlerine anlatsalar bile, tecrübeleri içinde ötekine yabancı olan her şeyin müşterek düşünceleri tarafından özümseenebilmesi için birbirlerinden farklıdırlar. *Mademoiselle* de Lespinasse'ın mektubu, *Guibert* Kontunun onun duygularını anlamasını sağlayabilir. Fakat de Lespinasse sosyetenin bir mensubudur ve anlaşılmasını sağlayan şeylerden biri de budur. Kont, sevgilisini, aşk maceraları hakkında hiçbir fikirleri olmayan kişilerin görebileceği gibi görür –ki aynısı sevgilisinin ona bakışı için de geçerlidir. Keza onu, yalnızca ikisinin meydana getirdiği gizli ve kapalı grubun bakış açısından da görebilecektir –ki aynısı sevgilisi için de geçerlidir. Bununla beraber, Kont uzaktadır; âşığının birlikte zaman geçirdiği topluluklarda, onun bilgisi dâhilinde olmadan ve mektupların yeterli bir fikir vermediği değişiklikler meydana gelebilir. Böylece âşığının sosyal dünyasına ilişkin farklılaşan tutumunun farkına varamayabilir. Onu sevdiği şekliyle sevmesi, ondaki değişimi sezebilmesi için yeterli değildir.

Bir grup çoğunlukla başka gruplarla ilişki içine girer. Bunun gibi temaslardan doğan çok sayıda olay, başka kaynağı olmayan pek çok kavram vardır. Bazen bu ilişkiler veya temaslar kalıcıdır veya en azından uzun süre devam edecek şekilde sık sık tekrarlanırlar. Örneğin, bir aile uzun zaman boyunca aynı kentte veya dostlarına yakın bir yerde yaşadığında; kent ile aile, arkadaşlar ile aile karmaşık topluluklar meydana getirirler. Bu bağlamda, hatıralar her iki grubun üyelerinin paylaştıkları iki düşünce çerçevesi

dâhilinde doğar. Bireyin bu tür bir hatırayı hatırlayabilmesi için her iki grubun da aynı anda parçası olmak gerekir. Bu, kent sakinlerinin bir kısmı ile aile üyelerinin bir kısmı tarafından belli bir süre boyunca yerine getirilen bir koşuldur. Farklı anlarda, kişilerin kent veya aileleriyle alâkalarına bağlı olarak eşitsizce yerine getirilir. Üstelik aile üyelerinden birkaçının o kentten ayrılarak başka bir yerde yaşamaya başlaması, sadece birbirlerine yaklaşan iki kolektif düşünce akışının içinde yer aldıkları için akıllarında tuttukları şeyleri hatırlamakta güçlük çekmeleri için yeterlidir çünkü artık onlar, o iki kolektif düşünce akışından yalnızca birinin hareketine maruz kalırlar. Zaten, bu gruplardan birinin üyelerinin yalnızca bir kısmı diğerine dâhil olduğu için, bu kolektif etkilerin her biri eğer tek başına etki ediyorsa daha zayıf olur. Grup üyelerinden birine hatıralar düzenini hatırlatmaya yardım edecek olan grubun tamamı, örneğin aile, değildir, o grubun yalnızca bir bölümüdür. Hatıranın, yeniden ortaya çıkması ve tanınması için, bu iki etkinin eylemlerini en iyi şekilde birleştirmelerini sağlayan koşullarda yer almamız veya onların içine girmemiz gerekir. Bunun sonucunda hatıra daha az tanıdık gelir, onu tanımlayan kolektif unsurları açıkça fark ederiz ve diğerlerine göre daha az iradi kontrol altında olduğu sanısını ortaya çıkarır.

Kolektif Tesirin Kesişimi Olarak Bireysel Hatıra

Sıklıkla, parçası olduğumuz grup tarafından esinlenen bazı fikir ve düşünceleri ya da duygu ve tutkuları sanki kaynağı bizim dışımızda başka hiçbir şey olamazmış gibi kendimize atfederiz. Böylesi bir durumda etrafımızdakilerle o kadar iyi anlaşırız ki onlarla tam bir uyuşum içinde hareket ederiz ve bu hareketin başlangıç noktasının nerede olduğunu, kendimizde mi yoksa başkalarında mı olduğunu bilemez hale geliriz. Kaç defa bir gazeteden, kitaptan ya da bir sohbetten aldığımız düşünceleri tamamen şahsi bir

kanıymışçasına ifade etmişizdir. Bu düşünceler bizim görme biçimlerimize o kadar uygundurlar ki, onların sahibinin kim olduğunu, biz olmadığımızı öğrendiğimizde şaşkınlığa uğrarız. “Bu daha önce benim aklıma gelmişti.” Sadece bir yankı olduğumuzun farkına varmayız. Hatibin tüm sanatı belki de, onu dinleyenlerde uyandırdığı kanı ve duyguların dışarıdan telkin edilmediği, kendi kendilerine meydana geldikleri ve onun, yalnızca dinleyenlerin bilincinin saklı kısımlarında oluşan şeyi tahmin ettiği ve onlara ses olduğu yanılışmasını vermekten ibarettir. Öyle veya böyle, her toplumsal grup üyeleri üzerinde buna benzer bir inanışı sürdürmeye çalışır. Kaç kişi, düşüncelerinde başkalarının payının ne olduğunu ayırt edecek ve çoğu zaman o düşünceye kendilerinden hiçbir şey katmadıklarını itiraf edecek denli eleştireldir? Bazen ilişki kurduğumuz çevreyi ve okuduklarımızı genişletiriz, soruların ve şeylerin farklı yönlerini görmemizi ve uzlaştırmamızı sağlayan eklektisizmle övünürüz. Hatta çoğu zaman fikirlerimizin dozu, duygularımız ve zevklerimizin karmaşıklığının bizi farklı veya zıt gruplarla ilişkilendiren tesadüflerin ifadesi olur yalnızca ve her görme biçimine verdiğimiz pay bu grupların üzerimizde ayrı ayrı sahip oldukları tesirin eşitsiz yoğunluğu tarafından belirlenir. Her halükârda, harici bir telkine direnmeden teslim olduğumuz ölçüde, özgürce düşündüğümüzü ve hissettiğimizi sanırız. Bu nedenle çoğu zaman, itaat ettiğimiz toplumsal etkilerin büyük bir kısmının farkına varmayız.

Ama aynı zamanda ve belki de evleviyetle, çok sayıdaki kolektif düşünce akımının kesişim noktasında ortaya çıkan, yalnızca bizim için var olan özgün olaylar sandığımız karmaşık durumlar için de aynısı söz konusudur. Bu, bir seyahate çıkmış ve aniden kendini, ona eşlik edenlere yabancı bir ortamdan doğan etkilerin altında hisseden bir yolcu olabilir. Bu, beklenmedik koşulların bir araya gelmesiyle kendisini yaşına ait olmayan bir durumda bulan ve düşüncesi yetişkinlerin kaygılarına ve duygularına açılan

bir çocuk olabilir. Bizi eski gruplarımıza bağlayan ilişkileri henüz tamamen kesmeyen bir yer, meslek ve aile değişikliği olabilir. Hâlbuki böyle durumlarda, toplumsal etkiler çoğaldıkları ve birbirleriyle daha çok kesiştikleri için, daha da karmaşıklashaabilirler. Bu nedenle, onların aydınlatılmaları daha zor ve daha güçtür. Her ortamı, kendi ışığının altında olduğu kadar bir diğerinin ya da diğerlerinin ışığı altında görürüz ve ona direndiğimiz izlenimine kapılırız. Bu etkilerin her biri, bu etkilerin çatışmasından veya birleşiminden şüphesiz daha keskin bir şekilde gün yüzüne çıkmalıdır. Ama bu ortamlar birbirleriyle karşı karşıya geldiklerine göre, biz ne birinin ne de diğerinin tarafında olduğumuz izlenimine kapılırız. Özellikle ön plana çıkan şey, içinde bulunduğumuz ve bireysel düşünceyi içine çekmeye yeten durumun tuhaflığı olur. Bu olay, tıpkı bir siper gibi, bireysel düşünceyle birleşiminin bireysel düşünceyi hazırladığı toplumsal düşüncelerin arasına girer. Ben haric, bu ortamların üyelerinin hiçbirisi tarafından tamamen idrak edilemez. Bu anlamda bana aittir ve meydana geldiği anda bile, onu kendimce ve sadece kendi başıma açıklamak isterim. En fazla koşulların, yani bu ortamların karşılaşmalarının, bir fırsat olduğunu, uzun zamandır bireysel kaderimde yer alan bir olayın meydana gelmesini, şahsi ruhumun içinde büyük bir yer tutan bir duygunun ortaya çıkmasını sağladıklarını kabul ederim. Başkaları bu olayı veya duyguyu bilmedikleri ve onun oluşumunda hiçbir rol almadıkları için (en azından ben yanlış da olsa böyle düşünüyordumdur), bu olay daha sonra hafızamda yeniden ortaya çıktığında, onun geri dönüşünü ancak tek bir şekilde açıklayabilirim: Şu veya bu şekilde, bu hatıra benim zihnimde olduğu gibi muhafaza edilmiştir. Ama aslında hiç de öyle değildir. Bize tamamen şahsi gelen, o şekilde bildiğimiz ve yeniden hatırlayabildiğimiz bu hatıralar, hatırlanmaları için gereken büyük oranda karmaşık koşullardan farklılaşır; ancak bu yalnızca bir derece farkıdır.

Bazen geçmişimizin iki çeşit unsur ihtiva ettiğini fark

etmekle yetiniriz. Dilediğimiz zaman zihnimizde canlandırabildiklerimiz ile aksine, biz onları geçmişte arasak dahi iradi bir engelle karşılaşmışcasına bizim çağrımıza itaat etmeyenler. Aslında ilk unsurların, bize bu denli tanıdık veya kolay erişilebilir olanın aynı zamanda başkaları için de öyle olması bakımından, müşterek alanda yer aldıklarını söyleyebiliriz. Ne denli şahsi ve özel unsurlardan meydana geldiğini düşünürsek düşünelim, kendimize en rahatlıkla gösterdiğimiz fikir, başkalarının bizim hakkımızda sahip oldukları fikir ve hayatımızın bizim için daima en mevcut olayları, aynı zamanda bize en yakın olan grupların hafızalarına da damga vuranlardır. Böylelikle, hatırlamakta en az güçlük çektiğimiz olaylar ve kavramlar, en azından bir ya da birkaç ortam için, müşterek alanda yer alanlardır. Yani bu hatıralar bu bağlamda “herkesin” ve başkalarının belleklerinden destek alabildiğimiz için her an ve her istediğimizde onları hatırlayabiliriz. Dilediğimiz gibi hatırlayamadığımız şeylerin ise başkalarına değil, kendimize ait olduğunu rahatlıkla ifade ederiz çünkü bunlardan haberdar olmuş olan yalnızca bizizdir. Bu ne kadar tuhaf ve paradoksal gözükse de, bahsetmekte en çok güçlük çektiğimiz hatıralar yalnızca bizi ilgilendirenler, en teklici mülkümüzü oluşturanlardır. Bu, hazinesini bir yere kilitleyen ancak kilidin ne olduğunu hatırlayamadığı için tek şansı tesadüfen aklına gelmesi olan kişinin durumuna benzer.

Ama bunun hem daha tabii hem de daha basit bir açıklaması vardır. Aslında, dilediğimizce anımsadığımız hatıralar ile artık kontrolümüz altında değil gibi görünenler arasındaki ayrım artık yalnızca bir derece meselesi değildir. Bazı hatıralar her zaman erişebileceğimiz uzaklıktadırlar çünkü istediğimiz zaman içine girebildiğimiz gruplarda, daima yakın bir ilişki içinde olduğumuz kolektif düşüncelerde muhafaza edilirler. Öyle ki, onların tüm unsurları, bu unsurlar arasındaki tüm bağlantılar ve birilerinden diğerlerine en doğrudan geçişler bizim için hayli tanıdaktır.

Bazı hatıralara erişimimiz ise daha nadir ve daha zor çünkü onları bize hatırlatan gruplar bize daha uzaklar ve onlarla yalnızca düzensiz aralıklarla temas içine gireriz. Bazı gruplar ise birleşirler veya sık sık karşılaşırlar, o kadar ki, birinden diğerine geçebiliriz, aynı anda hem birinde hem diğerinde olabiliriz. Bazıları arasında ise ilişkiler o kadar nadir, o kadar az görünür ki, onların silinen iletişim yollarını takip etmeye ne fırsatımız ne de isteğimiz olur. Oysa bize ait olan hatıraları bu gibi yollarda, bu gibi gizli patikalarda yeniden bulabiliriz. Tıpkı; ancak ana yoldan ayrılıp daha engebeli ve daha az kullanılan bir yoldan gitmek şartıyla ulaşılabilen bir su kaynağının, bir kayalığın, bir manzaranın yalnızca kendisine ait olduğunu düşünen bir seyyah gibi... Bu kestirme yolun başlangıcı iki yol üzerinde yer alıyor ve biz her ikisini de biliyoruz. Ama onu yeniden bulmamız için biraz dikkat ve belki biraz da talih gerekir. Ve özellikle de, onun nerede olduğunu bize işaret etmeleri için, diğer yolun onları nereye götüreceği hakkında kafa yormadıklarından o yollardan birini takip edenlere güvenemediğimizde, başlangıcı aradığımızın farkında olmadan her iki yolu da defalarca kat edebiliriz.

Daha önce verdiğimiz örneklerle tekrar geri dönmekten çekinmeyelim. Bu, kendimizden başka hiç kimseye ait değilmiş gibi görünen şahsi hatıraların “başlangıç noktası” ya da unsurları belirli toplumsal ortamlarda bulunabilir ve orada muhafaza edilebilir. Ve eğer biz onları gerektiği şekilde sorgularsak bu (bizim de parçası olmayı bırakmadığımız) grupların üyeleri onları bulabilir ve onları bize gösterebilirler. Yolculukta bize eşlik eden kişiler bizim arkamızda bıraktığımız aile üyelerimizi ve arkadaşlarımızı tanımıyorlardı. Ama kendileriyle tamamen kaynaşmadığımızı fark ettiler. Bazı anlarda onların grupları içindeki yabancı bir unsur gibi olduğumuzu hissettiler. Eğer onlarla ileride tekrar karşılaşırsak, bize yolculuğun bir kısmında dalgın olduğumuzu ya da düşüncemizin bütünüyle onlarla birlikte olmadığını gösteren bir fikir beyan ettiğimizi,

sözler söylediğimizi hatırlatabilirler. Ormanda kaybolan ya da kendini onda yetişkinlik duyguları uyandıran bir tehlikenin içinde bulan çocuk ailesine hiçbir şey söylemedi. Ama ailesi daha sonra onun, sanki üzerinden bir gölge geçmişçesine, eskiden olduğu kadar kayıtsız olmadığını ve onları gördüğünde bir çocuğunkinden çok farklı bir neşeye kapıldığını fark etmiş olabilir. Bir kentten diğerine taşındığında, ikinci kentin sakinleri benim nereden geldiğimi bilmeseler de yeni ortamıma uyum sağlamadan önce, şaşkınlıklarım, meraklarım, cahilliklerim mutlaka buradaki grubun bir kısmının nazarından kaçmamıştır. O ortam için büyük bir öneme sahip olmayan olayların neredeyse görünmez izleri, şüphesiz onların dikkatini sadece kısa süreliğine çekmiştir. Ama şayet onlara o izleri bırakan olayı anlatsam, o grubun üyelerinin bir kısmı onları yeniden bulabilir ya da en azından nerede aramaları gerektiğini bilir.

Bununla birlikte, kolektif bellek gücünü ve süresini, bir grup insandan destek almasından alıyorsa bile, hatırlayanlar grubun üyeleri olan bireylerdir. Birbirlerini destekleyen bu müşterek hatıralar kütlesinden, grup üyelerinin her birinde en yoğun biçimde ortaya çıkan hatıralar farklı farklıdır. Her bireysel belleğin kolektif bellek üzerinde bir bakış açısı olduğunu, bu bakış açısının grup içinde sahip olduğum yere göre değiştiğini ve bu yerin kendisinin de, başka ortamlarla kurduğum ilişkilere bağlı olarak değiştiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Öyleyse bu müşterek araçtan herkesin aynı şekilde faydalanmamasına şaşırmamak gerekir. Bununla beraber, bu çeşitliliği açıklamak istediğimizde, daima her birinin toplumsal bir tabiatı olan etkiler birleşimine varırız.

Bu birleşimlerin bazıları son derece karmaşıktır. Bu nedenle onları yeniden ortaya çıkarmak bize bağlı değildir. Bir anlamda tesadüflere güvenmemiz gerekir. İçinde zihnen ve bedenen hareket ettiğimiz sosyal grupların farklı dalga sistemlerinin yeniden kesişerek, kayıt cihazını yani kendi bireysel bilincimizi eskiden olduğu gibi aynı titreşi-

me sebep olmasını beklemek durumundayızdır. Ama sebep türü aynıdır ve geçmişte olduğundan farklı olamaz. En şahsi hatıraların bile art arda gelişi, daima, farklı kolektif ortamlarla olan ilişkilerimizdeki değişmelerle; yani kısacası, bu ortamların -her biri ayrı ayrı ele alınarak ve tamamının- dönüşümleriyle açıklanır.

Böyle çarpıcı bir indirgenemez birlik özelliğine sahip durumların en şahsi hatıralarımızın bu denli çeşitli ve ayrı unsurların kaynaşmasının sonucu olduğunu söylemek tuhaf görünebilir. Öncelikle, üzerinde düşününce görülüyor ki, bu birlik hızlıca çözünerek çokluğa dönüşebilir. Bazen oldukça şahsi bir bilinç halinde, onu biraz derinleştirdiğimiz takdirde, belirli bir bakış açısına sahip aklın içeriğini bulmak mümkündür. Ancak, aklın içeriği denildiği zaman, aklın farklı ortamlarla olan ilişkilerini etkileyen tüm unsurlar anlaşılmalıdır. Böylelikle şahsi bir durum, kendisini doğuran durumlar birleşiminin karmaşıklığını açığa çıkarır. Görünürdeki birliğine gelince, bu birlik oldukça tabii bir yanılısamayla açıklanabilir. Filozoflar, özgürlük hissinin, bir eylem meydana getirmek üzere bir araya gelen çok sayıdaki nedensel diziyle açıklanabildiğini gösterdiler. Bu etkilerin her birine başka bir etkinin zıt olabileceğini anlarız; böylece, eylemimiz bu etkilerin hiçbirine tek başına bağlı olmadığı için, onun tüm bu etkilerden bağımsız olduğunu sanırız. Ve onun aslında tüm bu etkiler kümesinin bir sonucu olduğunun ve daima nedensellik yasasının hükmü altında olduğunun farkına varamayız. Bu durumda da, hatıra, birbiri içine girmiş kolektif düşünceler dizilerinin etkisiyle yeniden ortaya çıktığı ve hatırayı tek başına bu dizilerin hiçbirine yormadığımız için, hatıranın onlardan bağımsız olduğunu sanırız ve hatıranın birliğini düşünceler dizilerinin çokluğunun karşıtı olduğunu düşünürüz. Bu, incecik, birbiri içine geçmiş iplerle havada asılı duran ve bir ağırlığı olan bir nesnenin, boşlukta sadece kendi kendini destekleyerek durduğunu farz etmek gibidir.

2. Tarihi Bellek ve Kolektif Bellek

Otobiyografik Bellek ve Tarihî Bellek: Aralarındaki Açık Karşıtlık

Henüz, eğretilme ile olsa dahi, bir grup belleğinden bahsetmeye alışkın değiliz. Böyle bir melekenin ancak bir kişinin bedenine veya beynine bağlı bir şekilde var olup sürdürülebildiği düşünülüyor. Bununla birlikte, hatıraların iki şekilde düzenli bir hale geldiğini; ya onları kendi bakış açısıyla değerlendiren belirli bir insan etrafında toplandıklarını veya kısmi imgesi oldukları büyük veya küçük bir grubun içinde dağınık bir şekilde var olduklarını düşünelim. Öyleyse “bireysel bellek” ile “kolektif bellek” söz konusudur. Başka bir deyişle, birey iki farklı belleğe katılır. Ama hangisine katıldığına bağlı olarak, birbirinden çok farklı ve hatta tezat iki davranış biçimini benimser. Bir yandan, hatıraları, kişiliğinin ya da kişisel hayatının çerçevesinde yer alır; başkalarıyla ortak olan anılarını bile, kendisini başkalarından ayıran yönleri öne çıkararak dikkate alır. Öte yandan, bazı anlarda, grubun ilgi alanındaki kişisel hatıraları akla getirmeye ve beslemeye katkıda bulunan bir grup üyesi gibi de davranabilir. Bu iki tür bellek sık sık birbirine karışır. Özellikle bireysel bellek, bu hatıralardan bazılarını doğrulamak, belirginleştirmek ve hatta boşluklarından bazılarını doldurmak üzere kolektif bellekten destek alır; onun içinde kendisine bir yer bulur ve bir süre için onunla birleşir. Ne var ki, kendisine kalan bu tortuyu tedricen özümsemek suretiyle kendi istikametinde ilerlemekten de vazgeçmez. Kolektif bellek ise bireysel bellekleri kapsar fakat onlarla karışmaz. Kendi yasalarını izleyerek

evrilir. Bazı bireysel hatıralar ona dâhil oluyorsa bile, artık şahsi bir bilinç içermeyecek şekilde bir bütünlüğe dönüşürler.

Şimdi bireysel belleği ele alalım. Bireysel bellek tamamen izole ve kapalı değildir. Bir insan kendi geçmişinden bahsetmek için sık sık başkalarının hatıralarından faydalanmak ihtiyacı hisseder. Kendisinin dışında var olan ve toplum tarafından belirlenmiş referans noktalarına yönelir. Dahası, bireysel bellek, bireyin kendisinin icat etmediği ama parçası olduğu ortamdan ödünç aldığı kelimeler ve fikirler gibi araçlar olmadan işleyemez. Yine de, sadece belli bir anda gördüklerimizi, yaptıklarımızı, hissettiklerimizi hatırlarız, yani belleğimiz başkalarınınki ile karışmaz. Bireysel bellek zaman ve mekân içinde oldukça sınırlıdır. Kolektif bellek de öyle. Ancak ikisinin sınırları aynı değildir. Bu sınırlar daha sıkışık veya genişlemiş olabilir.

Hayatım boyunca, parçası olduğum ulus, hatırladığımı söylediğim birtakım olaya sahne oldu; aslında bu olayları sadece gazeteler aracılığıyla veya bunlara doğrudan dâhil olan insanların tanıklıkları sayesinde öğrendim. Bu olaylar ulusun belleğinde bir yere sahipler. Fakat ben onlara şahsen tanık olmuş değilim. Onlardan bahsederken, tamamen başkalarının belleğinden destek almak zorundayım. Bu durumda başkalarının belleği benimkini tamamlama ya da pekiştirme görevi görmez; aslında o, benim dile getirmek istediğim şeyin yegâne kaynağıdır. Bu olayları, doğumumdan önce gerçekleşmiş olan tarihî olaylardan daha iyi veya onları bildiğimden farklı bir tarzda biliyor değilim. Sohbet veya okumalar aracılığıyla çoğaltabileceğim bir tarihi hatıralar dağarcığım var. Ama bu, bana ait olmayan, ödünç alınmış bir bellektir. Söz konusu olaylar milli düşüncede derin bir iz bırakmıştır zira sadece kurumlarda değişikliklere neden olmakla kalmamıştır. Gelenek, aynı zamanda, grubun belli bir kısmında, siyasi bir partide, bir eyalette, meslek sınıfında veya hatta bir ailede ve bu olayların tanıklarını şahsen tanıyanlarda, çok canlı bir şekilde

var olmaya devam etmektedir. Benim için bunlar kavramlar, simgelerdir. Onları diğer insanlar gibi az çok zihnimde canlandırabiliyorum, tahayyül edebiliyorum fakat hatırlamam imkânsızdır. Benliğimin bir parçası aracılığıyla bu gruba bağlıyım; öyle ki, ben grubun bir parçası oldukça, onun içinde meydana gelen hiçbir şey, hatta ben o gruba girmeden önce onu ilgilendirmiş ve değiştirmiş olan hiçbir şey bana yabancı değildir. Fakat belirli bir olayın hatırasını bütünüyle yeniden oluşturmak istersem, grubun tüm üyeleri tarafından tüm biçimi değiştirilmiş ve taraflı yeniden üretimlerini bir araya getirmem gerekir. Oysa şahsi hatıralarım aksine tamamen bana aittir ve bütünüyle benim içimdedir.

Öyleyse iki belleği birbirinden ayırmak yerinde olur. Bunlardan birini istersek dâhili ya da içerideki bellek diğerini de harici bellek olarak adlandırabilir ya da birine şahsi bellek diğerine de sosyal bellek diyebiliriz. Hatta daha da doğru bir şekilde söylemek gerekirse, birine “otobiyografik bellek” diğerine de “tarihî bellek” diyebiliriz. Bunlardan birincisi ikincisinden yardım alır çünkü en nihayetinde, kendi yaşamımızın tarihi genel tarihin de bir parçasıdır. Ama tarihî bellek elbette ki birincisine göre daha geniş bir zaman dilimini kapsayacaktır. Öte yandan, bize geçmişini yalnızca özetlenmiş ve basitleştirilmiş bir biçimde sunar. Oysa kendi yaşamımızın belleği geçmişe dair çok daha da imi ve zengin bir tablo sunacaktır.

Şahsi belleğimizi yalnızca içeriden ve kolektif belleği de yalnızca dışarıdan bilebiliyorsak, bu iki bellek türü arasında hayli keskin bir zıtlık olacaktır. *Reims* kentini hatırlıyorum çünkü orada bir sene boyunca yaşadım. Jeanne d’Arc’ın da *Reims*’te bulunduğunu ve V. Charles’ın orada takdis edildiğini de hatırlıyorum çünkü ya bu bilgileri bir yerden duydum ya da bir yerde okudum. Jeanne d’Arc tiyatro sahnesinde, sinemada, vb. o kadar çok temsil edildi ki, onu *Reims*’te tahayyül etmekte hiçbir güçlük çekmiyorum. Aynı zamanda, olayın kendisinin tanıdığı olmadığını

biliyorum; zaman içinde yeniden üretilmiş ve söz konusu geçmişe dair bana ulaşan yegâne şeyler olan, duyduğum veya okuduğum kelimelerden yola çıkıyorum. Bildiğimiz tüm tarihî olaylar için aynı durum söz konusudur. Özel isimler, tarihler, uzun bir ayrıntılar dizisini özetleyen kalıplaşmış sözler, anekdot ya da bir alıntılar; pek çok mezar kitabesinde olduğu gibi geçmişe dair kısa, genel ve mana açısından zayıf bir mezar taşı yazısıdır. Tarih aslında, yeni mezarlar için her an yer bulmak gereken kalabalık bir mezarlığı andırır.

Eğer geçmiş sosyal ortam bizim için ancak bunun gibi tarihî imlerde var olmaya devam ediyor olsaydı ve eğer kolektif bellek, daha genel olarak, olayların yalnızca tarihlerini, tanımlarını veya keyfi hatıralarını içeriyor olsaydı, bizim fazlasıyla dışımızda kalırdı. Bu denli geniş milli topluluklarımızın içinde, gazeteleri okuyan ve kamusal işlere biraz ilgi gösteren insanların büyük çoğunluğunun ortak menfaatleriyle hiçbir ilişkisi olmayan hayatlar yaşanır. Aslında kendimizi o denli yalnızlaştırmamak da, bazı dönemlerde günlerin art arda gelişi bizi içine çeker ve “ne olup bittiğini” bilmez oluruz. Belki daha sonra, hayatımızın belirli bir kısmının etrafında şekillenen en önemli çağdaş kamusal olayları yeniden bir araya toplamayı aklımızdan geçiririz. 1877 senesinde, ben doğduğum zaman, dünyada ve ülkemde neler oldu? O sene, siyasal durumun bir haftadan ötekine değiştiği, Üçüncü Cumhuriyet’in gerçekten doğmaya başladığı 16 Mayıs senesiydi. İktidarda *Broglie* hükümeti vardı. Gambetta, “Boyun eğmek ya da istifa etmek gerek” diyordu. Ressam Courbet o sene vefat etti. Victor Hugo *Legende des Siècles* [Asırların Efsanesi]’nin ikinci cildini o sene yayınladı. Paris’te *Saint-Germain* Bulvarı’nın inşaatı tamamlanırken, *République* Caddesi kazılmaya başlanıyordu. Avrupa’da tüm gözler Rusya ile Türkiye arasındaki savaşa çevrilmişti. Osman Paşa uzun ve yiğitçe bir savunmadan sonra Plevne’yi teslim etmek zorunda kaldı. Bu şekilde, içinde kendimi tuhaf bir biçimde kaybolmuş

hissettiğim hayli geniş bir çerçeve çiziyorum. Şüphesiz o andan itibaren milli hayatın akışı içine girdim ama neredeyse kendimi o akıntıya hiç kapılmış hissetmedim. Bir geminin içindeki yolcu gibiydim. İki kıyı yolcunun gözleri önünden geçip gidiyor; manzara bu yolculuğu güzelce çerçeveleyiyor. Ama farz edelim ki yolcu bazı düşüncelere dalmış veya yolculuk arkadaşları dikkatini dağıtmış. Bu durumda kıyıda olan bitenle ancak zaman zaman ilgilenilir ve daha sonra bu yolculuğu manzaranın ayrıntılarını fazla düşünmeksizin hatırlayabilir ya da güzergâhını bir harita yardımıyla takip edebilir. Böylelikle, unutulmuş birkaç hatırayı yeniden bulabilir ve diğerlerini belirlemede kullanabilir. Bununla birlikte, yolcu ile geçtiği topraklar arasında hakiki bir temas ortaya çıkmayacaktır.

Bazı psikologlar, belleğimizin yardımcıları olan tarihî vakaların, bir duvar saatinin üzerindeki ya da takvim tarafından tanımlanan zaman bölümlerinden başka bir rol oynamadıkları konusunda hemfikirdirler. Yaşamımız sürekli bir hareket ile akar. Ancak bu şekilde cereyan eden şeylere geri dönüp baktığımızda, kendi dışımızdaki ve -köklerini bireysel belleklerin hiçbirinden almadığı için- tüm bireysel belleklere kendini dışarıdan dayatan kolektif zamanın çeşitli kısımlarını kendi içindeki hudutlarına dağıtmamız mümkündür. Bu şekilde tanımlanan sosyal zaman, her bir bilincin yaşadığı zamanın tamamen dışında yer alır. Söz konusu olan astronomik zamanı ölçen bir saat olduğunda bu durum aşikârdır. Ama tarihin kadranında işaretli olan, gerçekleştikleri zaman bazen bizim vâkıf olmadığımız ya da önemini ilerleyen zamanlarda keşfettiğimiz milli yaşamın en önemli vakalarına denk düşen tarihler için de aynı şey geçerlidir. Hayatlarımız sosyal yapıların yüzeyine konmuş olurlar ve onların köklü değişikliklerini takip ederek, sarsıntılarının sonucuna maruz kalırlar. Fakat bir vaka ancak meydana geldikten birkaç zaman sonra tarihî olaylar dizisinin içinde yer alır. Öyleyse hayatımızın çeşitli dönemlerini milli olaylara onların vuku bulmalarından sonra

bağlayabiliriz. Sanki kolektif hayatın bölümleri birer işaret noktasıymış gibi onlara başvurmamızın ne denli yapay ve haricî bir işlem olduğunu daha iyi kanıtlayan bir şey olamaz. Dikkatimizi ya bireysel belleğe ya da kolektif belleğe verdiğimiz zaman aslında iki farklı nesneyi incelediğimizi daha açık gösteren bir şey olamaz. Topluluk hayatının esasını oluşturan olaylar ve tarihler birey için ancak, kendinden dışarı çıkmak koşuluyla başvurduğu haricî işaretler olabilirler.

Şüphesiz, eğer kolektif belleğin tarih dizileri ya da tarihî vaka listelerinden başka bir malzemesi olmasaydı, hatıralarımızın sabitlenmesinde ancak tali bir rol oynayabilirdi. Fakat bu pek dar görüşlü ve hakikatle örtüşmeyen bir anlayıştır. Bu nedenden ötürü, bu görüşü bu biçimde sunmak benim için hayli güç oldu. Ne var ki, bu zorunluydu zira bu görüş genel olarak kabul edilen bir sav ile uyum içindedir. Bellek genellikle bireysel, yani, yalnızca kendi kaynaklarına indirgenen, diğerlerinden uzak ve daha önce içinden geçtiği durumları ya isteyerek ya da şans eseri hatırlayan bir bilinç içinde ortaya çıkan bir melek olarak kabul edilir. Bununla beraber, hatıralarımızı sıklıkla sınırları hakkında başkaları ile aynı fikirde olduğumuz bir mekân ve zaman içinde konumlandığımızı ve ancak parçası olduğumuz gruplarla birlikte ele alındığında bir anlam ifade eden tarihler arasına yerleştirdiğimize karşı çıkmak mümkün olmadığı için bunun öyle olduğunu kabul ederiz. Ancak bu, onu öyle kabul edenlerin zihninde bireysel belleğin özgünlüğüne halel getirmeyecek türde asgari bir tavizdir.

Tarihî ve Otobiyografik Belleklerin Birbirlerine Nüfuz Edişleri (Yakın Tarih)

Stendhal'ın gözlemi şu şekildedir:

“1835 yılında hayatımı yazarken pek çok şey keşfediy-

rum... Muhafaza edilen bazı fresk parçalarının yanında tarihler yok; tarihleri avlamaya gitmem gerekiyor... 1799 yılında Paris'e gelişimden itibaren hayatım kamusal olaylarla kesiştiği için tarihler daha belirgin... 1835'te ise geçmişteki olayların şeklini ve "nedenini" keşfediyorum.¹

Bu tür tarihler ve onların temsil ettikleri tarihî veya ulusal olaylar (çünkü Stendhal tarihlerden bunu anlamaktadır) hayatımızın akışının, en azından görünürde, tamamen dışında olabilirler. Ama daha sonra onları düşündüğümüz zaman, "pek çok şey keşfediyoruz" ve "olayların şeklini ve 'nedenini' keşfediyoruz." Bu durum, farklı şekillerde anlaşılabilir. Yakın tarihin sayfalarını karıştırdığımda ve doğum tarihimden beri, hayatımın ilk sekiz ya da on yılında Fransa'yı veya Avrupa'yı ilgilendiren birbiri ardına gerçekleşmiş olayları gözden geçirdiğimde, o zamanlarda varlığından haberdar olmadığım bir dış bağlam olduğu izlenimine kapılıyorum ve çocukluğumu zamanımın tarihi kapsamında yeniden konumlandırmayı öğreniyorum. Fakat haricî olarak hayatımın ilk dönemini bu şekilde aydınlatsam dahi, belleğim, şahsi yönüyle, zenginleşmiyor ve çocukluğa dair geçmişimde yeni ışıkların parladığını, yeni nesnelerin belirdiğini ve ortaya çıktığını görmüyorum. Bunun sebebi şüphesiz o dönemde henüz gazeteleri okumuyor ve yetişkinlerin sohbetlerine karışmıyor olmam. Şimdi ise, ebeveynlerimin ilgilendikleri kamusal ve ulusal meseleler hakkında bir fikir yürütebilirim ama bu fikir kaçınılmaz olarak keyfi olur: Ne bu olaylar ne de ebeveynlerimde yol açtıkları tepkiler hakkında hiçbir doğrudan anım bulunmuyor. Sanırım çocukluk izlenimlerimin arasına giren ilk ulusal mesele (o sırada sekiz yaşındaydım), Victor Hugo'nun cenaze töreni oldu. Babamla birlikte, katarfalkın kurulmuş olduğu *Arc de triomphe de l'Étoile*'e doğ-

¹ Stendhal, *Vie d'Henri Bruiard*, Editör: Henri Martineau (Paris: Le Divan I, 1949), s. 151.

ru gittiğimizi ve ertesi gün *Roufflot* sokağı ile *Gay-Lussac* sokağının köşesindeki bir balkondan geçit törenini izlediğimizi hatırlıyorum.

O tarihe kadar, içinde bulunduğum ulusal gruptan bana ve benim sınırlı ilgi alanıma hiçbir sarsıntı ulaşmamış mıydı? Oysa ebeveynlerimle ilişki içindeydim: Onlar pek çok etkiye açıktı. Zira belli bir dönemde, belli bir ülkede, belli siyasi ve milli koşullarda yaşıyorlardı. Belki de onların alışıldık görünüşlerinde, duygularının genel havasında belirli “tarihî” olayların izini bulamıyorum. Fakat mutlaka, 1870-1871 Fransa-Prusya Savaşı’nı müteakip on, on beş ve yirmi yıllık dönemde Fransa’da başka hiçbir dönemde rastlanmayan, eşi benzeri olmayan bir psikolojik ve toplumsal bir hava yaşanmış olmalıdır. Anne ve babam o dönemin Fransızlarıydılar. Bazı alışkanlıkları ve kişiliklerinin bir parçası olmayı bırakmayan ve benim de erken yaşta dikkatimi celbeden bazı özellikleri o dönemde edindiler. Öyleyse artık söz konusu olan tarihler ve olaylar değildir. Şüphesiz tarih, yakın tarih bile olsa, sıklıkla bir dizi soyut kavrama indirgeniyor. Ama ben, o döneme ait tablolara, portrelere ve gravürlere baktığım, o dönemde yayınlanan kitapları, temsil edilen oyunları, o dönemin tarzını, şakalarını ve hâkim olan mizah anlayışını düşündüğüm zaman onları tamamlayabilirim. Fikirleri imgeler ve izlenimlerle ikame edebilirim.

Kısa bir zaman önce ortadan kaybolan ama işte bu yapay araçlarla yeniden yaratılan bu dünya tablosunun, ebeveynlerimizin profillerini yansıtacağımız suni bir zemin ve geçmişimizi “açığa çıkarmak” için onu yeniden daldırabileceğimiz bir yer olduğunu sanmayalım. Tam aksine, onu hatırladığım şekliyle çocukluk dünyam, yakın tarihin tarihî incelemesinin yeniden oluşturmama izin verdiği çerçevenin içine bu denli tabii bir şekilde yerleşebiliyorsa, bu, zaten onun izini taşıyor olmasındandır. Keşfettiğim şey ise yeterli derecede dikkat ile bu küçük dünyanın hatıraları içinde bu dünyanın dâhil olduğu ortamın imgesini bulabi-

lecek olmam. Belki de onları birbirine bağlamayı düşünmüş olmam için fazla tanıdık olan ve anlamını aramış olduğum pek çok dağınık ayrıntı şimdi birbirlerinden ayrılıyor ve yeniden bir araya geliyor. Anne babamın görünüşünde ve o dönemin görünümünde, insanların şahsi tabiatları, başka bir dönemde de meydana gelebilecek olan koşullar ile değil, o dönemin milli ortamıyla açıklanan şeyleri ayırt etmeyi öğreniyorum. O dönemde nasıl yaşadığımızı, nasıl düşündüğümüzü anımsamak istediğimde, düşüncem onlara doğru yöneliyor. Yakın tarihin, önceki yüzyılların tarihine kıyasla beni çok daha farklı bir biçimde ilgiledirmesini sağlayan şey de bu. Elbette olayların ayrıntılarını hatırladığımı söyleyemem, ne de olsa onları yalnızca kitaplar aracılığıyla biliyorum. Ama diğer dönemlerden farklı olarak, o dönem benim belleğimde yaşıyor çünkü onun içinde yer aldım ve o döneme ait anılarımın büyük bir kısmı onun yansıması olmaktan ibarettir.

Böylelikle, söz konusu olan çocukluk anılarımız dahi olsa -geçmişteki izlenimlerimizi olduğu gibi yeniden üreten ve bizi, ailemizin, okulumuzun ve arkadaşlarımızın sınırlı çevresinin dışına çıkarmayan- şahsi bellek ile yalnızca o dönemde vâkıf olmadığımız milli olayları ihtiva eden- tarihî adını verdiğimiz belleği ayrı tutmamak gerekir. Bu belleklerden biri ile hayatımızın hâlihazırda içinde cereyan ettiği ortama haberimiz olmadan girerken, diğeri bizi yalnızca kendimiz ile ya da çocuğun dünyasını kapsayan topluluğun sınırlarına kadar gidebilen bir ben ile ilişkilendirir. Belleğimiz öğrenilen tarihten değil, yaşanan tarihten destek alır. Tarih kelimesinden anlaşılması gereken, vakaların ve tarihlerin kronolojik art arda gelişini değil, bir dönemi diğerlerinden ayrı kılan ve kitaplar ile anlatıların bize genellikle sadece basitleştirilmiş ve eksik bir tablosunu sunduğu her şeydir.

Kolektif belleğin bir biçimi olan tarihi, bireysel belleğimizin destek alabileceği bir çerçeve haline getiren bu nesnel özellikten, soyut belirlilikten ve görelî basitlikten yok-

sun bıraktığımız için eleştirilebiliriz. Ya kimi olayların ya da ebeveynlerimizin daha sonra tarihî bir anlam kazananak olan olaylar karşısındaki tutumlarının yahut da yalnızca belli bir döneme ait geleneklerin, konuşma ve eyleme biçimlerinin bizde bıraktıkları izlenimlerle yetinirsek; bu izlenimler, çocukluk hayatımızı ilgilendiren ve milli belleğin muhafaza etmeyeceği şeylerden ne ölçüde ayrılırlar? Çocuk, önünde cereyan etmekte olan hayat tablosunun birbirini izleyen kısımlarına nasıl farklı değerler atfedebilir? Her şeyden önemlisi, yetişkinlerin sahip oldukları pek çok zaman ve mekân içinde karşılaştırma ögesinden yoksun olmasına rağmen neden özellikle, yetişkinlerin dikkatini çeken olaylar ve özellikler tarafından etkilenir?

Bir savaş, ayaklanma, bir milli tören, halk bayramı, yeni bir ulaşım yöntemi, bir kentin sokaklarını değiştiren çalışmalar iki farklı bakış açısıyla değerlendirilebilirler. Bunlar, kendi türlerinde özgün vakalardır ve bunlar aracılığıyla bir grubun varlığı değişime uğrar. Ama öte yandan, bireysel bilinçlerden geçen bir dizi imgeye de dönüşürler. Eğer aklınızda yalnızca bu imgeleri tutarsanız, bunlar özgünlükleri, parlaklıkları ve şiddetleri sayesinde bir çocuğun zihninde diğer imgelerden belirgin bir biçimde ayrılabilirler. Fakat aynı öneme sahip olaylara tekabül etmeyen imgeler için de aynı şey geçerlidir. Varsayalım ki, bir çocuk gece vakti askerlerle dolu bir tren garına geliyor. Bu askerler ister siperlerden geliyor olsunlar ister oraya gidiyor, ya da askeri bir manevra faaliyeti içinde olsunlar, çocuk onlardan fazla etkilenmez. *Waterloo* Savaşı'nın toplarının sesi uzaktan, karışık bir gök gürültüsü sesinden ibaret değil miydi? Küçük bir çocuk gibi algılarıyla sınırlı bir insan, bu tür manzaralardan yalnızca hassas ve kısa süreli hatıraları saklar. İmgenin arkasındaki tarihî gerçekliğe ulaşması için, kendisinin dışına çıkması, grubun bakış açısını benimseyip milli kaygılar, menfaatler ve tutkular ortamına girerek nasıl böyle bir olayın bir tarihi damgaladığını görmesi gerekir. O zaman olay, şahsi bir izlenim olmaktan çı-

kar ve tarihin şeması ile yeniden temas kurmuş oluruz. Öyleyse beni eleştiren kişi, bireyin tarihî belleği dayanak alması gerektiği sonucuna varır. Çocukluk hayatımın dışındaki bu olay tarihî bellek aracılığıyla o günün, o saatin üzerinde izini bırakıyor ve onun aracılığıyla bu izin görünüşü bana o saati veya günü hatırlatacak; ancak bu izin kendisi, dışarıdan yapılmış, şahsi belleğim ve çocukluk izlenimlerim ile bir alâkası olmayan yapay bir işarettir.

Böylesi bir analizin temelinde, zihinlerin birbirinden, en az onların maddi destekleri olan organizmalar kadar belirgin bir şekilde ayrı oldukları ve her birimizin öncelikle ve sıklıkla kendi içine kapalı olduğumuz görüşü yatar. Öyleyse bir kişinin başkaları ile iletişim kurması ve düşüncelerini başkalarınıninkiler ile birleştirmesi nasıl açıklanabilir? Eleştirmenim, bu durumda bir çeşit yapay, tüm şahsi düşüncelerin dışında ama onları kapsayan bir ortam, kolektif zaman ve mekân ile kolektif bir tarih ortaya çıktığını kabul edecektir. Bireylerin düşünceleri böyle çerçevelerde birleşir ve bu da her birimizin bir anlığına kendimiz olmayı bırakmamızı gerektirir. Birey, kısa bir süre sonra, dışarıdan getirdiği mevcut referans noktalarını ve bölünmeleri belleğine dâhil ederek kendine geri döner. Hatıralarımızı bu referans noktalarına bağlarız, ancak bu hatıralar ve dayanak noktaları arasında yakın bir ilişki veya hiçbir esaslı birlik-telik ortaya çıkmaz. İşte bu nedenle, bu tarihî ve genel temel bilgiler burada yalnızca tali bir rol oynarlar: Bunlar şahsi belleğin öncel ve özerk bir varlığı olduğunu varsayarlar. Böyle bir durumda kolektif hatıralar bireysel hatıralara tekabül eder ve onlar üzerinde daha elverişli ve emniyetli bir tutunma noktası bulmamızı sağlar; ama öncelikle bireysel hatıraların orada olması gerekir. Aksi takdirde belleğimiz içi boş olarak işler. Blondel'in söylediği gibi, işte bu suretle hayatımda ilk defa bir arkadaşım ile karşılaştığım veya liseye ilk kez gittiğim bir gün olmuştur.² Bu, tarihî bir

² Charles Blondel, "Critical Review of Maurice Halbwachs' *Les Cadres sociaux de La memoire*," *Revue philosophique* 101 (1926), s. 296.

temel bilgi olmakla birlikte eğer bu ilk karşılaşma veya ilk günle ilgili içimde şahsi bir hatıra saklamadıysam havada kalacaktır. Bu çerçeve boş kalır ve hiçbir şeyi hatırlayamam. Öyle ki, belleğin her ediminde, kendi kendine yetebilen bir bireysel bilincin varlığına tekabül eden kendine özgü bir unsur olduğu aşikâr gözüküyor.

Çocuklukta Yaşanmış Tarih

Peki ama çerçevesiz, ya da hatıralarını sınıflandırmak için yalnızca dilin kelimelerine ve pratik hayattan ödünç alınmış birkaç temel bilgiye sahip olan bir bellek ile belleksiz, yani, bireysel belleklerde inşa, yeniden inşa ve muhafaza edilmemiş bir tarihî yahut kolektif çerçeveyi birbirlerinden ayırabilir miyiz gerçekten? Bu pek makul görünmüyor. Çocuğun, tamamen duyuşal dönemi aştığı ve gördüğü imge ile tabloların anlamıyla ilgilenmeye başladığı andan itibaren, başkalarıyla ortaklaşa düşündüğünü ve düşüncesinin bütünüyle şahsi izlenimler dalgası ile farklı kolektif düşünce akımları arasında gidip geldiğini söyleyebiliriz. Çocuk bu aşamadan itibaren kendi içine kapalı sayılamaz çünkü düşüncesi artık, içinde bakışlarını dolaştıran tek kişi olmadığını bildiği tamamen yeni görüş açlarına kumanda eder. Fakat bununla beraber kendinin dışına çıkmamıştır ve grubunun üyeleriyle müşterek olan bu düşünce dizilerine açılması için, zihnini tamamen boşaltması gerekmez çünkü dışarıya yönelik bu yeni alâkalar, o ya da bu şekilde, dâhili insan olarak adlandırdığımız varlığı ilgilendirmeye devam etmektedir, yani, şahsi hayatımıza tamamen yabancı değillerdir.

Stendhal çocukken büyükbabasının oturduğu evin balkonundan, ihtilalin başlarında *Grenoble*'da patlak veren bir halk ayaklanmasına, *Journée des Tuiles* [Kiremitler Günü]'ne* tanıklık eder. Stendhal şöyle diyor:

* 7 Haziran 1788'de *Grenoble* kentinde gerçekleşen ve Fransız Devrimi'nin öncülerinden biri olarak kabul edilen ayaklanmada, isyancılar bi-

“Aklımdaki görüntü bundan daha açık olamaz. Bundan belki 43 yıl önceydi. Sırtına aldığı süngü darbesiyle yaralanan bir şapkacı kalfası, kollarını omuzlarına attığı iki adamın yardımıyla güç bela yürüyordu. Üzerinde giysileri yoktu, pamuklu veya beyaz gömleği ile pantolonu kanla kaplıydı. Hâlâ hatırimda. Oluk oluk kanın aktığı yara sırtının alt kısmında, yaklaşık göbek deliğinin karşısında bir yerdeydi.

Adamın *Périer* evinin altıncı katındaki odasına çıkmasına yardım ettiler. Oraya varır varmaz da öldü...

Zavallıcağı *Périer*’in merdivenlerinin meydana bakan kocaman pencerelerinin aydınlığında her katta takip edebildim.

Tabiatıyla, bu hatıra o döneme dair aklımda kalan en belirligin şeydir.³”

Burada söz konusu olan, Stendhal’ın seyircisi olduğu halkla ve devrimle ilgili bir sahnenin, bir tablonun ortasında yer alan bir imgedir: Bu ayaklanma, hayli hareketli ve hayati bir öneme sahip olan siyasal dönemin başlangıcı gibi görüldüğünden, daha sonra sıklıkla bu olayla ilgili hikâyeler anlatıldığını duymuş olmalıdır. Her halükârda, olay anında o günün en azından *Grenoble* kentinin tarihinde önemli bir yeri olacağını bilmiyor olsa dahi; sokaktaki alışılmışın dışındaki hareketlilik, ailesinin hareketleri ve yorumları, söz konusu olayın aile veya mahalle ortamını aştığını anlamasına yetmiştir. O dönem başka bir gün de, Stendhal kalabalık bir odada büyükbabasını dinlediğini hatırlar: “Ama neden bu kadar çok insan vardı? Hangi vesile ile toplanmışlardı? Görüntü bunun cevabını vermez. O sadece bir görüntü.” Bu olayın hatırasını, *Journée des Tuiles*’de olduğu gibi, o dönemde kendisinde ortaya çıkan ve onlar aracılığıyla daha geniş bir kolektif düşünce akışının

naların çatılarına çıkarak, askerlere ve devlet görevlilerine çatılarda ellerine geçirdikleri kiremitleri atmışlar âdetâ bir “kiremit sağanağı” yaşanmıştır. Bu nedenle, olayların gerçekleştiği gün “Kiremitler Günü” olarak anılmaktadır. –ç.n.

³ *Vie d’Henri Brulard*, s. 121.

içine girdiği kaygılar çerçevesinde yer almıyor olsaydı da muhafaza eder miydi?

Hatıra hemen bu akışın içine girmemiş olabilir ve olayın ne ifade ettiğini anlamamız için biraz zaman geçmesi gerekebilir. Önemli olan anladığımız ânın yeterince kısa zamanda, yani, hatıra henüz hâlâ canlıyken gelmesidir. Öyleyse hatıranın tarihî anlamının, bir nevi, hatıranın kendisinden, onun çevresinden ısıdığını görüyoruz. Bizi etkileyen olay esnasında orada bulunan yetişkin insanların davranışından, o olayın akılda kalması gerektiğini biliyorduk. Eğer bir olayı hatırlıyorsak, bunun sebebi, etrafımızdakilerin onunla alakadar olduğunu hissetmiş olmamız. Daha sonra bunun sebebini daha iyi anlayacağız. Hatıra başlangıçta akışın içindeydi ama bazı engellerle zapt olunmuştu, fazla kıyıda kalıyordu ve kıyıdaki otların içine sıkışmıştı. Esasen çocuğun zihninden pek çok sosyal düşünce akışı geçer, fakat onlara ait olan her şey yalnızca uzun vadede bir yere toplanırlar.

Hatırlayabildiğim en eski şeylerden biri de Rusların konakladığı küçük bir oteldir. Otel, şimdi oşinografi enstitüsünün yer aldığı *Gay-Lussac* sokağındaki evimizin önünde, bir manastırın kıyısındaydı. Rusları, kürklü şapkaları ve abaları ile kapının önünde oturduklarını görüyorduk, eşlerini ve çocuklarını görüyorduk. Kıyafetlerinin ve görünüşlerinin olağan dışılığına rağmen, eğer yoldan geçenlerin durup onlara baktıklarını ve hatta ailemin de onları izlemek için balkona çıktıklarını fark etmeseydim, belki de onlara uzun süre dikkat etmezdim. Onlar, kuduz kurtlar tarafından ısırılmış ve Pasteur tarafından tedavi edilmek üzere bir süreliğine Paris'teki *Ulm* Sokağı ve *École Normale* yakınlarına yerleşen Sibiryalıları. Pasteur ismini ilk defa duyuyordum ve yine ilk defa, bilginlerin keşifler yaptıklarını gözümün önünde canlandırabiliyordum. Öte yandan bu konuda duyduğum şeyleri ne ölçüde anladığımı bilmiyorum. Belki de ancak ilerleyen zamanlarda bütünüyle anlamışımdır. Ama eğer bu görüntü vesilesi ile düşüncem

yeni ufuklara, kendimi giderek daha az izole hissettiğim bilinmez bölgelere doğru yönelmemiş olsaydı, bu hatıranın aklımda bu denli belirgin kalabileceğini sanmıyorum.

Toplumsal ortamda yaşanan birtakım sarsıntıyı takiben, çocuğun içinde olduğu dar çevrenin aniden aralandığını gördüğü bu vesilelere nadiren rastlanır. Çocuk bu bir anda ortaya çıkan aralıkta, normal şartlarda seviyesine yükselmediği bir siyasal ve milli hayatı keşfeder. Yetişkinlerin ciddi konuşmalarına karıştığında, gazeteleri okuduğunda, yabancı topraklar keşfediyormuş hissine kapılır. Oysa bu onun, ailesinden ya da arkadaşlarının ve ailesinin arkadaşlarının meydana getirdiği küçük gruptan daha geniş bir ortamla ilk teması değildir. Nasıl ebeveynlerin kendi ilgi alanları varsa çocukların da başka ilgi alanları vardır ve bu iki düşünce alanını ayıran sınırın aşılmasının pek çok nedeni vardır. Fakat çocuk, düşüncelerinin basitliğinin onları çocuğa yaklaştırdığı bir yetişkinler kategorisi ile de ilişki içindedir. Evdeki hizmetçiler bu tür yetişkinlerin bir örneğidir. Çocuk onlarla kolaylıkla konuşabilir ve bu sayede ebeveynlerinin onu “onun yaşına ait” olmayan her türlü şeyle ilgili mahkûm ettikleri sakınım ve sessizlikten öcünü alır. Evin hizmetlileri bazen çocuğun önünde veya onunla özgürce konuşurlar. Çocuk da onları anlar çünkü onlar kendilerini büyük çocuklar gibi ifade ederler. 1870 Savaşı, Paris Komünü, İkinci İmparatorluk ve Cumhuriyet hakkında bildiğim ve anladığım neredeyse her şeyi, halkın hayal gücü ile resmedilmiş olan bu olayların ve yönetim biçimlerinin tablosunu tartışmaksızın kabul eden, pek çok batıl inanca sahip, tarafgir yaşlı bir hizmetçiden öğrendim. Köylüler, işçiler ve sıradan halkın arasında yayılan tarihin yankısı gibi karışık bir söylenti bana, onun aracılığıyla ulaşıyordu. Anne ve babam bunu duyduklarında omuz silkebilirlerdi. O anlarda, düşüncem karmaşık bir biçimde, olayların kendilerine olmasa bile, en azından o olaylardan dolayı hareketlenen insan topluluklarının bir kısmına erişebiliyordu. Bugün bile belleğim ilk izlenimlerimi hatırlar-

ken çocukluğuma dair bu ilk tarihî çerçeveyi anımsıyor. Sonuç olarak doğumumdan kısa bir süre önce gerçekleşen olayları ilk olarak bu biçimde gözümün önüne getirebildim. Şimdi bu anlatıların ne kadar yanlış olduklarını bilsem bile, zamanında bu bulanık akış ile ilgilenmiş olduğum ve bu karmaşık imgelerin pek çoğunun hâlâ kimi eski hatıralarımı, biçimlerini bozarak, çerçevelediği gerçeğini değiştiremem.

Nesiller Arasındaki Canlı Bağ

Çocuk aynı zamanda büyükanne ve büyükbabaları ile ilişim içindedir ve onlar aracılığıyla çok daha eski bir geçmişe uzanabilir. Büyükanne ve babaların çocuklarla yaklaşmasının sebebi, onların ve çocukların, farklı nedenlerden ötürü olsa dahi, ebeveynlerin dikkatini çeken güncel olaylarla ilgilenmemeleri olabilir. Marc Bloch'un dediği gibi,

“Kırsal topluluklarda, gün boyunca anne ve baba tarlalar da ya da evin içinde bin bir türlü işle meşgul olurken, çocuklar sık sık “yaşlılara” emanet edilirler; çeşitli gelenek ve görenek mirasını anne ve babalarından olduğu kadar, ve hatta belki de onlardan daha fazla, bu yaşlılardan alırlar.”⁴

Elbette, büyükanne ve babalar, yani yaşlı insanlar da “zamanlarına aittirler.” Çocuk bunun farkına hemen varmasa da ve büyükbabasının şahsi özelliklerini ayırt etmese de (bunlar yalnızca yaşlı olmasıyla ve içinde yaşadığı, şekillendiği ve izlerini taşıdığı eski toplumdan onda geri kalanlarla açıklanır gibi görünür), büyükbabasının evine girdiğinde, onun yaşadığı mahalleye ya da kente geldiğinde, belli belirsiz bir şekilde farklı, ama yine de ailesinin en yaş-

⁴ Marc Bloch, “Memoire collective, traditions et coutumes [Kolektif bellek, gelenekler ve görenekler],” *Revue de synthèse historique*, Nos. 118-120 (1925), s. 79.

lı üyelerinin çehresine ve davranış biçimine mükemmel bir biçimde uyduğu için tamamen yabancı da olmayan, bir bölgeye dâhil olduğunu hisseder. Çocuk bu yaşlıların gözünde bir ölçüde, çocuk olarak kalmış ve o günkü hayata ve topluma bütünüyle dâhil olmamış bir anne babanın yerini tutar ve bunun farkındadır. Öyleyse çocuk, onu ilgilendiren ve kendisinin de karıştığı olaylarla alakadar olduğu gibi, artık zamanlar arasındaki farkları unutan ve şimdiki zamanın üstünden geçmişi geleceğe bağlayan bu yaşlı insanların anlatılarında yeniden ortaya çıkan her şeyle neden ilgilenmesin? Belleğine kazınan şeyler yalnızca olaylar değil, aynı zamanda geçmişe ait davranış ve düşünce biçimleridir. Kimi zaman, artık yalnızca dışarıdan, yani, tarih, tablolar ve edebiyat aracılığıyla tanıyabileceğimiz dönemlerle doğrudan bir temas kurmak gibi eşsiz bir fırsattan yeterince faydalanamadığımıza pişman oluruz. Her halükârda, yaşlı bir aile üyesinin çehresi bize eski bir dönem ve topluma ait anlattığı şeyler ile zenginleştiği ölçüde, belleğimizde yer yer silinmiş fiziksel bir görünüş olarak değil de, bir tablonun merkezinde yer alan, onu özetleyen ve yoğunlaştıran bir kişinin belirginliği ve rengi ile ortaya çıkar. Stendhal tüm aile üyeleri içinde neden özellikle büyükbabasına dair bu denli derin bir hatırayı korumuştur; neden onun bu denli canlı bir portresini çizer? Bunun nedeni, büyükbabasının onun gözünde son bulmakta olan ve “filozoflarının” kimilerini tanımış olduğu 18. yüzyılı temsil ediyor olması ve onun aracılığıyla daha sonra bağlı olmayı bırakmayacağı, Devrim-öncesi bu toplumun içine girebilmesi değil midir? Eğer bu ihtiyarın kimliği, Stendhal’ın düşüncesinde erkenden Diderot, Voltaire ve d’Alembert’in eserlerine, küçük bir taşranın dardaracık ve muhafazakâr ufkunu aşan menfaat ve duygulara bağlanmamış olsaydı, kendisi, yani Stendhal’ın aile fertleri arasında en çok değer verdiği ve en çok andığı kişi olamazdı. Onu belki yine bu denli belirgin bir şekilde hatırlayabilirdi ama belleğinde böylesi bir yere sahip ola-

mazdı. Büyükbabasına benzerliğini ona tüm derinliğiyle verecek olan, düşüncesine erişen bu “yaşanmış” 18. Yüzyıldır. Belleğin kolektif çerçevelerinin tarihlere, isimlere ve kalıplaşmış sözlere indirgenemeyeceği ne kadar doğruysa, yaşamış olduğumuz kendi geçmişimizi içinde bulduğumuz düşünce ve tecrübe akımlarını temsil edeceği de bir o kadar doğrudur.

Tarih geçmişin bütünü değildir fakat geçmişten geriye kalan her şey de değildir. Şöyle de ifade edebiliriz; yazılı bir tarihin yanında, zaman içinde sürüp giden, yenilenen ve içinde yalnızca görünürde kaybolmuş olan bu eski akımların büyük bir kısmını bulmanın mümkün olduğu yaşayan bir tarih de vardır. Eğer böyle olmasaydı “kolektif bellekten” bahsetmeye hakkımız olur muydu ve artık sadece tarihî, gayri şahsi ve çıplak kavramlar halinde var olan çerçevelerin bize ne gibi bir faydası olurdu? İçlerinde zamanında bazı düşüncelerin ve birkaç zaman boyunca tüm topluma egemen olan bir zihniyetin geliştiği gruplar, bir süre sonra geriye çekilirler ve yerlerini, belli bir dönem boyunca geleneklere hâkim olacak olan ve fikirleri yeni modellere göre şekillendirecek başka gruplara bırakırlar. Yaşlı büyükanne ve babalarımızla derinlemesine paylaştığımız dünyanın bir anda tarihe karıştığını düşünebiliriz. Doğum tarihimizden çok önceki dönem ile güncel milli menfaatlerin zihnimizi ele geçireceği dönem arasındaki ara zamandan geriye yalnızca aile çevresini aşan hatıralar kaldığı için, sanki yaşlı insanların dünyasının yavaşça silindiği bir kesinti yaşanmış ve tablo o sırada yeni kişilerle kaplanmaya başlamış gibi oluyor. Bununla birlikte, arkasında birtakım izler, hatta izlerden daha fazlasını, kısacası onu geçici olarak yeniden yaratmak için gerekli olan hiçbir şey bırakmayan geçmiş bir ortam, bir düşünceler ve hassasiyetler durumunun var olmadığını göz önünde bulunduralım.

Çoğu zaman büyükanne ve babalarımın meydana getirdiğim grubun içinde romantizmin son titreşimlerini algı-

ladığımı düşünmüşümdür. Romantizmden yalnızca sanatsal ve edebî bir akımı değil; 18. yüzyılın sonundaki hassas ruhların durumlarıyla hiçbir şekilde karışmayan ama ondan tam anlamıyla da ayrılmayan ve İkinci İmparatorluk'un havailiğinde kısmen dağılan, yine de şüphesiz ücra taşra bölgelerinde biraz daha direnmeye devam eden özel bir hassasiyet üslubunu anlıyorum (ve ben bu üslubun son izlerini tam da o ücra taşralarda buldum). Oysa özellikle de kitaplar, gravürler ve tablolar aracılığıyla, etrafımızda bu ortamı yeniden inşa etmek ve bu atmosferi yeniden oluşturmak kesinlikle elimizdedir. Söz konusu olan yalnızca büyük şairler ve onların en önemli eserleri değildir. Bu eserler bizde mutlaka çağdaşlarının üzerinde yarattıklarına kıyasla bambaşka bir izlenim yaratır. Bu eserlerde pek çok şey keşfettik. Ancak, her şeyin içine giren ve her biçimde ortaya çıkan zihniyetin bir nevi kilit altında tutulduğu döneme ait dergiler ve "ailelere" özgü bir edebiyat dünyası da mevcuttur. Onların yapraklarını karıştırırken, gravürlerin yeniden ürettikleri hareketlere, ifadelere, davranışlara ve kıyafetlere sahip büyükanne ve babaları görüyor, onların seslerini ve sık sık kullandıkları ifadelerin ayrıntılarını işitiyor gibi oluyoruz. Şüphesiz bu "aile müzeleri" ve "pitoresk mağazaların" hâlâ var olmaları tamamen bir tesadüftür. Belki de onları hiçbir zaman raflarından çekmeyecek, kapaklarını açmayacaktım. Fakat bu kitapları yeniden açmamın, bu gravürleri, tabloları ve portreleri yeniden bulmamın sebebi, bir merakın ya da eski şeylerden alınan zevkin peşinde, gidip bir kütüphanede o kitapları aramış veya o bir müzede tabloları görmeye gitmiş olmamdan kaynaklanmaz. Onlar benim ya da ailemin evindedir. Bazılarını arkadaşlarımdan evlerindeki raflarda keşfederim veya antika dükkânlarının vitrinlerinde gözüme takılırlar.

Bununla birlikte, geçmiş, günümüz toplumunda gravürlerin ve kitapların dışında da görünür olan; çehrelerin ifadelerinde, mekânların görünüşünde hatta kimi insanlar

tarafından kimi ortamlarda bilinçsiz bir şekilde muhafaza edilip yeniden üretilmiş düşünme ve hissetme biçimlerinde sezdiğimiz pek çok iz bırakmıştır. Genellikle buna dikkat etmeyiz. Ama modern âdetlerin birden fazla yerde yüzeye çıkan eski katmanlara dayandıklarının farkına varmamız için dikkatimizin bu yöne çevrilmesi yeterlidir.

Bazen oldukları gibi muhafaza edildikleri sanılan geçmiş adacıklarını keşfetmek için oldukça uzağa gitmek gerekir, öyle ki, kendimizi bir anda elli ya da altmış yıl geriye gitmiş hissederiz. Bir gün Avusturya'nın Viyana kentinde, davetli olduğum bir bankacının evinde, kendimi 1830'lu yıllardaki bir Fransız salonunda gibi hissettim. Bu, dekorasyon ya da mobilyalardan ziyade, kendine has bir sosyal atmosferden, bu toplulukların oluşma şekline, biraz klasik ve ölçülü ve "eski rejimin" yansıması gibi bir şeyden kaynaklıydı. Bir defasında Cezayir'de, Avrupalıların birbirlerinden uzak evlerde yaşadıkları ve ancak posta arabası ile ulaşabilen bir bölgede, İkinci İmparatorluk'a dair gravürlerde gördüğüm insanlara benzedikleri için bana tanıdık gelen erkek ve kadın tiplerini merakla gözlemlediğim olmuştu. Aklımda Cezayir'in fethinin ertesinde bu uzak ve ücra yere gelen Fransızların ve çocuklarının hâlâ o döneme ait görüşler ve âdetler esasına göre yaşamak zorunda kaldıklarını canlandırmıştım. Her halükârda, hakiki ya da hayali olsun, bu iki imge zihnimde beni benzer ortamlara götüren hatıralarla buluşuyordu: Onun gibi bir salonun içinde gördüğüm yaşlı bir teyze, sömürgeleştirmenin başladığı dönemde Cezayir'de yaşamış olan emekli bir subay. Ama Fransa'nın, hatta Paris'in ya da hayatımızın geçtiği bir kentin dışına çıkmadan da bunun gibi gözlemlerde bulunmak mümkündür. Yarım asırdır kentsel manzaralar epey değişmiş olsa da, Paris'te, kentin geri kalanından belirgin bir biçimde ayrılan ve hâlâ eski dış görünümünü koruyan birden fazla semt ve hatta sokak ya da ev blokları bulunuyor. Ayrıca, insanlar da yaşadıkları yere benziyorlar. Aslında, her dönemde bir topluluğun düşün-

me biçimi ve alışkanlıkları ile o topluluğun yaşadığı yerlerin görünümü arasında yakın bir ilişki bulunur. Sureti o dönemin toplumu ve âdetleriyle yakından ilintili olan bir 1860 Paris'i vardı. O Paris'i hatırlamak için o dönemin birkaç ünlü kişinin içinde yaşayıp hayatlarını kaybettikleri evleri anıtsallaştıran levhaları aramak ya da kentin dönüşümünü anlatan bir hikâye okumak yetmez. Gözlemci, eskiye ait pek çok özelliği günümüz kentinde, kentin sakinlerinde ve özellikle de küçük mesleklerin sığındıkları artık pek kullanılmayan bölgelerde ya da bazı halk bayramları günleri ve akşamlarında kentin geri kalanına göre daha az değişmiş olan küçük esnaf ve işçi Paris'inde fark eder. Ama eski dönem Paris'i belki de en iyi, *Saint-Honoré* sokağında ve Balzac'ın zamanında Paris bulvarlarında rastladığımız insan görünümünün, kıyafetlerin ve konuşma biçimlerinin hâlâ var olduğu taşranın küçük kentlerinde yaşamaya devam eder.

Büyükanne ve babalarımız ebeveynlerimizin hayatlarına da damga vurdular. Bunu eskiden fark etmiyorduk çünkü o zamanlar bir nesli diğerinden ayıran şeylere karşı çok daha hassastık. Anne babalarımız önümüzde yürüyorlardı ve bize geleceğe doğru rehberlik ediyorlardı. Ama onların durdukları ve bizim onların önüne geçtiğimiz bir zaman geldi. O zaman, onları görmek için geri dönmemiz gerekti ve onlar artık gözümüze geçmişe kapılarak eskiye ait gölgelere karışmış gibi göründüler. Marcel Proust, büyükannesinin ölümünü takip eden haftalardan itibaren, annesinin, yüz hatları, ifadesi ve tüm görünüşüyle kısa süre önce vefat eden büyükanne ile giderek nasıl özdeşleştiğini nasıl onun gibi görüldüğünü tüylerimizi diken diken edecek şekilde betimler. Annesi, âdeta birbirini izleyen iki kuşak boyunca aynı kişi yeniden ortaya çıkmışçasına, kendi annesinin görünümünü kazanmıştır. Peki, bu yalnızca basit bir fizyolojik dönüşüm olgusu mudur? Büyükanne ve büyük babalarımızı, anne ve babalarımız hızlıca yaşlanıp kuşaklar arasındaki boşlukları kısa sürede doldurdukları

için mi onlar gibi görürüz? Belki de dikkatimizin yönü değişmiştir. Anne babamız ile büyükanne ve babalarımız bizim gözümüzde iki farklı ve açıkça ayrı dönemi temsil ediyorlardı. Büyükanne ve babalarımızın şimdiki zamana, anne babamızın da geçmişe bizim düşündüğümüzden daha fazla dâhil olduklarını fark etmiyorduk.

1870 Savaşı'ndan yaklaşık on yıl sonra dünyanın farkına varmaya başlamıştım. İkinci İmparatorluk benim gözümde neredeyse ortadan kaybolmuş bir topluma tekabül eden uzak bir dönemi temsil ediyordu. Şimdi, büyük savaş ile aramda on iki ila on beş yıl var ve 1914 öncesi toplumu tanımamış olan çocuklarım için o toplum, belleklerinin erişemediğine inandığı bir geçmişe doğru aynı şekilde geriliyor. Ama benim için iki dönem arasında devamlılıkta bir kopukluk bulunmuyor. Şüphesiz aynı toplum bu; yeni tecrübelerle dönüşmüş, belki eski kaygılar ve ön yargılar bakımından hafiflemiş, daha genç unsurlarla zenginleşmiş, koşullar değiştiğine göre bir anlamda uyum sağlamış; ama aynı... Muhtemelen bende de çocuklarımda da belli ölçüde bir yanılama payı vardır. Bir an gelecek ve etrafıma bakarken, savaştan önce benimle birlikte ve benim gibi yaşamış ve düşünmüş insanların çok azını bulacağım. Zaman zaman hissettiğim ve kaygılandığım üzere, benim neslimin üzerine yenilerinin ortaya çıktığını, hedefleri ve âdetleri bakımından bana büyük ölçüde yabancı olan bir toplumun benim daha sıkı bağlı olduğum toplumun yerini aldığını anlayacağım. Ve çocuklarım, farklı bir bakış açısına sahip oldukları için, aniden onlardan bu denli uzak ve ilgi alanlarım, fikirlerim ile anılarım bakımından anne babama ne kadar yakın olduğumu keşfettiklerinde şaşıracaklar. Onlar ve ben böylelikle ters bir yanılamanın darbesi altında kalmış olacağız şüphesiz. Ben onlardan o kadar uzak olmayacağım çünkü benim anne babam benden o kadar uzak değiller. Fakat yaşa ve aynı zamanda koşullara göre, kimi zaman kendi içlerine kapanan ve birbirlerinden uzaklaşan kimi zaman da birbirleriyle buluşan ve birbirle-

rine karışan nesiller arasındaki farklılıklar veya benzerlikler bizi çok daha fazla etkileyecektir.

Yeniden İnşa Edilen Hatıralar

Böylelikle -ve bir önceki bölümde gösterdiğimiz üzere- çocuğun yaşantısı kendisinden belli bir ölçüde uzak olan ve en şahsi hatıralarının içinde bulunduğu bir çerçeve rolü oynayan bir geçmişle iletişime girmesini sağlayan toplumsal ortamlara sandığımızdan daha fazla dalmıştır. Çocuğun belleği ileride, yazılı tarih tarafından öğretilen geçmişten ziyade yaşanan geçmişe daha fazla dayalı olacaktır. Başlarda bu çerçeveyi ve içinde yer alan bilinç hallerini ayırt etmemiş olsa da, küçük iç dünyası ile onu çevreleyen toplumun arasındaki ayrım zihninde yavaş yavaş belirmeye başlayacaktır. Ancak her iki unsur da başlangıçtan bu yana iç içe geçmiş olduğundan ve ona kendi çocuk benliğinin bir parçası olarak görüldüğünden; en fazla söylenebilecek şey, toplumsal ortama tekabül eden her unsurun daha sonra soyut ve yapay bir çerçeve gibi ortaya çıkabileceğidir. Yaşanmış tarih yazılı tarihten işte bu anlamda ayrılır: Yaşanmış tarih, bir düşüncenin, geçmişinin imgesini yeniden bulmak ve muhafaza etmek için dayanak olarak kullanabileceği canlı ve tabii bir çerçeve oluşturma için gereken her şeye sahiptir.

Ama artık bu düşünceyi daha ileri götürmeliyiz. Çocuk büyüdüğü ve özellikle de yetişkin olduğu ölçüde, önceleri pek farkında olmadan parçası olduğu grupların yaşantısına ve düşüncesine daha farklı ve düşünülmüş bir biçimde katılır. Geçmişi hakkındaki fikri bu durumda neden değişmez? Edindiği yeni kavramlar, olaylar, düşünceler ve fikirler kavramları, hatıralarına nasıl olur da hiç etki yapmaz? Sık sık tekrarladığımız gibi, hatıra, geçmişin çok büyük bir ölçüde şimdiki zamandan ödünç alınan veriler yardımıyla ve üstelik önceki dönemlerde yapılmış ve eskie ait imgenin hâlihazırda oldukça değişmiş bir şekilde or-

taya çıktıđı diđer yeniden inřalarla hazırlanmıř bir yeniden inřasıdır. Elbette, eđer bellek aracılıđıyla eski izlenimlerimizin kimileriyle yeniden dođrudan temasa girmiř olsaydık hatıra; dođası geređi, dūřuncemizin, bařkalarının anlatıları, tanıklıkları ve itirafları yardımıyla geđmiřimizin olmuř olması gereken haliyle ilgili bir fikir sahibi olmamızı sađladıđı az çok belirli bu fikirlerden ayrılırdı. Ancak, birtakım hatıraları bu denli dođrudan hatırlamak mūmkūn olsa bile, bu řekilde davrandıđımız durumlar ile var olmuř olanı tahayyūl ettiđimiz durumları ayırt etmek mūmkūn deđildir. Ŗyleyse, kısmen de olsa tanıklıklara ve muhakemelere dayanan pek çok temsile hatıra adını verebiliriz. Fakat o zaman, kendi geđmiřimizin belleđinde toplumsalın ya da bir bařka řekilde ifade edecek olursak tarihī olanın payı, dūřündūđūmūzden çok daha geniřtir. Ćūnkū ĉocukluđumuzdan beri yetiřkinlerle iletiřime girdiđimizde ĉođu hatırayı yeniden bulma ve belirginleřtirme aracı edindik ve eđer bu araĉlar olmasaydı, bazı řeyleri ĉođu zaman kısmen ya da tamamen unutturduk.

Burada řūphesiz daha Ŗnce bahsettiđimiz ve biraz daha yakından incelenmesi gereken bir itirazla karřı karřıya kalıyoruz. Mutlaka yařanmıř olan ama ona dair hiĉbir izlenimi muhafaza etmediđimiz bir olayın tarihī olarak yeniden inřa etmek, tūm parĉalardan bir hatıra meydana getirmek iĉin yeterli midir? Ŗrneđin, bir gūn ilk defa liseye adım attıđımı biliyorum ĉūnkū bana bu sŖylendi ve dūřūnūnce bunun dođruluđu kesin geliyor. Oysa bu olaya dair hiĉbir řahsi ve dođrudan anım yok. Belki aynı liseye birbirini takip eden gūnler boyunca gittiđim iĉin tūm bu anılar birbirine karıřtı. Belki de o ilk gūn oldukĉa heyecanlıydım. Stendhal'ın otobiyografik nitelikteki *Henri Brulard'ın Hayatı* eserinde dediđi gibi "Derinden hissettiđim dŖnemlere veya anlara ait hiĉbir řey hatırlamıyorum." Bu olaya dair anıyı yeniden yarattıđımı sŖylemek iĉin, olayın tarihī ĉerĉevesini yeniden meydana getirmem yeter mi?

Eğer gerĉekte bu olaya dair hiĉbir hatıram olmasaydı ve

indirgendiğim tarihî kavramla yetinseydim, bundan, boş bir çerçevenin kendi başına dolamayacağı ve müdahale edenin bellek değil, soyut bilgi olduğu sonucu çıkardı. Ama bir günü anımsamasak dahi, dönemi anımsayabiliriz ve dönemin hatırasının birkaç günün hatıralarının toplamı olduğu doğru değildir. Olaylar uzaklaştıkça, onları gruplar halinde hatırlamaya başlıyoruz. Bazıları bu gruplardan ayrılabilirler ama bizim birini diğerinden ayıramayacağımız ve hatta asla tam sayımlarını yapamayacağımız bir şekilde başka unsurları içeriyorlar. Bu şekilde, birbiri ardına çok sayıda okula, yurda ve liseye giderek ve her sene yeni bir sınıfa başlayarak, tüm ilk günlerle ilgili genel bir anım var ve bu genel anı liseye ilk adım attığım günü de kapsıyor. Öyleyse bu ilk günü hatırladığımı söyleyemem, ama onu hatırlamadığımı da söyleyemem. Öte yandan, liseye girişimle ilgili tarihî düşünce soyut değildir. Öncelikle, o günden sonra, bir çocuğun sınıfa ilk girdiğindeki izlenimlerini betimleyen, gerçek ya da kurgusal, birtakım hikâyeler okudum. O hikâyeleri okuduğum zaman benzer izlenimlere dair hatırladığım şeyler kitaptaki betimlemelerle karışmış olabilir. Bu betimlemeleri hatırlıyorum ve belki de, bu şekilde yeri değiştirilen izlenimimden geriye kalan her şey onlarda muhafaza ediliyor ve ben onu bilmeden yeniden yakalıyorum. Ne olursa olsun, bu şekilde zenginleştirilmiş düşünce artık içeriksiz basit bir şema değildir. Buna bir de, ilk kez adım attığım lise hakkında, adından ya da bir plan üzerindeki yerinden daha fazlasını bildiğimi ve hatırladığımı eklemek gerekir. O dönemde oraya her gün gittim ve o dönemden beri de orayı defalarca yeniden gördüm. Ama yeniden görmemiş olsaydım dahi, başka liseler gördüm, çocuklarımı oralara götürdüm. Sınıfa gitmek için ayrıldığım aile ortamına dair pek çok özelliği hatırlıyorum çünkü o dönemden sonra da ailemle iletişim içindeydim: Söz konusu olan genel anlamda bir aile değil, imgesi doğal olarak yeniden yarattığım şekliyle okula ilk başlayışım hakkındaki tabloya giren, yaşayan ve

somut bir gruptur. Öyleyse, okula ilk başladığımız anın atmosferini ve genel görünümünü yeniden yaratmayı, o ânın nasıl olduğu hakkında düşünerek başardığımıza nasıl karşı çıkılabilir? Şüphesiz değişken, eksik ve özellikle de yeniden inşa edilmiş bir imgedir bu ama aslına sadık bir şekilde muhafaza ettiğimizi sandığımız ve kimliği bize şüpheli gelmeyen hatıraların çoğu aslında anlatılar ve tanıklıklardan gelen neredeyse tamamen yanlış bilgiler temelinde uydurulmuştur. Bir çerçeve tek başına kesin ve pitoresk bir hatıra meydana getiremez. Ama burada, çerçeve, şahsi düşünceler, ailevi anılarla zenginleşmiş durumdadır ve hatıra, başka imgelere dâhil olan bir imge, geçmişe doğru götürülen genel bir imgedir.

Muğlâk Hatıralar

Aynı şekilde şunu söyleyebilirim; babamı tanıdığım halile onun görünümünü ve kişiliğini bana geri verecek olan anılarımın tümünü bir araya getirmek ve kesinleştirmek istiyorsam, onun yaşadığı döneme ait tarihî olayları gözden geçirmem faydasız olur. Ancak, onu tanımış olan ve bana onun hakkında bilmediğim ayrıntılardan ve hallerden bahseden biri ile karşılaşırsam, eğer annem, babamın yaşamının tablosunu genişletip tamamlarsa ve benim için karanlık olan bazı kısımlarını aydınlatırsa, bu defa, geçmişe yeniden inmiş ve hatıralarımın bir kategorisini artırmış izlenimine kapılmaz mıyım? Bu, o henüz hayattayken okumuş olabileceğim bir mektubunu yeniden bulmuşum ve yakın geçmişe ait izlenimlere tekabül eden bu yeni hatıralar, eski hatıralarla tam olarak karışmadan onların yanlarına gelebilmiş gibi yalnızca basit bir geçmişe yönelik yanılsama değildir. Bilakis, babama ait hatıram genel olarak dönüşür ve şimdi bana gerçeğe daha uygun görünür. Babamı tanıdığımdan beri, kafamda onun hakkında yarattığım imge daima gelişmeye devam eder. Bunun tek sebebi onun yaşadığı dönem boyunca hatıraların birbirlerine ek-

lenerek birikmiş olması değildir. Ben de değiştim, yani, ailemin içinde artık farklı bir yerim olduğu ve özellikle de başka ortamların da parçası olmaya başladığım için bakış açım yer değiştirdi. Peki, babama ait bir imgenin, otantik olması sebebiyle (söz konusu imge öldüğü anda sabitle-nendir), diğer tüm imgelerden üstün geleceği söylenebilir mi? Peki ya şimdiye kadar o imge kaç kez değişti? Zaten, fizyolojik hayata son veren ölüm, bedeni yok olan kişinin çevresinde geliştikleri biçimleriyle düşüncelerin akışını aniden kesmez. Birkaç zaman daha ölen kişiyi sanki hâlâ yaşıyormuş gibi düşünmeye devam ederiz, gündelik hayatın içinde yer almaya devam eder, kimi durumlarda ne söyleyeceğini ve ne yapacağını tahayyül ederiz. Ölen kişinin yakınlarının dikkati onun kişiliğine en kuvvetli biçimde ölümünün hemen ertesinde sabitlenir. Ölen kişinin imgesi de o zaman en az sabit haldedir, hayatının hatırlanan çeşitli kısımlarına göre durmaksızın dönüşür. Hakikatte, ölen kişinin imgesi asla hareketsizleşmez. Bu imge geçmişte geriye doğru gittikçe değişir çünkü söz konusu imgeye baktığımız açıya göre, yani, ona döndüğümüz zaman içinde bulunduğumuz yeni şartlara bağlı olarak, kimi özellikler silinirken kimileri de yeniden belirir. Babam hakkında ve aynı zamanda onunla ilişkisi olan herkes hakkında öğrendiğim her şey, yaşadığı dönemle ilgili sahip olduğum tüm yeni yargılar, düşünmeye daha ehil hale geldikçe ve daha fazla karşılaştırma unsuruna sahip oldukça, düşündüğüm tüm yeni şeyler beni, onun portresinde rötuş yapmaya iter. Daha önce bana görüldüğü haliyle geçmiş de bu şekilde yavaşça bozulur. Yeni imgeler, bize en yakın aile üyelerimiz bizim ve uzak atalarımızın arasına giriyor-muşçasına eskilerin üzerini kaplar. Öyle ki, uzak atalarımıza dair yalnızca yakın akrabalarımızın onlar hakkında söylediklerini bilir hale geliriz. Çeşitli dönemlerde parçası olduğum gruplar aynı değildir. Oysa geçmişi onların bakış açısından ele alırım. Öyleyse bu gruplara daha fazla müdahil oldukça ve onların belleğine daha sıkı bir şekilde ka-

tıldıkça hatıralarımın yenilenmeleri ve tamamlanmaları gerekir.

Bunun iki koşul varsaydığı doğrudur: Bir yandan, bu grupların içine girmemden önce sahip oldukları halleriyle hatıralarımın tüm veçheleri, sanki şimdiye dek onları tamamen fark etmemişim ve anlamamışım gibi, eşit derecede aydınlatılmıyor olmalıdır. Diğer yandan da, bu grupların hatıralarının geçmişimi meydana getiren olaylarla bir alakalarının olması gerekir.

Birinci koşul, hatıralarımızın pek çoğunun, yeterli olgunluk, tecrübe ve dikkatten yoksun olduğumuz için birden fazla olayın anlamına, birden fazla nesne veya kişinin doğasına tam olarak hâkim olamadığımız dönemlere ait olmaları sebebiyle gerçekleşir. Başka bir şekilde söylersek, o dönemlerde hâlâ çocuklar grubuna fazlasıyla dâhildik ve zihnimizin bir parçasıyla yetişkinler grubuna bağlı idik ama bu bağ fazla sıkı değildi. İşte bunun için zihnimizde bir çeşit ışık gölge etkisi görülüyordu: Bir yetişkini ilgilendiren genellikle bizim de dikkatimizi çeker ama bunun tek sebebi, yetişkinlerin onunla ilgilendiklerini hissetmemizdir ve bu, hafızamızda anlamadığımız ama çözülebileceğini düşündüğümüz bir bilmece ya da problem gibi kalır. Bazen o anda bu kararsız yönleri, bu karanlık bölgeleri fark etmeyiz bile, ama onları yine de unutmayız çünkü daha aydınlık hatıralarımızı çevrelerler ve birinden diğerine geçmemize yardımcı olurlar. Bir çocuk yatağında uyuyup trende uyandığında, o zaman aralığında anne babasının neden ve nasıl hareket ettiklerini açıklayamasa da, düşüncesi, her iki yerde de anne babasının gözetimi altında olduğu hissinde bir nevi güvenli alan bulur. Bu bilmeme veya anlamama halinin çeşitli dereceleri vardır ve o ya da bu şekilde, asla tam bir aydınlık ya da zifirî karanlık durumuna erişmeyiz.

Geçmişimize ait bir sahneden çıkaracak veya ona ekleyecek hiçbir şey olmadıkça ve ona dair anlayacak daha az ya da daha fazla bir şey olmadıkça bu sahne bize o şekilde

görünecektir. Ama o sahneye müdahil olmuş ya da tanıklık etmiş, onu hatırlayan ve anlatan biri ile karşılaştığımızda, onu dinledikten sonra ayrıntıların sırası, olayın bazı kısımlarının görelî önemi ve olayın genel anlamı hakkında yanılmadığımızdan eskisi kadar emin olamayız. Zira aynı olayı gören iki kişinin, olaydan birkaç zaman sonra bunun farkına vardıklarında, olayı birbirinin aynı hatlarla yeniden üretmeleri imkânsızdır.

Yine Henri Brulard'ın yaşamından örnek verelim. Stendhal burada, kendisinin ve iki arkadaşının henüz çocukken, bir kardeşlik ağacına tabanca ile nasıl ateş ettiklerini anlatır. Bu, hayli basit sahnelerin art arda dizilmiş bir halidir. Ama arkadaşları R. Colomb sürekli metne yeni bir not düşerek hataları gösterir.⁵

“Askerler bizi neredeyse yakalayacaklardı ve biz büyükbabamın evinin kapısından kaçtık ama bizi açık seçik gördüler. Herkes pencerelere çıkmıştı. Çok sayıda kişi mumları yaklaştırarak etrafı aydınlatıyordu.”

(Colomb, “Yanlış” der, “Tüm bunlar silahın ateşlenmesinden dört dakika sonra oldu. O sırada üçümüz de evin içindeydik.”)

Stendhal, kendisinin ve arkadaşlarından birinin, belki de Colomb'un, merdivenleri tırmanıp “iki sofu ihtiyar tuhafiyecinin” evine sığındıklarını söyleyerek anlatısına devam eder. Polis gelmiştir. Bu yaşlı jansenistler, onların tüm geceyi orada geçirdikleri yalanını söylerler. (Colomb'un notu: “Caudey Hanımların evine giren tek kişi H.B. [Stendhal] idi. R.C. [Colomb'un kendisi] ve Mante, geçitten geçip çatı katına erişerek ana caddeye çıktılar.”)

“Polislerin seslerini duymaz olduğumuzda dışarı çıktık ve geçide doğru çıkmaya devam ettik.”

⁵ *Vie d'Henri Brulard*, ss. 365-369.

("Yanlış!" diye yazar Colomb.)

"Benden daha evik olan Mante ve Treillard ertesesi gün bize, ana cadde üzerindeki kapıya ulaştıklarında, kapının önünde iki muhafız olduğunu gördüklerini anlattılar. Akşamı birlikte geçirdikleri genç hanımların tatlılıklarından konuşmaya başlamışlar. Muhafızlar onlara hiçbir soru sormamış ve oradan ayrılmışlar.

Onların bu hikyesi bana o kadar gerçek geldi ki, o genç hanımların tatlılıklarından konuşarak dışarı çıkanların aslında Colomb ve ben olduğumuzu söyleyebilirdim."

(Aslında der Colomb "Treillard biz mzle birlikte değildi... bronşit hastası olan R.C. ksrğnn evi keşfe çıkanların dikkatini çekmemesi için ağzını meyan kökü öz suyu ile doldurdu... R.C. ana caddeye çıkan bir servis merdivenine doğru geçmeyi sağlayan bir koridor hatırlıyor. Polis memuru sandıkları iki kişiyi orada gördüler ve az önce onları meşgul eden oyunlardan bahseden çocuklar gibi sakın sakın sohbet etmeye başladılar.")

"Bunu yazarken kardeşlik ağacının görüntüsü gözlerimin önüne geliyor. Belleğim bir şeyler keşfediyor. Kardeşlik ağacının etrafında iki adım yüksekliğinde, iri taşlarla örülü ve yaklaşık beş altı adım yüksekliğindeki demir bir çiti destekleyen bir duvar olduğunu görür gibi oluyorum."

("Hayır" der Colomb.)

Başka bir tanık hatıralarını bizimkilerle karşılaştırır karşılaştırmaz, bir anlatının, o ana dek diğerleri kadar aydınlık gelen hangi parçalarının görünümünün neredeyse zıt hatlara ve özelliklere sahip olacak kadar aniden değişeceğini ve karanlık ve belirsiz bir hal alacağını bir örnek üzerinden görmek nafile değildi. Stendhal'ın hayal gücü belleğindeki boşlukları doldurdu: Hikyesindeki her şey inanılmayı hak ediyor gibi görünüyor, aynı ışık tüm yüzeyle-

re yansıyor. Fakat onları başka bir açıdan düşündüğümüzde çatlaklar meydana geliyor.

Buna karşılık, bellekte mutlak boşluk yoktur. Diğer bir deyişle, geçmişimizin hiçbir parçası; belleğe yansıtılan bir imgenin, hiçbir hatıra unsuruna tutunamayarak, yalnızca saf ve basit imgelemi ya da gayri şahsi tarihî temsili ortaya çıkarabilecek anılardan bütünüyle yoksun değildir. Hiçbir şeyi unutmayız, ama bu önermeden farklı anlamlar çıkarılabilir. Bergson'a göre, geçmiş belleğimizde bütün haliyle durmaktadır; ancak bazı engeller, özellikle de beynimizin alışkanlıkları, geçmişin tüm kısımlarını hatırlamamıza mâni olur. Her halükârda, geçmiş olayların imgeleri zihnimizde (zihnimizin bilinçsiz kısmında) tamamen eksiksiz haldedir. Tıpkı artık açmadığımız ama açabileceğimiz kitaplardaki basılı sayfalar gibi... Bize göre ise, aksine, düşüncemizin kimi yeraltı geçitlerinde var olmaya devam eden şeyler, bütünüyle hâlihazırdaki imgeler değildir. Eksik ya da belirsiz bir şekilde betimlediğimiz veya hatta belleğimizden tamamen çıktığını sandığımız geçmişimizin bazı parçalarını yeniden inşa etmek için gereken tüm bilgiler toplumun içindedir.

Peki, talih bizi, bizimle aynı anda aynı olaya katılmış, o olayın failleri ya da tanıkları olmuş insanlarla bir araya getirdiğinde, bize o zaman etrafımızda ne olduğu anlatıldığında ya da biz başka bir şekilde bunu keşfettiğimizde, görünürdeki bu boşlukları nasıl doldururuz? Aslında bizim boş bir alan sandığımız şey, düşüncemiz orada çok az kalıntı bulduğu için uzaklaştığı biraz belirsiz bir bölgeden ibarettir. Takip ettiğimiz yol artık bize belirgin bir biçimde işaret edildiğine göre, bu izler tekrar belirir. Onları birbirlerine bağlarız ve onlar derinleşerek kendi kendilerine bir araya gelirler. Yani bunlar zaten mevcuttur, ancak bizim belleğimizden başkalarının belleklerinde daha belirgindirler. Şüphesiz hatıralarımızı yeniden inşa ederiz ama bu yeniden inşa etme işlemi diğer hatıralarımız ya da başkalarının hatıraları tarafından daha önceden işaretlenen ve çi-

zilen hatları izleyerek gerçekleşir. Yeni imgeler, onlar olmasaydı diğer hatıraların içinde belirsiz ve açıklanamaz kalacak olan ama kendi gerçekliğine sahip hatıralar tarafından tetiklenir. İşte bu yüzden, büyük bir kentin eski semtlerinde dolaştığımızda, o sokakların ve evlerin tarihini dinlemekten özel bir keyif alırız. Bunlar elbette bizim için yeni bilgilerdir ama izlenimlerimizle uyum sağladıkları ve varlığı devam eden dekorda kendilerine rahatlıkla bir yer buldukları için kısa sürede tanıdıklaşırlar. Bu dekorun kendisi onları tek başına çağrıştırabilirmiş ve tahayyül ettiğimiz şey önceden de algıladığımız şeyin gelişiminden ibaretmiş gibi gelir. Bunun sebebi de gözlerimizin önünden geçen tablonun, bizim için karanlıkta kalan ama biraz tahmin ettiğimiz bir anlamla yüklü olmasıdır. Birlikte yaşadığımız kişilerin tabiatı, sonraki dönemlerde şekillendiği haliyle tecrübemizin tamamının ışığında ortaya çıkarılmalı ve açıklanmalıdır. Bu yeni tablo önceden bildiğimiz olayların üzerine yansıtıldığında, ortaya çıkan özellikler çok daha açık bir anlam kazanır. Bellek, köklendikleri ve kendi yerlerini buldukları andan itibaren diğer hatıralardan ayrışmayan yabancı katkılarla işte bu şekilde zenginleşir.

Uzak Çerçeveseler ile Yakın Çevreler

Başkalarının belleğinin bizimkini bu şekilde kuvvetlendirmesi ve tamamlaması için, daha önce de söylediğimiz üzere, bu grupların hatıralarının geçmişimi oluşturan olaylarla ilgisiz olmaması gerekir. Her birimiz, aynı anda genişlikleri farklılaşan çok sayıdaki grubun üyesiyiz. Oysa, eğer dikkatimizi daha ziyade millet gibi daha geniş gruplara verirsek, hayatımız ve ebeveynlerimiz ya da arkadaşlarımızın hayatı bu grubun hayatına dahil olsa da bu haliyle milletin, üyelerinin her birinin bireysel yaşamları ile ilgilendiğini söyleyemeyiz. Milli tarihin, bir milletin hayatını değiştiren en önemli olayların sadık bir özeti olduğunu kabul edelim. Bu milli tarih, yalnızca vatandaşların, başka

bir şekilde söylemek gerekirse, milletin üyeleri olan vatan-
daşların tamamını ilgilendiren olayları muhafaza etmesi
yönüyle yerel tarihlerden, taşrayla ya da kentle ilgili tarih-
lerden ayrılır. Böylesi bir tarihin, ne kadar ayrıntılı olursa
olsun, bireysel bir yaşamın hatırasını muhafaza etmemize
ve yeniden bulmamıza yardımcı olması için, söz konusu
bireyin kendisinin de tarihî bir kişilik olması gerekir. Elbet-
te bir ülkedeki tüm insanların kendi menfaatlerini, ailele-
rini, ufuklarının genellikle sınırlarının dışına çıkmadığı dar
grupları unuttuğu anlar vardır. Aynı anda tüm yaşamları
değiştiren milli olaylar vardır. Ama bunlar nadirdir. Bu-
nunla birlikte bu olaylar herkes için bazı geçici etiketler
sunabilir. Ama genellikle, bireyin, kendi tarihiyle çok az
temas noktası olan ülkesinin tarihini çok geniş bir çerçeve-
nin içinden değil de daha farklı bir biçimde düşünebilmesi
için millet ona fazla uzaktır. Bir ailenin ya da insanın ya-
şamını anlatan çok sayıda romanda bu olayların hangi dö-
nemde geçtiklerini bilmemiz o kadar önemli değildir: On-
ları bir dönemden başka bir döneme taşısak da psikolojik
içeriklerinden bir şey kaybetmezler. Bireyin iç yaşamı, ta-
rihî belleğin ön planında yer alan dış koşullardan uzaklaş-
tıkça daha da yoğunlaşmaz mı? Birden fazla roman ya da
tiyatro oyunu, yazarları tarafından bize birkaç yüzyıl
uzaklıktaki bir döneme yerleştirildilerse şayet, bu, genel-
likle, güncel olaylar çerçevesini uzaklaştırmak ve duygula-
rın tarihî olaylardan ne denli bağımsız olduklarını ve za-
man içinde kendilerine benzediklerini daha iyi hissettir-
mek için başvurulmuş bir hile değil midir? Tarihî bellekten
milli tarihin hatırasını sakladığı olaylar dizisini anlıyorsak
bile, kolektif bellek dediğimiz şeyin özünü temsil eden şey
o veya onun çerçeveleri değildir.

Birey ile millet arasında, milletten daha dar başka grup-
lar da bulunur. Bu grupların da kendi bellekleri vardır ve
dönüşümleri üyelerinin hayatı ile düşüncesi üzerinde çok
daha doğrudan etki eder. Bir avukat savunduğu davaları
hatırlar. Bir doktor da tedavi ettiği hastaları hatırlar. Her

biri ilişkide bulunduğu meslektaşlarını hatırlayabilir. Dikkatlerini bu kişilere yönelttiklerinde, kendi şahsi hayatının ayrıntılarına da girmiş olmaz mı? Eski benliği ve ailesinin yaşamlarıyla, yani kendi tarihini oluşturan her şeyle bağlantılı olan düşünce ve meşguliyetleri hatırlar. Elbette ki bu onun hayatının tek bir yönüdür. Ama daha önce de hatırlattığımız gibi, her insan aynı anda ya da birbirini takiben çok sayıda grubun içine girip çıkar. Üstelik her bir grup zaman ve mekân içinde parçalarına ayrılır ve sıkışır. Her grubun kendisi için önemli hatıraları belli bir süre canlı tuttuğu orijinal bir kolektif belleği vardır ve grup ne kadar küçülürse grup üyelerinin olaylara ilgisi o denli artar. Büyük bir kentte kendini unutturmak kolayken, bir köyde yaşayanlar daima birbirlerini gözlemlerler ve gruplarının belleği, üyelerinden her birine dair olaylar ve hareketlerden erişebildiği her şeyi asıllarına sadık olarak kaydeder çünkü bu olay ve hareketler tüm bu küçük topluluk üzerinde etki ederler ve onun değişmesine katkıda bulunur. Bunun gibi çevrelerde bireyler, müştereken düşünür ve hatırlarlar. Elbette her birinin kendi bakış açısı vardır ama bu bakış açısı diğerlerinininkilerle o kadar yakın ilişki ve uyum içindedir ki, eğer bir kişinin hatıralarının biçimi bozulursa, söz konusu kişinin onları düzeltmek için başkalarının bakış açısından bakması yeterli olur.

Kolektif Bellek ile Tarih Arasındaki Nihai Karşıtlık

Buraya kadarki analizimizden, kolektif belleğin tarihle aynı şey olmadığı ve tarihî bellek ifadesinin, birden fazla noktada birbiriyle zıtlık içinde olan iki terimi bir araya getirdiği için pek iyi seçilmiş bir ifade olmadığı sonucu doğar. Tarih, şüphesiz, insanların belleklerinde en büyük yeri kaplayan olayların derlemesidir. Ancak kitaplardan okunan, okulda öğretilen ve öğrenilen geçmiş olaylar, uzun zaman boyunca onların yaşayan emanetini koruyan insan

çevrelerinde egemen olmayan gereksinimler veya kurallara göre seçilmiş, bir araya getirilmiş ve sınıflandırılmıştır. Bunun sebebi de tarihin genellikle geleneğin bittiği noktada, toplumsal belleğin söndüğü ya da ayrıştığı anda başlıyor olmasıdır. Bir hatıra var olmaya devam ettikçe onu yazılı olarak sabitlemeye, hatta herhangi bir biçimde sabitlemeye gerek duyulmaz. Keza; bir dönemin, bir toplumun ve hatta bir insanın tarihini yazma ihtiyacı ancak, etrafımızda onlara dair birkaç hatırayı saklamış olan çok sayıda tanık bulabilmemize izin verecek ölçüde uzak geçmişte kaldıklarında doğar. Bir olaylar dizisinin belleği artık belirli bir (söz konusu olaylara karışmış olan ya da onun sonuçlarına maruz kalan, onlara katılan ya da olayların birinci faillerinden ve izleyicilerinden canlı bir hikâye dinlemiş olan) gruptan destek almaz olunca; bu bellek birkaç bireysel zihinde dağılınca, olayların kesinlikle haricî hale gelecek artık ilgi çekmez oldukları yeni topluluklarda kaybolunca; bu gibi hatıraları kurtarmanın tek yolu onları sürekli bir anlatıda yazı ile sabitlemektir. Sözler ve düşünceler ölürken, yazı kalır. Belleğin var olması için gerekli koşul, ister birey ister grup olarak hatırlayan öznenin daimi bir hareketin hatıralarına eriştiği duygusuna sahip olması ise; tarihi okuyan toplum ile o tarihe aktarılan geçmiş olayların tanıkları ya da failleri arasındaki devamlılıkta bir ara olduğuna göre, tarih nasıl bir bellek olabilir?

Elbette, tarihin ereklerinden biri tam olarak geçmiş ve şimdiki zaman arasında bir köprü kurmak ve bu kesilmiş devamlılığı yeniden kurmak olabilir. Öyleyse yalnızca şimdiki zaman üzerinde etki sahibi iken, saikini geçmişten alan kolektif düşünce akımlarını nasıl yeniden yaratabiliriz? Tarihçiler, özellikle de o zamana dek yayınlanmamış anıları keşfetme şansına sahiplerse, tamamen kayboldukları düşünülen küçük büyük pek çok olayı titiz bir çalışma ile yeniden bulabilir ve gün yüzüne çıkarabilirler. Bununla birlikte, örneğin 19. yüzyılın başında *Mémoires de Saint-Simon* [Saint-Simon'un Anıları] yayınlandığı zaman,

1830'daki Fransız toplumunun 17. yüzyılın sonu ve *Régence* [Krallık] dönemi ile gerçekten bir temas kurduğunu, canlı ve doğrudan bir temas kurduğunu söyleyebilir miyiz? Kolektif fikir halleri yaratmak üzere çok sayıda insan tarafından okunan temel hikâyelere bu anılardan ne aktarıldı? Bu gibi yayınların tek etkisi, bizim, yazan kişiden ve onun betimlediklerinden ne denli uzak olduğumuzu anlamamızı sağlamasıdır. Bizi o dönemden ayıran bariyerleri yıkmak için farklı yerlere dağılmış bireylerin bu metinleri okumaya uzun zaman ayırmış ve dikkatlerini vermiş olması yeterli gelmez. Bu şekildeki bir tarih incelemesi ancak birkaç uzman tarafından gerçekleştirilebilir ve *Mémoires de Saint-Simon*'un okuyucularından oluşan bir topluluk var olsa bile bu, büyük kitlelere ulaşmak için kesinlikle fazla kısıtlı bir grup olur.

Olayların ayrıntısını dikkatle çözümleyip incelemek isteyen tarih, âlimleşir ve derin bilgi yalnızca çok küçük bir azınlığa aittir. Tarih, aksine, günümüzün kolektif belleğinde hâlâ bir yere sahip olabilen geçmişin imgesini muhafaza etmekle yetiniyorsa bile, bu geçmişin yalnızca toplumlarımızı ilgilendiren kısımlarını, yani aslında toplamda çok az şeyi saklar.

Kolektif bellek tarihten en az iki açıdan farklıdır. Kolektif bellek, geçmişten sadece onu besleyen grubun bilincinde hâlâ canlı olanı ya da canlı kalabilecek olanı sakladığı için, hiçbir şekilde yapay olmayan bir devamlılığa sahip, devamlı bir düşünce akımıdır. Tanımı itibarıyla, bu grubun sınırları dışına çıkmaz. Bir dönem, kendisini takip eden dönemi ilgilendirmez olduğunda, geçmişinin bir kısmını unutan aynı grup değildir. Aslında birbirinin ardından gelen iki grup vardır. Tıpkı bir tragedyanın konusunun birden fazla perdeye bölünmesi gibi, tarih de birbirlerini takip eden yüzyılları dönemlere ayırır. Ancak bir tiyatro oyununda bir perdeden diğerine aynı eylem, oyunun sonuna dek karakterlerine uygun olarak kalan ve hisleri ile tutkuları bölünmeyen bir hareketle ilerleyen aynı kişilerle

devam eder. Tarih söz konusu olduğunda, bir dönemden diğerine ilgiler, zihinlerin yönelimleri, insanların değerlendirmeye yöntemleri, olaylar, gelenekler ve geleceğe bakış açıları dâhil olmak üzere her şeyin yenilendiğini ve görünürde yeni gruplar ortaya çıksa da, yerlerden, isimlerden ve aynı zamanda toplulukların genel tabiatından doğan haricî bölünmelerin aynı kaldığını sanırız. Fakat müteakip iki dönemde aynı grubu meydana getiren insan toplulukları, karşılıklı uçlarından temas eden ama başka bir biçimde bir araya gelmeyen ve gerçekten tek bir vücut oluşturmayan iki ağaç parçası gibidirler.

Şüphesiz ilk bakışta nesillerin birbirleri ardına gelişinde, belli bir anda devamlılıklarının kesilmesi için yeterli neden görmeyiz çünkü yeni doğanların sayısı seneden seneye pek değişmez. Öyle ki, toplum, birbirleri üzerine kaydırılarak elde edilen, bir dizi hayvani ya da nebati kökenli lifin düzenli bir biçimde art arda dizilerek meydana getirdikleri şu iplere ya da daha ziyade o iplerin birbirleri içine geçerek oluşturdukları kumaşa benzer. Pamuklu ya da ipekli kumaşın bölündüğü ve bu bölünme hatlarının bir motif ya da desenin bitimine denk geldikleri doğrudur. Öyleyse nesiller dizisi için de aynı şey geçerli midir?

Grupların dışında ve üstünde yer alan tarih, olayların akışına, yeri kesin olarak sabitlenen basit bölümler eklemeden kaçınmaz. Bunu yaparken yalnızca didaktik bir şemalaştırma ihtiyacına göre hareket etmez. Tarih, her dönemi, kendisinden önce gelen ve onun ardından gelecek olan dönemden büyük ölçüde bağımsız bir bütün olarak kabul ediyor gibi görünür çünkü tarihin, tamamlaması gereken iyi ya da kötü yahut tarafsız bir eseri vardır. Bu vazife tamamlanmadığı, birtakım milli, siyasi, dinî durumlar nesil farklılıklarına rağmen gereken sonuçlara ulaşmadığı sürece; yaşlı insanlar kadar gençler de aynı perspektife hapsolurlar. Bu vazifenin tamamlandığı, yeni görevlerin ortaya çıktığı ya da dayatıldığı andan itibaren, gelecek nesiller kendilerini öncekilere göre farklı bir akışta bulurlar.

Kimileri kıynın öteki yakasında kalır. Ama gençler, sanki “treni kaçırmaktan” korkuyorlarmış gibi acele eden, onlara göre daha yaşlı yetişkinlerin bir kısmını bile kendileri ile birlikte götürürler. Buna karşılık, iki yamaç arasında bölüm bölüm ayrılanlar, onları birbirlerinden ayıran hattın çok yakınında dahi olsalar birbirlerini daha iyi görmezler. Ve her iki grup da kendi yamacında aşağılara indikçe geçmişte ya da artık geçmiş olmayan zamanda uzak noktalara yerleşir; ya da denebilir ki, birbirlerinden uzaklaştıkça zamanın dolambaçlı çizgisinde ayrı düşerler.

Bu tablodaki her şey yanlış değildir. Uzaktan ve bütün olarak, ama en çok da dışarıdan görülen, gözlemlediği grupların parçası olmayan biz izleyici tarafından seyrine dalınan olaylar böylelikle ardışık ve ayrı kümeler halinde toplanırlar ve her bir dönemin bir başı, ortası ve sonu olur. Ancak, özellikle farklılıklar ve karşıtlıklarla ilgilenen tarih, nasıl grubun içinde saçılmış olan özellikleri oldukça görünür olacakları bir biçimde bireysel bir kişilikte topluyorsa ve ona aktarıyorsa; aslında çok daha uzun bir sürede tamamlanan dönüşümleri de birkaç senelik bir zaman dilimine aktarır ve o zaman diliminde toplar. Toplumun yapısını sarsan, kısmen zarar veren veya yenileyen bir olayın ertesinde, yeni bir dönemin başlaması mümkündür. Fakat bunun farkına ancak belli bir süre sonra, yeni toplum kendinden yeni kaynaklar ürettiğinde ve kendisine yeni hedefler belirlediğinde varabiliriz. Tarihçiler bu ayrışma hatlarını dikkate alamazlar ve onların geçtikleri yıllarda yaşayan insanlar tarafından fark edildiklerini düşünemezler. Tıpkı şu gülünç drama karakterinin haykırdığı gibi: “Yüzyıl Savaşı bugün başlıyor!” Sanki ara nesil ortadan yok olmuşçasına, bir savaş veya devrim iki nesil arasında derin bir uçurum yaratabilir. Böyle bir durumda, yeni neslin, daha yaşlı nesille de uzlaşarak, bu kopmanın izlerini silmek, farklı uçlardaki nesilleri yakınlaştırmak ve her şeye rağmen evrimin devamlılığını korumak için çaba harcamayacağını kim bilebilir? Sosyal kurumlar köklü bir şekil-

de dönüşse de toplumun yaşaması gerekir ve bu kurumlar dönüştüklerinde, onlara kök saldırmamanın en iyi yolu, geleneklerden elde edebildiklerimizden destek almaktır. Bu durumda, krizlerin ertesinde kendi kendimize şunu tekrar ederiz: Bölündüğümüz noktadan itibaren yeniden başlamak ve işe yeniden koyulmak gerekir. Devamlılık bağını yeniden ördüğümüz için, belli bir süre boyunca gerçekten de hiçbir şeyin değişmediğini düşünürüz. Kısa bir süre sonra kurtulacağımız bu yanılsama, en azından, kolektif bellek hiçbir noktada yarıda kesildiği hissine kapılmadan bir aşamadan diğerine geçmemizi sağlamış olur.

Aslında, kolektif belleğin devamlı gelişiminde, tarihte olduğu gibi açıkça çizilmiş ayrışma hatları yoktur; yalnızca düzensiz ve belirgin olmayan sınırlar vardır. Şimdiki zaman (burada şimdiki zamandan anlaşılan günümüz toplumunu ilgilendiren belirli bir süreye yayılan zaman dilimidir), iki ardışık tarihî dönemin birbirinden ayrıldığı gibi geçmiş zamanla zıt değildir. Çünkü geçmiş artık yoktur, ama buna rağmen tarihçi için her iki dönem de aynı derecede gerçekliğe sahiptir. Bir toplumun belleği gidebildiği yere kadar, yani, onu meydana getiren grupların belleğinin eriştiği yere kadar uzanır. Söz konusu belleğin geçmişe ait olayların ve önemli kişilerin büyük bir kısmını unutması; art niyet, sevmezlik, tiksinti ya da kayıtsızlıktan kaynaklanmaz. Bunun sebebi, onlara dair hatıralara sahip olan grupların yok olmuş olmalarıdır. Eğer insan hayatının süresi ikiye ya da üçe katlansaydı, zaman birimiyle ölçülen kolektif belleğin sahası çok daha geniş olurdu. Yine de, eğer gelenekle bu denli bağlı toplum daha büyük güçlüklerle gelişseydi de bu genişlemiş belleğin daha zengin bir içeriği olacağı kesin değildir. Aynı şekilde, eğer insan hayatı daha kısa olsaydı, daha kısıtlı bir süreyi kaplayan kolektif bellek belki de bu durumdan yoksullaşarak çıkmazdı çünkü bu şekilde hafifleyen bir toplumda, değişimler hızlanabilirdi. Her ne olursa olsun, toplumun belleği, sınırlarını belirleyen kenarları yavaşça ufalandığı için, başta daha

yaşlı olanlar olmak üzere, bireysel üyeleri hayatlarını yitirdikçe veya yalnızlaştıkça, sürekli olarak dönüşmeye devam eder ve grubun kendisi de durmaksızın değişir. Zaten kolektif bir hatıranın ne zaman ortadan kaybolduğunu ve grubun bilincinden çıkıp çıkmadığını söylemek güçtür çünkü onu yeniden bulabilmemiz için sosyal bütünün yalnızca sınırlı bir kısmında muhafaza ediliyor olması bile yeterlidir.

Tarih, Yaşananların Kayda Alınması; Kolektif Bellek, Geleniğin Taşıyıcısı

Aslına bakılırsa, birden fazla kolektif bellek vardır. Kolektif belleği tarihten ayıran ikinci özellik de budur. Tarih birdir ve tek bir tarih olduğu söylenilebilir. Ne demeye çalıştığımı açıklayayım. Elbette, Fransa tarihini, Almanya tarihini, İtalya tarihini ya da belli bir dönemin, bölgenin veya kentin (ve hatta insanın) tarihlerini birbirlerinden ayırabiliriz. Hatta bazen tarihî çalışmalar, bu uzmanlaşmanın aşırılığı ve bütünden uzaklaşan ve bir anlamda bir parçayı bütün olarak alan ayrıntılı inceleme eğilimi sebebiyle eleştirilir. Ama meseleye biraz daha yakından bakalım. Tarihçinin gözünde bu detay arayışını haklı çıkaran şey; üst üste eklenen detayların, başka bütünlere eklenecek bütünü ortaya çıkaracak olmasıdır. Bu peş peşe gelen toplamaların sonucunda doğacak olan tablonun içinde hiçbir şey başka hiçbir şeye bağlı olmayacaktır. Herhangi bir olay bir diğeri kadar ilgi çekicidir ve en az onun kadar saptanıp kaydedilmeyi hak etmektedir. Oysa bu türden bir değerlendirme, var olan ve hatta var olmuş olan gerçek ve canlı hiçbir grubun bakış açısına yerleştirilmeyen şeylerin bir sonucudur. Aksine, tüm olaylar, tüm yerler ve tüm dönemlerden aynı şekilde etkilenmedikleri için bunlar onların gözünde aynı öneme sahip olmaktan uzaktır. Ancak bir tarihçi nesnel ve tarafsız olmak ister. Kendi ülkesinin tarihini yazdığı anda bile başka bir grup olayın yanına, başka bir ülkenin

tarihinin yanına gelebilecek olan olaylar grubunu bir araya getirmeye çabalar ki, birinden diğerine olan devamlılıkta hiçbir ara olmasın. Avrupa tarihinin genel tablosunun içinde, olaylara dair çok sayıda milli bakış açısının bir araya gelmesinden ziyade, oldukları halleriyle -yani bir ülke ya da bir grup için oldukları halleriyle değil, her türlü grup yargısından bağımsız durumdaki- olaylar dizisi ve toplamı bulunabilsin. Bundan dolayı, böylesi bir tabloda, ülkeleri ayıran ayrımlar bile diğerleri gibi tarihî olaylardır. Demek ki her şey aynı düzlemde. Tarihî dünya, tüm kısmi tarihlerin aktıkları bir okyanus gibidir. Tarihin kökeninde ve hatta tüm devirlerde, evrensel tarih yazımının hayal edilmiş olması şaşırtıcı değildir. Tarihî aklın doğal yönelimi budur. Eğer daha sınırlı çalışmalar çerçevesinde, tevazu ya da ilham eksikliğinden dolayı alıkonulmamış olsaydı, her tarihinin sürükleneceği kaçınılmaz amaç bu olurdu.

Elbette ki, ilham ve tarih *Polymnia*'dır. Tarih, insan türünün evrensel belleği olarak görülebilir. Fakat evrensel bellek yoktur. Her kolektif bellek, zaman ve mekân içinde sınırlı bir gruptan destek alır. Geçmiş olayların tamamını ancak onların hatıralarını saklayan grupların belleğinden koparmak, içinde meydana geldikleri toplumsal çevrelerin psikolojik yaşamına tutundukları bağları kesmek ve yalnızca olayların kronolojik ve mekânsal şemasıyla yetinmek koşuluyla tek bir tablo içinde bir araya getirebiliriz. Söz konusu olan artık onları gerçeklikleri içinde yeniden yaşamak değil, tarihin olayları tanzim ettiği -grupların kendilerinin dışında kalan- çerçevelerde yeniden yerleştirmek ve onları birbirleriyle karşılaştırarak tanımlamaktır. Yani tarih özellikle farklılıklarla alakadar olur ve benzerlikleri göz önünde bulundurmaz. Bununla birlikte, benzerlikler olmadan bellek olmaz çünkü yalnızca aynı bilince sahip olma müşterek özelliğine sahip olan olayları hatırlarız. Zaman ve mekânların çeşitliliğine rağmen tarih, olayları görünürde karşılaştırılabilir ifadelerle indirger; böylelikle,

bir ya da birkaç temanın varyasyonlarında olduğu gibi, bunları birbirine bağlama imkânı tanır. Ancak halkları ve bireyleri, yavaş ilerleyen kolektif gelişmeleri belirli bir anda toplayarak; ani birkaç değişimde, birkaç gelişme biçiminde simgeleştirerek bizlere geçmişin kısaltılmış bir görüntüsünü vermeyi başarır. İşte bu biçimde bize yekta ve bütün bir imge sunar.

Kolektif belleklerin çoğullukları hakkında, karşıtlık vasıtasıyla, bir fikir sahibi olmak için, eğer bir hikâyeyi anlatırken, içinden geçip gittiğimiz gruplardan birini her hatırladığımızda, onu incelemek ve onun hakkında bildiğimiz her şeyi söylemek üzere dursaydık, kişisel tarihimizin nasıl olacağını hayal edelim. Anne babamız, okul, lise, arkadaşlarımız, meslektaşlarımız, dünyevi ilişkilerimiz ve hatta bağlı olmuş olduğumuz siyasi, dinî veya sanatsal topluluk gibi birkaç topluluğu ayırt etmek yeterli olmazdı. Bu büyük bölünmeler kullanışlıdır ama yine de gerçekliğin dışarıdan ve basitleştirilmiş bir görünüşüne karşılık gelirler. Bu topluluklar, uzamın ancak bir bölümünü işgal eden çok daha küçük grupları ihtiva eder ve biz onların içinden yalnızca birinin yerel bir birimi ile temasa girmişizdir. Bu gruplar dönüşür, sürekli parçalara ayrılır; öyle ki, yerimizde dursak ve bir grubun dışına çıkmasak dahi, üyelerinin yavaş veya hızlı yenilenmesiyle birlikte, grup gerçekten, başlangıçta kendisini meydana getirenlerle çok az müşterek geleneğe sahip, başka bir grup olur. Bu şekilde, uzun zaman aynı şehirde yaşarken yeni ve eski arkadaşlarımız olur ve bir ailenin içinde bile, cenazeler, evlilikler ve doğumlar, art arda gelen bitişler kadar yeni başlangıçlar gibi de görünür. Elbette, bu yeni gruplar bazen yalnızca üzerine yeni toplulukların aşılandığı, yayılmış, dallanıp budaklanmış bir toplumun alt bölümleridir. Bununla birlikte onların içinde ayrı alanların farkına varırız ve bir alandan diğerine geçtiğimizde, zihnimizden geçenler aynı düşünce akışları ile aynı hatıra dizileri olmaz. Yani, bu grupların büyük bir kısmı, hâlihazırda bölünmemiş olsalar

bile, Leibniz'in de dediği gibi, sürekli olarak ve çok çeşitli hatları izleyerek bölünebilir toplumsal bir maddeyi temsil ederler.

Şimdi bu çoklu kolektif belleklerin içeriğini ele alalım. Kolektif belleğin, tarihten ya da başka bir şekilde söylersek tarihî bellekten farklı olarak yalnızca benzerlikleri sakladığını ileri sürmeyeceğiz. Bellekten bahsedebilmemiz için, belleğin yayıldığı dönemin kısımlarının belli bir ölçüde farklılaşmış olması gerekir. Bu gruplardan her birinin bir tarihi ve bu tarihin de önemli kişileri ve olayları vardır. Ama bizim en çok dikkatimizi çeken şey, benzerliklerin belleğin içinde yine de birinci planda yer almasıdır. Grup, geçmişini düşündüğü zaman, aynı kaldığını hisseder ve zaman içindeki kimliğinin bilincine varır. Daha önce de söylediğimiz gibi tarih, görünürde hiçbir şeyin gerçekleşmediği, hayatın, biraz farklı biçimlerde olsa da, önemli bir değişme, kopma ya da sarsılma olmaksızın kendini tekrar etmekle yetindiği zaman dilimlerini bir kenara bırakır. Ama öncelikle ve özellikle kendisi için yaşayan grup, düşüncesinin esasını meydana getiren duyguları ve imgeleri sürdürmeyi hedefler. Yani, belleğinde en geniş yeri işgal eden şey onu derinden değiştiren hiçbir şeyin gerçekleşmediği zamandır. Bu durumda -şayet bir ailenin tarihini yazıyor olsaydık üzerinde duracağımız- aile içinde gelişen olaylar ve aile fertlerinin çeşitli tutumları bütün anlamlarını, akrabalar grubunun, kendine özgü, diğer tüm gruplardan ayrı ve neredeyse hiç değişmeyen bir karakteri olduğunu ortaya koymasına izin vermelerinden alır. Eğer aksine olay, aile üyelerinin birinin ya da birkaçının girişimi yahut harici durumlar grup hayatının içine, grubun geçmişiyle uyumlu olmayan yeni bir unsur dâhil ederse, kendine ait ve bu krizden önce gelen şeylere dair ancak eksik ve karışık bir hatıra saklayan bir belleğe sahip olan başka bir grup doğar.

Tarih bir değişimler kayıdır. Toplumların durmaksızın değiştikleri kanısında olması pek tabiidir çünkü tarih

bakışını genele çevirir ve bu genelin bir bölümünde birkaç dönüşümün meydana gelmediği tek bir yıl bile bulmak güçtür. Oysa mademki tarih için her şey birbirine bağlıdır, bu dönüşümlerden her biri toplumsal gövdenin diğer parçalarına etki etmeli ve yeni bir değişim hazırlamalıdır. Tarihî olayların dizilimi görünürde süreksizdir; her olay, kendisinden önce gelen ya da onu takip eden olaydan, bir zaman dilimi ile ayrılır ve o zaman dilimi içinde hiçbir şeyin gerçekleşmediği sanılabilir. Aslında, tarihi yazanlar ve özellikle de değişimleri, farklılıkları saptayanlar, birinden diğerine geçmek için tarihin ancak toplamını ya da nihai sonucunu fark ettiği bir dizi dönüşümün gerçekleşmesi gerektiğini anlarlar. Tarihin bakış açısı böyledir çünkü grupları dışarıdan inceler ve hayli uzun bir süreyi kapsar. Kolektif bellek ise, aksine, insanın ortalama yaşam süresini aşmayan ve genellikle ondan çok daha kısa olan bir dönem boyunca içeriden görülen gruptur. Gruba, söz konusu olan onun geçmişi olduğuna göre, şüphesiz zaman içinde, fakat bu art arda gelen imgelerde kendini tanımasını sağlayacak biçimde gelişen kendisinin bir tablosunu sunar. Kolektif bellek benzerliklerin kayda alınmasıdır. Grubun aynı olduğu ve aynı kalmış olduğu kanısında olması pek tabiidir çünkü kolektif bellek dikkatini gruba odaklar ve değişen şey, grubun diğer gruplarla olan ilişkileri ya da temaslarıdır. Grup daima aynı olduğuna göre, değişimlerin görünür olması gerekir: değişimler, yani grup içinde gerçekleşmiş olan olaylar, farklı yönleriyle aynı içeriği, yani, grubun kendisinin çeşitli temel özelliklerini geliştirme rolüne sahip gibi göründüklerine göre, bizzat benzerliklere dönüşürler.

Zaten, şayet geçmiş ve şimdiki zaman aynı alanın iki farklı bölgesi olmasaydı ve grup, kendi içine girdiği ve burada hatırlama ve diğerlerinden soyutlanma suretiyle kendi bilincine vardığı ölçüde görece hareketsiz bir biçimde hapsolma eğiliminde olmasaydı, bellek nasıl mümkün olurdu? Ve belleğin geçmişi şimdide muhafaza ettiğini ya da şimdiyi geçmişe dâhil ettiğini ileri sürmek çelişkili ol-

maz mıydı? Grup, şüphesiz, benzerliklerin farklılıklara üstün geldiğini sandığı zaman bir yanılsama içine girer ama eskiden kendi hakkında sahip olduğu imge yavaş yavaş değiştiği için, bunun farkına varması imkânsızdır. Fakat çerçeve genişlese de daralsa da hiçbir zaman kırılmaz ve grubun, dikkatini bir zamanlar arka planda kalan kısımlarına doğru yönelttiği farz edilebilir. Önemli olan, grubu diğerlerinden ayıran özelliklerin sürüyor ve grubun içeriğinin tamamında iz bırakıyor olmasıdır. Bu grupların birinden uzun süreliğine ayrılabiliriz veya grup çözülebilir, yaşlı üyeler ölebilir, ikamet, kariyer veya sempati ve inanç değişikliği vedayı gerektirebilir. Grupla geçirdiğimiz zamanı hatırladığımızda, hatırladıklarımız bize sanki tek bir parçaymış gibi gelmez mi? Öyle ki, bazen en eski hatıraların en yakınlar olduğunu düşünür veya âdeta alacakaranlıkta birbirlerinin içinde eriyen nesnelere benzer şekilde hepsini tek bir ışık altında görürüz.

3. Zaman ve Kolektif Bellek

Zamanın Sosyal Taksimatı

Zaman genellikle üstümüzde bir ağırlık yaratır. Sabırsızlandığımızda, sıkıldığımızda veya verimsiz bir işi bitirmek, fiziki ya da manevi bir tecrübeyi sonlandırmak için acele ettiğimizde aslında çok kısa olan zaman bize fazla uzun gelir. Aksine, oyun oynarken veya bir iş yaparken, az süremiz kaldığını düşündüğümüzde veya en basitinden çocukluktan yaşlılığa geçiş söz konusu olduğunda uzun süreler bile fazla kısa gelir. Bazen zamanın daha hızlı akmasını arzularken bazen de yavaşlamasını ya da durmasını isteriz. Kendimizi bu olgulara teslim ederiz zira şüphesiz, ilk olarak, zamana bağlı silsilenin hızı ve ritmi, biyolojik ve fiziki olguların birbiriyle ilintilenmesi için zorunlu bir düzendir. Belki de, benzer şekilde kaçınılmaz olarak, gelenek ve göreneklerden elde edilen ve sosyal yaşamın çeşitli aşamalarının silsile halindeki düzenini ifade eden sürelerin bölünmesi meselesine ulaşırız. Durkheim'ın da gayretli bir şekilde gözlemlediği üzere, tek başına bir birey zamanın akışının farkına varamayıp süreleri ölçemez bir hale gelebilir. Ancak, toplum halinde hayat, insanların zamanlar ve süreler üzerinde uzlaşmalarını ve buna ilişkin kabulleri bilmelerini gerektirir. İşte bu nedenle zamanın kolektif bir temsilinden söz edebiliriz. Bu temsil şüphesiz astronomi ve fizik dünyasının büyük olayları ile uyum içindedir, fakat toplum bu genel çerçevelerin üzerine özellikle somut insan topluluklarının koşulları ve alışkanlıkları ile uzlaşan başka çerçeveler koyar. Hatta zamanın astronomik tarihleri ile bölümlerinin, git gide yok olacak şekil-

de toplumsal bölünmelerle kaplandıklarını ve doğanın süreyi düzenleme işini giderek topluma bıraktığını bile söyleyebiliriz.

Bununla birlikte, zamana ilişkin taksim nasıl olursa olsun, insanlar bunlara hayli kolay uyum sağlarlar çünkü genellikle bu taksimat gelenekseldir ve her sene, her gün, sanki ağacın üzerinde yetişmiş meyvelermişçesine, kendilerinden öncekilerle aynı yapıya sahip olarak ortaya çıkar. Bu kısıtların, alışkanlıklarımıza uymadığından şikâyet etmek beyhudedir zira maruz kalınan sınırlılığın tabiatı farklıdır. Her şeyden önce, üzerimizde ağırlık yapan monotonluktur. Zaman, toplumun bütün üyeleri için aynı şekilde bölünmüştür. Oysa her pazar kentin bir işsizlik havasına bürünmesi, sokakların boşalması ya da alışılmadık insanlarla dolması, biz çalışmak isterken dışarıdaki manzaranın bizi hiçbir şey yapmamaya ya da eğlenmeye itmesi rahatsızlık verici olabilir. Pek çok insanın, topluluğun, semtin geceyi gündüze çevirmesinin ya da imkânı olanların kış mevsiminin ortasında Güney Fransa'ya inerek sıcaklığı aramasının nedeni bu müşterek kanuna itiraz etmek midir? Şüphesiz, şayet meşguliyetlerimiz ve eğlenme biçimlerimizde toplumsal disipline boyun eğmek zorunda olmasaydık, zamanını taksim etme ve ayarlama biçimleri açısından başkalarından farklılaşma ihtiyacı çok daha fazla ortaya çıkardı. Eğer ofisime gitmek istiyorsam, oraya, işe ara verildiği, çalışanların orada olmadığı bir anda gidemem. Toplumsal iş bölümü insanların hepsini, faaliyetlerin aynı mekanik zincirleme dizilişi içine sürükler: Toplumsal iş bölümü geliştikçe bizi daha dakik olmaya zorlar. Şayet bir konsere ya da tiyatro oyununa katılmak istiyorsam, davetlisi olduğum akşam yemeğindeki diğer misafirleri bekletmek ya da trenimi kaçırmak istemiyorsam, dakik olmam şarttır. Öyleyse faaliyetlerimi saatin akreple yelkovanının hareketine ya da diğer insanların uydukları ve benim tercihlerimi dikkate almayan ritme göre ayarlamak, zamanımı dikkatli bir şekilde kullanmak ve asla zaman

kaybetmemek zorundayım. Aksi takdirde, toplum içindeki hayatın bana sunduğu şansların ve avantajların bazılarını tehlikeye atmış olurum. Ama bunun belki de en can sıkıcı tarafı, kendimi hayatı ve onu dolduran olayları daima bir ölçüye göre ayarlamak zorunda hissetmemdir. Hayat belirli sayıda çizgilerle eşit parçalara ayrılmış beyaz bir sayfa gibi olduğundan değil; daha ziyade, sanki önümdeki yıllar, geçirmiş olduğum zamanın artışına orantılı olarak azalıyor gibi hissettiğimden, yıllarla ifade edilen yaşım ve geriye kalan yıllarım hakkında kaygılanırım. Ama zamanı daha iyi doldurmak üzere onu ölçmeye çalıştıkça, kendi kendimize kaldığımız ve bir anlamda dışarıdaki toplumsal hayat akışından uzaklaştığımız için aynı şekilde taksime izin vermeyen süre parçaları ile ilgili olarak ne yapacağımızı bilmez hale geliriz. Bu, zamanı unuttuğumuz ama aksine, kendimizi bulduğumuz bir vaha olabilir. Ama tam tersine, boş aralıkların ne olduklarına dikkat ederiz ve bu nedenle de sorun, bu zamanı nasıl geçireceğimizi bulmak olur. Toplum bizi hayatı daima onun yöntemlerince ölçmeye zorlayarak, hayatı kendimizce düzenlemekte beceriksizleştirir. Şüphesiz kimileri için kaybolan zaman en az özlemini duyduğumuz (ya da başka bir yönden bakacak olursak en çok özlediğimiz) zamandır. Ancak bu kişiler istisnadır.

Bergson'un Saf (Bireysel) Süre Doktrini ve "Müşterek Zaman"

Şayet taksimatı bireysel bilinçler üzerinde bu şekilde etki eden toplumsal bir zaman varsa, bu zaman kaynağını nereden alır? Zamanın veya sürenin kendisi ile kısımları arasında ayırım yapmak gerektiğini söyledik. Daha kesin bir şekilde ifade etmek gerekirse, her bilinç sahibi varlık süre hissine sahiptir çünkü farklı zihinsel durumlar birbirlerini süre içinde takip ederler. Süre bu durumlar dizisinden, bu durumların içinden geçen, birinin ardından diğ-

rini kaldırarak onların altından geçen akıntıdan ibarettir. Bu anlamda her insanın kendi süresi vardır ve hatta bu, dışarıdan bir kavramın içimize nüfuz etmesine gerek olmadan doğrudan bildiğimiz bilincin temel verilerinden biridir. Bu durumlar birbirlerinden farklı olduklarına göre, bu dizinin içinde, bir durumdan diğerine, benzer durumlar dizisinden başka bir benzer durumlar dizisine geçişe teka-bül eden doğal bölünmeler fark etmek mümkündür. Hatta haricî nesneleri algıladığımıza göre -ve doğada, günlerin art arda gelişleri, yürüyüşümüzün kısımların oluşturan adımların art arda gelişleri gibi düzenli dönüşler vardır- yalnız bir birey de sadece kendi gücüyle ve kendi tecrübesinden gelen verilerle, ölçülebilir bir zaman kavramına erişebilir.

Ancak bazı nesneler bireylerin fikirlerinin karşılaşma mekânıdır. Sonuçta, belirli bir anda sesler veya vücut hareketleri aracılığıyla ilişki içine girdiğim kişilerin duyum-sal varlıklarını mekân içinde hayal ederim. Böylelikle hem onların süresinde hem de benimkinde kısımlar ortaya çıkar ancak bunlar, diğer insanların, hatta evrendeki tüm insanların sürelerine ve bilinçlerine kadar uzama eğilimindedirler. Hatırasını sakladığımızı düşündüğümüz bu ardışık ve müşterek anlar arasında bir nevi boş zamanın, psikologların söylediği gibi şahsi bilinçler tarafından yaşanan sürelerin ortak zarfının geçtiğini tahayyül etmemiz artık mümkün hale gelir. İnsanlar, yıldızlar gibi doğanın içinde meydana gelen bazı hareketler aracılığıyla zamanı ölçmekte uzlaştıklarına göre ya da saatlerde olduğu gibi zamanı yapay olarak yaratıp ayarladıklarına göre, bilinç durumlarımızın dizisinde tüm bilinçler için geçerli olabilecek yeterli referans noktası bulamıyoruz demektir.

Aslında, bireysel sürelerin esası, bir diğerinden farklı bir içeriğe sahip olmaktır; öyle ki, zihinsel durumların akışı, zamanla kendi içinde olduğu gibi başkalarına bağlı olarak da hızını değiştirir. Bir yandan, boş saatler ya da günler var olabilirken, öte yandan kimi anlarda ya olaylar ça-

buklaşır ya da bizim düşüncemiz hızlanır yahut kendimizi duygusal bir coşkunluk ve heyecan halinin içinde bulur; birkaç saat ya da tek bir gün içinde yıllar geçmiş gibi hissederiz. Ama aynı anda birden fazla bilinci karşılaştırdığımızda da aynı durum geçerlidir. Hayat dolu, gergin ve sabırsız her bir zihne karşılık, daha az sayıda şeyle ilgilenmesinin sonucu olarak yavaş ve tekdüze bulduğumuz, olaylardan ender olarak etkilenen kaç zihinden bahsedebiliriz? Belki de, yaşlandıkça içsel hayatımızın ritminin yavaşlamasını açıklayan şey, artan bir ilgisizlik ve duygusal melekelerin giderek zayıflamasıdır. Oysa bir çocuğun gününü çok sayıda izlenim ve gözlemle doludur ve bu anlamda, çok sayıda anla doludur. Yıllar geçtikçe, bir günün içeriğini, yalnızca gerçek içeriğini, dikkatimizi çeken ve bize içsel hayatımızın hissini veren şeyi dikkate alırsak, günümüz, birbirinden ayrı çok daha az duruma ve bu bakımdan, az sayıda ama bir hayli genişlemiş anlara indirgenir. Çocukluk hayatının hatıralarını saklayan ihtiyaç artık günlerin hem daha yavaş hem de daha kısa olduğunu düşünür. Yani bazen zamanın daha yavaş aktığını düşünür çünkü onları yaşadığını hissettiği şekilleriyle anlar daha uzundur; bazen de zamanın daha çabuk aktığını düşünür çünkü anlar, onun etrafında ölçüldükleri şekilleriyle, örneğin bir saatin akreple yelkovanına göre, birbirlerini onları aşan bir hızla takip eder. İhtiyaç kişinin, bir çocuğun rahatlıkla zaman geçirmesini sağlayan şeylerle gününü doldurmaya zamanı yoktur: Dâhili süresi yavaşladığı için, bir günün kapladığı alan ona fazla küçük gelir. İşte bu nedenle yan yana yaşayan ve zamanı ölçmek için kendi süre hislerine ve dâhili hayatlarının ihtiva ettiği taksimata başvurmaktan başka bir araçları olmayan bir ihtiyaç ile bir çocuk ne zamansal sınırlar, ne de ortak birim olarak seçilen zaman aralığının uzunluğu konusunda aynı fikirde olamazlar. Bu zaman aralığı çocuklar için fazla kısa iken, yaşlı insanlara fazla uzun gelir. Zamanın taksimatını sabitlemek için bedenen gerçekleşen ve onlara tekrar başvurmamızı

mümkün kılacak şekilde yeterince düzenli olarak yeniden meydana gelen değişimler ve hareketleri referans almak daha doğru olur. Bu seçimi yapmayı tek başımıza akıl edemezdik. Başka insanlarla bunun hakkında bir uzlaşmaya varmamız gerekti.

Aslında, her türlü maddi fenomen bize ve diğerlerine (çünkü onları aynı anda görmüş oluruz), bazı algılarımız arasında, yani bize ve onlara ait düşüncelerden bazılarının arasında, bir eşzamanlılık ilişkisi olduğunu ve özellikle de bu ilişkinin eşit olduklarını düşünmekte uzlaştığımız düzenli aralıklarla yeniden meydana geldiğini tespit etme fırsatı sunar. Bu andan itibaren, zamanın uzlaşmaya dayalı taksimatı kendisini bize haricen kabul ettirir. Ama kökeni bireysel düşüncelerdedir. Bu düşünceler, yalnızca bazı anlarda temas içinde olduklarının, bazen aynı haricî nesne karşısında aynı tutumu benimsediklerinin ve bu tutumun aynı periyodik düzenlilik ile yeniden meydana geldiğinin bilincine varmıştır. Yalnızca böyle bir eylem ve onun ardından gelen uzlaşmalar aracılığıyla, süreksiz ve herkes için müşterek oldukları için, her bilincin kısmen dışında olan referans noktaları belirleyebilmişlerdir. Ancak, referans noktaları olarak seçilen anların arasındaki farkı dolduracak yeni ve şahsi olmayan bir süre, yani; tüm bireysel sürelerin her bir parçasını ihtiva eden ve onları kendi birliği içinde birbirine bağlayan kolektif veya toplumsal bir zaman yaratamamışlardır. Gerçekten, bu referans noktalarına tekabül eden zaman diliminde sadece, her birinin kendi süresi olan farklı düşünce akışları kadar, birbirinden ayrı, bireysel düşünceler bulunur. Eğer istersek, bireysel sürelerin içinde aktığı ve aynı dilimleme ile ayrılmış boş bir zaman tahayyül edebiliriz ve şüphesiz; böylesi bir kavrayış her türlü düşünce için geçerlidir. Ancak bu sadece soyut bir temsildir ve şayet bireysel süreler artık var olmazlarsa, bu temsile hiçbir gerçeklik tekabül etmez.

Öyleyse meseleyi bu Bergsoncu bakış açısıyla ele alalım. Bu durumda, tüm varlıkları, tüm ardışık olay dizileri-

ni kapsayan evrensel bir zaman kavramı, devamlılığı olmayan bir anlar dizisine indirgenir. Bu anların her biri, çok sayıda bireysel düşünce arasında kurulan ilişkiye tekabül eder ve bu düşünceler eşzamanlı olarak bu ilişkinin bilincine varır. Normal şartlarda birbirinden uzakta olan bu düşünceler, yolları birbirleriyle her kesiştiğinde, kendilerinden çıkar ve bir anlığına, hem bilinçleri hem de onların aralarındaki ilişkiyi kapsayan daha geniş bir temsil içinde erirler: Eşzamanlılık işte buna dayanır. Bu anların tamamı, yeniden elden geçirebileceğimiz, ayarlayabileceğimiz ve basitleştirebileceğimiz bir çerçeve meydana getirir. Çünkü bu anları ayıran zaman boştur ve bu zamanın tüm parçaları değişik şekillerde taksime açıktır. Zaman üzerine sayısız paralel çizgi çizebileceğimiz bir sayfa gibi boştur. Öyleyse hiçbir şey bizi, iki ânı bu aralığın yarısında, üçte birinde, çeyreğinde birleştiren (ve anlardan biri ve diğeri arasında gerçekleşen hareketin veya tekdüze hareketin imgesi ile gösterebileceğimiz) zamansal ve soyut çizginin herhangi bir noktasında aralara eklenen eşzamanlılıkları tahayyül etmekten alıkoyamaz. Zamanın kısımları bu şekilde yıllar, aylar, günler, saatler, dakikalar ve saniyeler olarak ortaya çıkar. Sonuç olarak, birtakım bireysel düşüncenin saatleri ve hatta dakikaları birbirinden ayıran her belirli anda temas içine gireceklerini düşünebiliriz: Zamanın kısımları yalnızca tüm bu olasılıkları simgeler. Hiçbir şey, her türlü beşerî varlığı kapsadığı düşünülen zamanın, yalnızca bireysel sürelerden ödünç alınan verilerin toplanması, birleşmesi ve çarpımı ile elde edilen yapay bir tasarıdan ibaret olduğunu daha açık bir şekilde kanıtlayamaz.

Bergsoncu Öznelciliğin Eleştirisi

Fakat şayet bu zaman bölümleri hâlihazırda bilinçlerin içinde değillerse ve belirtilmemişlerse, onlardan iki ya da daha fazlasının karşılaşması, onları yüzeye çıkarmak için yeterli olur mu? Bu önerme ya da ön kabul üzerinde dur-

mak gerekiyor çünkü burada, belleği bireysel bir melege olarak kabul ettiğimizde sürenin hangi belirli kavramından destek aldığımız daha net bir şekilde ortaya çıkıyor.

Dâhili ve şahsi düşünce hissini vermek için öncelikle ondan, mekân ve haricî nesneleri hatırlatan her şeyi uzaklaştırmamız ve silmemiz salık verilir. Birbiri ardına gelen bu durumlar şüphesiz bir çeşitlilik meydana getirir ve birbirlerinden ayrıdır ancak bunu maddi şeylerden bambaşka bir biçimde yaparlar. Birbirleri arasında fazla belirli bir ayırım hattı olmaksızın, sürekli bir akıntının içine kapılmışlardır. Ancak, belleğin ya da daha ziyade, gerçekten faal ve psişik olan ve alışkanlık mekanizması ile karışmayan tek bellek biçiminin koşulu budur. Bu şekilde algılanan belleğin geçmiş durumlar üzerinde bir etkisi yoktur ve sadece onları, birbirleriyle ve daha eski ya da daha yeni durumlarla karıştırmadığı takdirde bize geçmişteki gerçeklikleri ile geri verebilir; yani dayanak noktasını farklılıklardan alır. Oysa başka başka ve net olarak birbirinden ayrılmış durumlar şüphesiz bu sebeple farklıdır. Bununla birlikte, diğerlerinin dizilerinden koparılmış, içinde bulundukları akıntıdan dışarı çekilmiş olurlarsa -zira onların her birini sınırları zaman içinde belirlenmiş ayrı bir gerçeklik gibi düşünersek kaderleri bu olacaktır- benzer şekilde ayrılmış ve sınırları belirli diğer durumlardan nasıl tamamen farklı kalabilirler? Bu türden herhangi bir ayırım, bu durumları mekân içinde düşünmeye başladığımız anlamına gelir. Ancak mekân içindeki nesneler birbirlerinden ne denli farklı olurlarsa olsunlar, benzer özellikler taşır. İşgal ettikleri alanlar ayrıdır ama homojen bir ortam içinde bulunurlar. Aralarında gördüğümüz farklılıklar, her birinin parçası olduğu müşterek türlere göre belirlenir. Tam tersine, düşüncelerin her bir bilincin içinde kapıldıkları akıntı homojen bir ortam değildir çünkü burada biçim maddeden ayrılmaz ve içeren içerik ile birdir. Çeşitli bilinç durumlarında (aslında bu yerinde olmayan bir ifadedir çünkü hakikatte durumlar değil, hareketler ya da durmaksızın de-

vinim halindeki bir düşünce vardır), ancak soyutlama ile çeşitli özellikleri ayırt edebiliriz. Zira esas itibarıyla her durum birdir ve tüm bilinçler üzerindeki farklı bakış açılarıdır. Bunlar arasında müşterek türler yoktur çünkü onların her biri kendi türünde tektir. Biri ve diğeri arasında yapılacak olan her karşılaştırma denemesi dizinin devamlılığını sekteye uğratar. Ancak, nasıl zincirin tamamını çekmeden bir halkayı kavrayamıyorsak, birilerinin diğerlerini, yani kendilerinden önce ya da sonra gelenleri hatırlattığını açıklayan şey bu devamlılığın ta kendisidir. Öyleyse bireysel durumlar, her biri birbirinden farklı olduğu için, her türlü benzerliğin, tekrarın içine bir devamsızlık unsuru sokacağı sürekli bir dizi oluşturur. Yine aynı zamanda, hatıraların her biri diğerinden farklı olduğu için birbirlerini hatırlatır; aksi takdirde dizi, birbirini tamamlamaz ve her an kırılabilir.

Ama eğer böyle bir şey varsa, iki bireysel bilincin nasıl temas edebileceklerini, bu denli sürekli iki durum dizisinin nasıl gerçekten karşılaşılabileceklerini anlamak güçtür. Oysa bu, biri benim içimde, diğeri de benimkinden farklı bir bilinç dâhilinde gerçekleşen iki değişiklik arasında eşzamanlılık olduğunu hissetmem için elzemdir. Şüphesiz, haricî nesneleri algıladığım zaman, onların tüm gerçekliklerinin benim meydana getirdiğim algı içinde tükendiğini farz edebilirim. Süre içinde bulunan nesneler değil, onları bana betimleyen düşüncemdir ve demek ki kendimin dışına çıkmıyordur. İnsani bir biçim, bir ses, bir vücut hareketi bana kendiminkinin dışında bir düşüncenin varlığını gösterdiğinde ise durum farklıdır. Böyle bir durumda zihnimde bir nesnenin iki farklı bakış açısından temsili söz konusudur. Bu bakış açılarından biri bana aittir ve diğeri de tıpkı benim gibi, bir bilince sahip olan ve varlığını zaman içerisinde sürdüren benden farklı birinin bakış açısidir. Peki, ama şayet bilincimin içinde kapalı kaldıysam, şayet kendi süremin dışına çıkamıyorsam bu nasıl mümkün olur? Oysa burada savunduğumuz üzere; bilinç durumla-

rım sekteye uğramayan bir hareketle birbirlerini takip ediyorsa, birbirleri arasında hiçbir ayırım hattı kalmayacak kadar birbirlerine bağlılarsa, akış içinde hiçbir durak yoksa bilinçli hayatımın yüzeyinde, sınırları belirgin hiçbir nesne kabartılı bir şekil gibi belirmiyorsa, gerçekten de kendi süremimin dışına çıkamam.

Bireysel bilinçli hayatımın devamlılığını sekteye uğratan şeyin, bana kendisinin de dâhil olduğu bir temsili dayatan başka bir bilincin, dışarıdan, benim üzerimde uyguladığı edimi olduğu söylenebilir. Bu, yolu benimkiyle kesişen ve beni varlığını fark etmeye zorlayan bir kimsedir. Fakat neticede maddi nesneler de kendilerini dışarıdan algıma dayatır. Bununla birlikte, kendi içime hapsolmuş olduğumu ve dışarıdaki dünya hakkında hiçbir şey bilmediğimi farz edersek, böylesi bir duyumsal algı, bilinç durumlarımın akışını, duygusal bir izlenim ya da herhangi bir düşünceden daha fazla durduramaz: Beni kendimin dışına çıkartmadan, o akışın bir parçası olur. Bilinci kendi durumlarının izleyiciliğine indirgeyen bu kuram çerçevesinde, insani bir biçimi fark etseydim, bir ses, bir vücut hareketi algılasaydım, aynı şey burada da geçerli olurdu. Bireysel düşüncenin akışı bu durumda hiçbir değişikliğe uğramazdı: Kendiminkinin dışında bir sürenin farkına bile varmazdım. Başka türlü olması için, nesnenin benim üzerimde bir işaret olarak edimde bulunması gerekirdi. Ama bu, benim bir nesnenin varlığının yanında, her an, aynı anda hem kendi bakış açımdan hem de başka birinin bakış açısından bakabilme kapasitesine sahip olmamı ve çok sayıda bilincin mümkün olduğunu ve onların birbirleriyle ilişki içinde olabileceklerini farz etmek suretiyle onlar için müşterek olan bir süreyi de zihnimde canlandırabilmemi gerektirir.

Kendi içinde kapalı ve algılarının, nesnelerin varlığına dair hiçbir şey açıklamayan öznel durumlardan ibaret olduğu bir bilinç olduğunu varsaydık. Peki, böyle bir düşünce günün birinde dış dünyanın bilgisine nasıl erişebi-

lir? Bu koşullar altında bu bilgi ona ne dışarıdan ne de iç-
riden gelebilir. Ancak bununla birlikte her duyumsal algı-
da bir dışa vurulma, yani, düşünceyi içinde aktığı bireysel
bilincin dar çerçevesinden çıkarma ve nesneyi aynı anda
temsil edilen ya da her an bir veya daha fazla bilinçte tem-
sil edilebilecek şekilde düşünme eğilimi olduğunu kabul
etmek gerekir. Ama bu, hâlihazırda bir “bilinçler toplu-
munu” göz önüne getirdiğimizi de kabul eder. Daha da
ötesinde, duyumsal algılardan farklı olarak, haricî bir ger-
çeklik ile ilişkide değil gibi gözüken durumları, örneğin
oldukları halleriyle duygusal durumları düşünecek olur-
sak, onları nitelendiren ve onlara tamamen dâhili bir gö-
rünüm veren, bu bilinçler temsilinin namevcut olması mı-
dır? Ya da, bu temsilin geçici olarak örtülü olması, dışarı-
dan bizim üzerimizde gerçekleştirilen hiçbir eylemin ona
kendini gösterme fırsatı vermemesi, ama buna rağmen,
daha ziyade görünürde en şahsi izlenimlerin arkasında ör-
tük bir halde hâlâ var olması değil midir? Bir süredir fizik-
sel bir acı hissettiğimizde ve duyumlarımızın içine çekildi-
ğimizde gerçekleşen durum budur; öyle ki, o andaki acı bir
önceki acının devamıymış ve onun tüm varlığını ödünç
almış gibi görünür. Şimdi, bu acının haricî ya da organik
fiziki bir eylemden kaynaklandığını, onu sadece hayal etti-
ğimizi, başka varlıkların da aynı acıyı çektiklerini ya da
çekebileceklerini düşündüğümüzü farz edelim. Böyle bir
durumda, izlenimimiz, en azından kısmen, acının nesnel
temsili dediğimiz şeye dönüşür. Peki ama temsil, zaten iz-
lenimin içinde değildiyse, onun dışına nasıl çıkabilir? Bu
temsil ancak çok sayıda bilinç için müşterek olduğu tak-
dirde bu şekilde olabildiğine göre, nesnel olduğu ölçüde
kolektif olabildiğine göre, acının kendisi olmasa bile, onun
hakkında sahip olduğum fikrin (hatıra olarak saklayaca-
ğımız şey de bu fikirdir) natamam ve güdük bir kolektif
temsilden ibaret olduğunu düşünmemiz gerekmez mi?

Leibniz’in fiziki acılar ve genel olarak duyuların karma-
şık ve tamamlanmamış fikirlerden ibaret oldukları hak-

kındaki eski metafizik paradoksu şüphesiz bu sayede yeni bir şekilde yorumlanabilir. Acının bazı durumlarda keskinliğini biraz kaybetmesinin nedeni, doğayı ve mekanizmayı, parçaları ve onların arasındaki ilişkiyi birbirlerinden ayrı olarak düşünmemiz değildir. Daha ziyade, birden fazla insan tarafından hissedilebildiğini ve anlaşıldığını hayal ettiğimizde (eğer acı tamamen şahsi ve bu nedenle de eşsiz bir izlenim olarak kalsaydı bu mümkün olmazdı), acının yükünün bir kısmını başkalarına aktarıyormuşuz ve onlar bu acıyı taşımamıza yardım ediyorlarmış gibi gelir. Belli bir noktadan sonra bizde çaresiz bir endişe ve güçsüzlük hissi yaratan acının trajik yönü, sebebi bize ait ve başka insanların erişemedikleri alanlarda olan bu acı üzerinde kimsenin bir etkisinin olamayacağıdır çünkü acı ile birleşiriz ve acı kendi kendini yok edemez. Bu nedenle, güdüsel olarak bu ıstıraba akıl ile idrak edilebilir yani bir topluluğun üyelerinin üzerinde uzlaşabildikleri bir açıklama arar ve buluruz. Bir büyücü hekimin hastanın vücudundan bir taş, eski bir kemik parçası, bir sıvı ya da sivri bir nesne çıkarıyor gibi yaparak onu rahatlatması da böyledir. Ya da, ıstırabın başka yüzlerini, bize benzer kimseler tarafından hissedilmiş ya da hissedilebilir olduğunu düşündüğümüzde başka bilinçlere döndüğü yüzlerini keşfederek onun gizemini açığa çıkarırız. Böylece onu çok sayıda varlığın müşterek alanına doğru iteriz ve ona kolektif, bize tanıdık gelen bir görüntü biçeriz.

Eşzamanlılık düşüncesini derinleştiren analiz bu sayede, bizi, tamamen bireysel ve birbirlerine karşı kapalı olan süreler varsayımından uzaklaştırır. Zihinsel durumlarımızın dizisi, parçaları yalnızca kendilerinden önce ve sonra gelenlere bağlı olan belli bir kalınlığa sahip olmayan bir hat değildir. Gerçekte, düşüncemizin gerçekleştiği her an veya her dönemde, bir bilinçten diğerine giden akışlar düşüncemizin içinde birbirleriyle karşılaşır. Bilinç onların keşişim noktasıdır. Şüphesiz, iç hayatımız dediğimiz şeyin görünürdeki devamlılığı kısmen, bir süre boyunca bu akış-

lardan birinin yolunda, bizim ile aynı anda başkalarında da gelişen bir düşüncenin yolunda, kolektif bir düşüncenin eğiminde izlediği şeyin bir sonucudur. Aynı zamanda, özellikle organik hayatımızın devamlılığından kaynaklanan zihinsel durumlarımız arasında durmaksızın kurduğu bağ ile de açıklanır. Zaten bu ikisi arasında yalnızca bir seviye farkı bulunur çünkü duygusal izlenimler kolektif imge ve temsillere dönüşme eğilimindedir. Her halükârda, eğer bireysel süreler ile daha geniş ve şahsi olmayan ama bireysel sürelerin de dâhil oldukları bir süre meydana getirebiliyorsak, bu; bireysel sürelerin temelde tüm varlıklarını aldıkları kolektif zamandan ayrılmaları sayesindedir.

Tarih: Hatıranın Çerçevesi

Bireysel süreye tezat olarak kolektif bir zamandan bahsettim. Ama şimdi peşin hükümlü olmadan sormamız gereken şey, bu zamanın biricik olup olmadığıdır. Üzerinde tartıştığımız kuram, bir yandan birey sayısı kadar sürenin olduğunu, öte yandan da, tüm bu süreleri ihtiva eden soyut bir zaman olduğunu varsayıyor. Bu soyut zaman boştur ve belki de yalnızca bir fikirdir. Çok sayıda bireysel sürenin kesişimi olarak işaret ettiğimiz kısımlar, eşzamanlı olduklarını fark ettiğimiz durumlarla aynı değildir. Bu kısımlar, bir nevi maddeden yoksun bir biçim homojen bir ortam olarak algılanan taksim olunan zamandan ayrılmaz. Ama bu biçime ne türden bir gerçeklik atfedebiliriz ve en önemlisi de, bu biçim, içinde yer aldığımız olaylar için nasıl bir çerçeve görevi görebilir?

Bu şekilde tanımlanan bir zaman her türlü alt taksimata açıktır. Ona tüm olayların gerçekleştiği yer anlamını yüklememizin sebebi bu mudur? Bu soruyu yanıtlamadan önce, zamanın burada, ancak içinde gerçekleşen olayları saklamak ve bize hatırlatmak zorunda olduğu ölçüde önemli olduğunu belirtmemiz gerekir. Zamandan beklediğimiz hizmet budur. Bu, geçmiş olaylar için kesinlikle geçerlidir.

Bir yolculuğu hatırladığımızda, onun kesin tarihini anımsayamasak bile yine de, bu hatıranın bir anlamda bağlı olduğu bir zamansal veriler çerçevesi vardır. Bu yolculuk savaştan önce veya sonraydı; yolculuk esnasında çocuktum, genç bir adamdım, yetişkin bir adamdım, yaşıyordum; benden daha yaşlı ya da daha genç şu veya bu arkadaşla beraberdim; şu mevsimdeydi; şu işi hazırlıyordum; şu olay gerçekleşti. Bir hatıra genellikle bunun gibi düşünceler dizisi sayesinde vücut bulur ve tamamlanır. Zaten şayet olayın gerçekleştiği dönemle ilgili bir tereddüt kalsa bile, diğer hatıralardan başka bir döneme ait olması da onun yerini bulmanın başka bir yoludur. Bununla birlikte, yolculuk belki de en elverişli örnek değil çünkü hayatımın diğer öğelerinden ayrı ve onlarla fazla ilişkisi olmayan bir olay olabilir. Öyleyse, ileride göreceğimiz üzere, bu durumda mekânsal çerçeve zamansal çerçeveden daha etkindir. Ama şayet aile hayatımla, meslek hayatımla ilgili ya da sık sık düşüncemin başvurduğu topluluklardan birinde gerçekleşen bir olay söz konusu ise, onu daha iyi hatırlamamı sağlayacak şey zamansal çerçeve olabilir. Şimdiki zamanda hazırlanmakta olan gelecek birtakım olay için de aynı şey geçerlidir. Randevu tarihi, ilerideki toplantının hatırlatıcısıdır. Aile üyelerinden birini, bir arkadaşı göreceğimi, yapmam gereken bir iş, bir prosedür olduğunu ya da herhangi bir dinlenceye zaman ayıracağımı hatırlatan şey, tüm bu olayların gerçekleşeceği öngörülen tarihtir. Bazen zamana dair çerçeveyi, hatıra yeniden ortaya çıktığında ve olayın tarihini anımsamak için o hatıranın tüm parçalarını ayrıntıları ile incelemek zorunda kaldığımızda yeniden meydana getirebiliriz. Ama öyle bir durumda bile hatıra; dâhil olduğu döneme ait izler taşımaya devam ettiğine göre, biz belki de bu izleri sezinler gibi olduğumuz ve olayın meydana geldiği dönemi düşündüğümüz için hatırlanmış olabilir. Bu yer tayin etme işlemi başlangıçta tahminî ve oldukça kabataslak iken, daha sonra hatıra geri gelince belirginleşmiş olur. Pek çok durumda, geçmiş olayın imgesi-

ni, içinde yer aldığı zaman çerçevesini düşünce yoluyla dolaşarak bulduğumuz da doğrudur. Ancak bunun için zamanın hatıralarının çerçevelemeye elverişli olmaları gerekir.

Soyut ve Gerçek Zaman

Öncelikle en soyut biçimiyle kavranan zamanı, yani geometrinin nüfuz ettiği mekanik ve fiziğin tamamen homojen zamanını ele alalım. Bu zamana “matematik zaman” da diyebiliriz. Matematik zaman ile Bergson’un “yaşanmış zamanı” iki zıt kutup gibidirler. Bergson’a göre matematik zaman bütünüyle “bilinçten yoksundur.” Bunun gibi bir kavramı önemli kılan; insanların, daha geniş gruplara ve topluluklara girmek için kendi düşüncelerinde kapalı kalmaktan uzaklaştıklarında yaklaşma eğiliminde oldukları sınırı temsil etmesidir. Zamanın, her biri diğerinden farklı ve sayısı giderek artan varlıklara uygun olması için, içindeki, parçalarını birbirinden ayırt etmeyi mümkün kılan maddenin yavaş yavaş boşalması gerekir. Düşünceleri, zamanı genişletmeyi ve evrenselleştirmeyi hedefleyen bu çabaya doğru yönelten şey, tamamen tekbiçimli ve mekânın temsili ile birleşmese dahi ona çok yakın bir ortamın örtük temsili olur. Her insan uzam içinde yaşadığı için doğuştan geometrici olarak kabul edilir. Öyleyse insanların, içinde meydana geldikleri bireysel bilinçlerin dikkatini çektikleri şekilleriyle özel olayların soyutlamasını yaparak zamanı düşündüklerinde, geometrik uzama benzer homojen bir ortamı göz önüne getirmeleri şaşırtıcı olmaz.

Peki, belleğimizin bu şekilde kavranılan bir zaman üzerinde herhangi bir etkisi olabilir mi? Bu denli mükemmel biçimde pürüzsüz bir yüzeyde hafızalar nereye tutunabilir? Bu, yine Leibniz’in görüşünü takip edecek olursak, ne bu zamanın kendisinin içinde ne de onun parçalarında, bir olayın şurası yerine burada yer alması için bir sebep bula-

mayacağımız anlamına gelir çünkü bu parçalar birbirlerinden ayırt edilemez. Gerçekten de, matematik zaman ancak yerlerini gerçek zaman içinde sabitlemeyi ve korumayı düşünmediğimiz nesne veya fenomenler ile ne zaman meydana gelirlerse gelsinler tarihleri olmayan ama doğaları değişmeyen olaylar söz konusu olduğunda müdahil olur. Zamanın sıfırdan itibaren ardışık artışlarını $t_0, t_1, t_2...t_n$ ile gösterdiğimiz zaman, şüphesiz bir hareketin süresini ve farklı aşamalarını sabitlemiş oluruz. Ama ne zaman yeniden meydana gelirse gelsin aynı kanunu takip edecek bir hareket belirlemiş oluruz. Başka bir deyişle, başlangıç zamanı, t_0 , gerçek zamanın herhangi bir ânı ile hiçbir bağa sahip değildir. Aslına bakılırsa, fiziki hareketlerin kanunları bu anlamda zamandan bağımsızdır. Matematikçi bu nedenle bunun gibi hareketleri tamamen boş bir zamana yerleştirmeyi tercih eder ve böylelikle, sürdüğüne göre zamanın içinde olan ancak herhangi belirli bir zamanda yer almayan bir hareketin paradoksunu gösterir. Ancak, eylemsiz vücutların hareketlerini incelemekte olan matematikçiler veya âlimler topluluğu haricinde, tüm insan grupları meydana geldiği ana göre doğası ve önemi değişebilen olaylarla ilgilenirler. Belirsiz ve içine yerleştirilenlere kayıtsız bir zaman belleklerine hiçbir şekilde yardımcı olamaz.

Şüphesiz, zamanı eşit aralıklara böldüğümüzde bunun gibi bir temsile başvurmuş oluruz. Bununla birlikte; günler, saatler, dakikalar ve saniyeler asla homojen bir zamanın bölümleri değildir. Aslında belirli bir kolektif anlama sahiptirler. Ortak düşünce dâhilinde tüm parçaları birbirinden farklı ve birbirleriyle ikame edilemez olan sürenin içinde çok sayıda referans noktası bulunur. Bunu kanıtlayan şey, örneğin bir trenin saat on beşte hareket edeceğini öğrendiğimizde, bunun öğleden sonra üç olduğunu anlamak ve hatırlamak zorunda olmamızdır. Aynı şekilde, ayın 30'u ya da 31'i bizim için bir sonraki ayın ilk gününden, ayın ilk gününün 2'sinden ya da 15'inin 16'sından ay-

rıldığından daha belirgin bir biçimde ayrılır. Dikkatimiz sadece sayıların üzerinde olduğunda bile, bunların ihtiyari bölünmeler olmadıklarını ve onları, mekanikte kökenin yerini değiştirir ya da başka bir eksen sistemine geçer gibi istediğimiz şekilde değiştiremeyeceğimizi biliriz. Yaz saattinden kış saatine geçmek ve o andan itibaren öğlen on iki yerine bir demek uzlaşmak bambaşka bir şeydir. Grup, saatini veya zamanını kaybetmeyi kabul etmezse ve şayet zaman bir kaymaya maruz kalırsa, toplumsal hayat onun çerçevesinden çıkmak istemez ve onun hareketini takip eder. Sosyal zaman onun içine soktuğumuz taksimata karşı kayıtsız değildir. Böylelikle, toplumsal zaman da tıpkı bireysel süre gibi matematiksel zamanla aynı değildir. Gerçek zaman, bireysel veya sosyal zaman ile soyut zaman arasında temel bir zıtlık vardır ve gerçek zamanın toplumsallaştığı ölçüde soyut zamana yaklaştığını söyleyemeyiz.

“Evrensel Zaman” ve “Tarihî Zamanlar”

“Evrensel zaman” adını verebileceğimiz, dünyanın her yerinde, tüm kıtalarda, tüm ülkelerde, her ülkedeki tüm gruplarda ve onlar aracılığıyla tüm bireylerde meydana gelen olayları kapsayan bu zaman artık bize daha somut ve belirli gelecektir. İnsan topluluğunu engin bir vücut olarak görebiliriz ve bu vücut, şimdiki zamanda daha az olsa bile, özellikle geçmiş zamanda hayli kusurlu organik bir birlikten ibarettir. Ancak onu meydana getiren tüm parçalar devamlı bir bütün oluştururlar çünkü birbirleriyle, en azından aralıklarla, birtakım teması olmuştur. Ve böylelikle, sağlamlığı birinden diğerine değişiklik gösteren bağlarla bütüne bağlanırlar. Bunun tamamen doğru olmadığını biliyoruz elbette. Şüphesiz, insanların çok uzun zamandır yaşadığı ama bizim sonradan keşfettiğimiz bölgeler vardır. Aynı zamanda, ancak belli belirsiz gelenekler ve kısa gezgin notları aracılığıyla varlıklarından haberdar olduğumuz halklar da vardır. Fakat geçmiş olaylara dair ha-

tıraları olsa dahi belirli tarihlerle belirlenmiş bir tarihleri yoktur. Oysa bu olayların bizim medeniyetlerimizde yaşanmış olaylarla çağdaş olduklarını ve onları kendi ulaşabildiğimiz tarihin içine yerleştirebilmek için eksik olan şeyin sadece onlara ait yazılı belgeler, eserler üzerine kaydedilmiş birtakım yazı veya vakayiname olduğunu kabul ederiz. Burada söz konusu olan, bir önceki bölümde bahsettiğimiz tarihî zamandır. Ancak burada, tarihi ve hatta tarih-öncesi olmayan halkların yaşamını da kapsayacak şekilde ona atfettiğimiz sınırların ötesine geçtiğini varsayıyoruz.

Bunun gibi bir genişleme ne kadar doğal görünürse görünsün, bunun meşru olup olmadığını sorgulamak ve bildiğimiz en eski halkların bile, hiçbir hatırasını saklamadığı bir zamanının bizim için ne ifade edebileceğini sormak gerekir. Şüphesiz daima mukayese ile akıl yürütmek mümkündür. Örneğin Mars gezegeninde başından beri yaşam olduğunu varsayabiliriz. Peki, ama Mars'ta yaşayanların, tarihlerini bildiğimiz dünya halkları ile aynı zamanda yaşadıklarını söyleyebilir miyiz? Böylesi bir önermenin belirli bir anlam ifade etmesi için, o gezegenin sakinlerinin bizimle herhangi bir şekilde, aralıklarla da olsa iletişime girmiş olmaları, öyle ki; onlarla temas içine girmiş olmamız, onların tarihleri ve yaşamları ile bir şeyler öğrenmiş olmamız ve onların da bizimkiler hakkında bilgi sahibi olmaları gerekir. Aksi takdirde, her şey birbirlerine tamamen kapalı ve süreleri asla kesişmeyen iki bilinç vakasında olduğu gibi gerçekleşir. Öyleyse müşterek bir zamandan nasıl bahsedilebilir?

Ancak daha ileri gitmek ve tarihçilerin, yaklaşık olarak da olsa tarihlerini ve gerçekleşme sıralarını belirleyebildikleri bir geçmişin olaylarını ele alarak, birbirlerinden uzakta bulunan ülke ve bölgelerde aynı zamanlarda meydana gelen şeyleri kaydederek çizdikleri tablonun, tarihin sınırları dâhilinde evrensel bir zaman gerçekliği olduğu sonucunu çıkarmamızı sağlayıp sağlamadığını sorgulamamız gere-

kir. Sanki çok sayıdaymış gibi, sıradan bir şekilde tarihî zamanlardan bahsederiz ve belki de bu ifade ile şimdiki zamana değişik mesafelerdeki ardışık dönemleri kastederiz. Ama sanki (kimi daha erken kimi daha geç başlayan fakat birbirlerinden ayrı olan) çok sayıda tarih varmış gibi düşünerek, bu ifadeye başka bir anlam da yükleyebiliriz. Elbette ki bir tarihçi için tüm bu paralel tekâmüllerin dışında ve üzerinde konumlanmak ve tüm bu tekâmülleri evrensel bir tarihin çeşitli görünümüleri olarak düşünmek mümkündür. Ama pek çok vakada ve belki de genellikle, elde edilen birliğin tamamen yapay olduğunu hissedebiliriz çünkü bu şekilde birbirleri üzerinde hiçbir eylemi olmayan olayları ve geçici olarak olsa dahi müşterek bir düşüncede birleşmeyen halkları birbirlerine yaklaştırmış ve onları karşılaştırmış oluruz.

Önümde Dreyss'in 1858 yılında Paris'te yayınlanan *Chronologie Universelle* [Evrensel Kronoloji] isimli eseri bulunuyor. Bu eser, eski çağlardan beri, belirli birtakım bölgede meydana gelmiş olan önemli olayları sene sene kaydetmiş. Dünyanın yaratılışından tufana kadar olan ilk bölümü geçelim. Sonuçta tufan efsanesi çok sayıda halk tarafından paylaşıyor. Belki de, ortak bir kökene dair bulanık bir hatıraya tekabül ediyor ve bu sayede milletlerin kaderlerinin eşzamanlı sicillerinin başlangıcında yer almayı hak ediyor olabilir. Yazar daha sonra, İsa'nın doğumuna ve hatta İsa'dan sonra beşinci yüzyıla kadar olan dönemi, Yunanlılar, Romalılar, Yahudiler ve Mısırlıların tarihi şeklinde bölümlere ayırmış ve bu parçaları yan yana getirmiş. Bu, dünyanın yalnızca küçük bir parçasıdır ama en azından içlerinden birinde gerçekleşen sarsıntıların etkisinin tamamı tarafından hissedilecek kadar birbirlerine yakın bölgelerdir. Fikirler, bu kentler veya yarı kapalı gruplar meydana getiren kent toplulukları arasında dolaşabiliyor ve haberler yayılabiliyordu. 1858 yılında ve hatta daha öncesinde, geçmiş konusundaki tarihî ufuk elbette ki gelişmişti ve bu eski kronolojik çerçevede çok daha fazla bölge-

ye yer açmak mümkündü. Buna rağmen, bahsettiğimiz sınırlara sahip olan bu tablo belki de gerçekliğe daha uygun bir tasvir sunuyor olabilir. Bu tablo bize, yaşadıkları değişiklikleri aynı zamanın içinde konumlandırabilmek için birbirlerine yeterince yakından bağlı kaderlere sahip bir halklar topluluğu sunuyor. Bu, eskilerin bildikleri tek dünyadır ama en azından takribi de olsa bir bütünlüğü vardır.

Dreyss'in kronolojisi modern zamanlara yaklaştıkça genişliyor fakat bütünlüğünü de kaybetmeye başlıyor. 1453 yılında Yüzyıl Savaşları'nın son bulduğu ve aynı sene Türklerin Konstantinopolis'i ele geçirdikleri yazıyor. Peki, bu iki olay hangi müşterek kolektif bellekte iz bırakmış olabilir? Şüphesiz her şey birbirine bağlı ve bir olay yaşandığı zaman, yankılarının ne olacağını ve hangi bölgelere kadar yayılacağını öngörmek imkânsızdır. Ancak bir halkın belleğine kazınan, olayın kendisi değil, maruz kaldıkları yankılarıdır. Ve sadece, o halka etki ettikleri andan itibaren onun belleğine dâhil olurlar. Eğer çağdaşlar tarafından bu eşzamanlılığın farkına varılmadıysa, olayların aynı senede gerçekleşmiş olmasının pek önemi yoktur. Belirli bir alanda yaşayan her grubun kendi belleği ve yalnızca kendine ait olan bir zaman temsili vardır. Kentler, kırsal bölgeler ve halklar farklı bütünlerde birleşebilirler. Bu durumda müşterek zaman genişler ve belki de, en azından grubun bir kısmı için, geçmişte daha geriye gidebilir ve söz konusu grup daha eski geleneklerin parçası olma fırsatı bulur. Bir halk bölündüğü zaman, sömürgeler meydana geldiğinde ya da yeni kıtalara göç edildiğinde de bu durumun aksi gerçekleşebilir. Amerika'nın tarihi ilk yerleşimlerden 19. yüzyılın başına kadar Avrupa tarihi ile yakından ilişkiliydi. Ancak 19. yüzyıl boyunca ve şu ana dek, Avrupa tarihinden kopmuş gibi görünüyor. Arkasında yalnızca kısa bir geçmiş bulunan bir halk, belleği çok daha uzak bir geçmişe uzanabilen başka halklarla nasıl aynı zamandan bahsedebilir? Bu iki zamanı birbiri içine geçirme-

mizi veya onları boş bir zamanın içinde yan yana koymamızı sağlayan şey yapay bir üretimdir. Bu üretimin tarihî hiçbir tarafı yok çünkü özetleyecek olursak, bu zaman matematikçilerin soyut zamanından başka bir şey değildir.

İletişim araçlarının kısıtlı olduğu bir dönemde, ne telgraflar ne de gazeteler varken dahi seyahat edildiğini ve haberlerin tahmin edebileceğimizden daha hızlı ve daha uzağa ulaşabildiğini unutmayalım. Kilisenin etki alanı tüm Avrupa'yı kapsıyordu ve hatta başka kıtalarda bile antenleri vardı. Hayli gelişmiş bir diplomasi, prenslerin ve bakanlarının diğer ülkelerde neler olup bittiğini kısa sürede öğrenmelerini sağlıyordu. Tüccarların; büyük yabancı kentlerde depoları, dükkânları, büyük şubeleri ve temsilcileri vardı. Daima, en uzak ülkeler arasında bağlantı görevini gören ortamlar ve gruplar oldu. Ancak kitlelerin ufku genişlemiş değildi. İnsanların büyük çoğunluğu, uzun zaman boyunca, ülkelerini bir yana bırakalım, kendi yaşadıkları bölgenin dışında olanlarla ilgilenmediler. Bu nedenle milletlerin sayısı kadar farklı tarihler yazıldı ve hâlâ da yazılmaya devam ediliyor. Evrensel tarihi yazmak ve bu sınırlamalardan kaçınmak isteyen kişi, hangi beşerî topluluğun bakış açısını benimseyecek? Tarihî hikâyelerde; konsüller, klikler, papalık halefiyeti, dönemin siyasi ve ruhani liderleri arasındaki çatışmalar gibi Kiliseyi ilgilendiren olaylar ya da müzakereler, ittifaklar, savaşlar, anlaşmalar ve saray entrikaları gibi diplomatları meşgul eden olayların ön planda olmalarının sebebi bu mudur? Bunun sebebi, daha yakın bir geçmişte, tüccarları, iş adamlarını, sanayicileri ve bankacıları kapsayan toplumsal çevrelerin özel meşguliyetlerini dünyanın büyük bir kısmına yaymaları ve evrensel tarih içinde, sanayi alanındaki gelişmelere, ticari değişimlere, halklar arasındaki ekonomik ilişkilere yer vermemiz değil midir? Ancak bu şekilde bir düşünülen evrensel tarih yine yalnızca bazı belirli beşerî grupların hayatını kapsayan kısmi tarihlerin yan yana gelmesi olur. Bu şekilde yeniden üretilen yegâne zaman daha geniş

alanlara yayılıyor olsa bile, sadece bu yüzeyde yaşayan insanlığın kısıtlı bir bölümünü ihtiva eder. Ancak, bu sınırlı çevrelere girmeyen ama aynı bölgelerde yaşayan halk kitlesinin de kendi tarihi vardır.

Tarihî Kronoloji ile Kolektif Gelenek

Belki de tarihçilere ait olmayan ve olamayacak bir perspektiften baktık. Tarihçilerin, aslında birbirlerinden farklı tekâmül doğrultuları olan ulusal ve yerel tarihleri tek bir zamanda birleştirmelerini eleştirdik. Bununla birlikte, nerede gerçekleşmiş olurlarsa olsun tüm olayların eşzamanlı sicilini tutmayı başarabilmek, şüphesiz bu olayları kendi zamanlarında konumlandıran ortamlardan koparmayı, yani dâhil oldukları gerçek zamandan soyutlamayı beraberinde getirir. Tarihin, aksine, genellikle olayların zaman içindeki kronolojik dizilişleri ile fazlaca ilgilendiği düşünülür. Ancak bir önceki bölümde, tarihî bellek ve kolektif bellek arasındaki zıtlığı açıklarken söylediğimiz şeyi hatırlayalım. Tarihî bellek özellikle farklılıkları muhafaza eder: Ancak bu farklılıklar veya değişimler sadece süregiden bir durumdan başka bir süregiden duruma ani ve neredeyse dolaysız bir şekilde geçişi gösterir. Olayları veya zaman aralıklarını, sadece sınırlarını akılda tutacak şekilde soyutladığımızda, aslında zamanın içindeki esası bir kenara bırakmış oluruz. Şüphesiz bir değişim de belli bir süreye ve hatta bazen çok uzun bir süreye yayılır. Ama bu, onun, içinde hiçbir şeyin değişmediği zaman aralıkları ile bölünen kısmi değişimler dizisi olduğunu farz etmekle eş değerdir. Tarihî anlatı bu daha kısa zaman aralıklarından da soyutlama yapar. Ayrıca, muhtemelen başka türlü mümkün olmazdı. Değişmeyenin, gerçek anlamda süregidenin ne olduğunu anlamak ve bunun uygun bir temsilini görmek için, bu görelî istikrarın bilincine varan toplumsal ortamın içine girmemiz ve kaybolan bir kolektif belleği yeniden yaşatmamız gerekir. Bir kurumun tasvir edilmesi

ve yarım asırdır değişmediğinin söylenmesi yeterli midir? Öncelikle, bu doğru bir ifade değildir çünkü elbette ki, gö-reli bir istikrarın yanı sıra, tarihçinin farkına varmadığı ama grubun sezinlediği yavaş ve algılanamayan değişik-likler yaşanmış olmalıdır. Bu iki temsil birbirlerine daima yakından bağlıdırlar. Öte yandan bu; grubun içeriği, bilin-ci ve grubun kurumun değişmediğine kanaat getirmesine sebep olan çeşitli koşullar hakkında hiçbir bilgiye vakıf olmadığımız sürece tamamen olumsuz bir veridir. Tarih ister istemez bir kısa yoldur ve bu nedenle uzun dönemlere yayılan tekâmülleri birkaç anda sıkıştırır ve toplar. Bu an-lamda, değişimleri sürenin içinden çıkarır. Bu şekilde ger-çek zamandan ayrılan olayları yaklaştırmakta ve bir araya getirmek ve onları kronolojik bir diziyi takip edecekleri şe-kilde düzenlemek mümkün olur. Ancak bunun gibi ardışık bir dizi, bu olayları yaşayan grupların hiçbiri için bir ger-çeklik ifade etmeyen, yapay bir süre içinde gelişir. Bu gruplardan hiçbiri için bu süre, düşüncelerinin devindiği ve geçmişe dair hatırladıklarını konumlandığı bir za-man değildir.

Kolektif Sürelerin Çok Katmanlılığı ve Heterojenliği

Kolektif bellek geçmişte belirli bir sınıra kadar geriye gidebilir ve bu sınırın uzaklığı, gruba bağlı olarak değişik-lik gösterir. Kolektif bellek bu sınırdan ötedeki olaylar ile kişileri doğrudan kavrayamaz. Oysa tarihin ilgisini çeken şey tam da bu sınırın ötesinde olanlardır. Bazen tarihin şimdiki zamanla değil geçmişle ilgilendiği söylenir. Ancak tarih için gerçekten geçmiş olan şey, güncel grupların dü-şüncesinin hâlâ erişebildiği bir alanda yer almayanlardır. Tarihin, ancak kendisinin muhafaza edebileceği olayların imgesini ve meydana geliş sıralarını sabitlemekle ilgilen-mesi için; eski grupların kaybolmuş, düşüncelerinin ve bel-leklerinin sönmüş olması gerekiyor gibi görünüyor. Şüp-

hesiz tarihin bunun için resmi belgelerde, döneme ait gazetelerde ya da çağdaşların kaleme aldıkları hatıratlarda izleri bulunan tanıklıklardan yardım alması şarttır. Ancak tarihçiye, bu tanıklıklar arasında yaptığı seçimde ve onlara verdiği önem derecesinde, o döneme ait fikirler ile hiçbir alakası olmayan akıllar kılavuzluk eder çünkü söz konusu fikirler artık yoktur. Dolayısıyla tarihçilerin bu fikirleri dikkate almaları veya onlar tarafından tekzip edilmekten endişe etmeleri gerekmez. Tarihçi ancak, söz konusu olaylara katılmış, o olaylarla az çok doğrudan bir ilişkisi olmuş olan ve onları hatırlayabilen gruplar tarafından yaşanan zamanın dışında özgürce konumlanabilme şartıyla görevini düzgün bir biçimde yerine getirebilir.

Öyleyse şimdi de kolektif bilinçlerin bakış açısından bakalım. Düşüncenin bütünlük hissini kaybetmeden, kendisi olmaya devam ederek zamanın tüm parçalarını dolaşabilmesine olanak vermek için yeterince devamlı ve gerçek bir zamanın içinde kalmamızı sağlayan tek yol budur. Birbirinden ayrı grupların sayısı kadar farklı kolektif zaman olduğunu ayırt etmemiz gerektiğini söylemiştik. Bununla birlikte toplumsal hayatın, geneli itibarıyla ve tüm parçalarıyla, yıllara, aylara, günlere ve saatlere bölünmüş bir zamanın içinde aktığını da inkâr edemeyiz. Aksi takdirde, toplumun parçalarına tekabül eden çeşitli grupların içindeki süreler farklı zaman bölünmelerine sahip olsaydı onların hareketleri arasında hiçbir iletişim kurulamazdı. Oysa tam da bu gruplar birbirlerinden ayrı oldukları, her biri kendine has bir harekete sahip olduğu ve bireyler bir gruptan diğerine geçtikleri için, zamanın bölümleri her yerde yeterince tek biçimli olmak zorundadır. Bir grubun içindeyken, daima ikinci bir gruba hangi anda -bu an elbette ki ikinci grubun zamanına tekabül ediyor- gireceğimizi öngörebilmemiz gerekir. Ancak birinci grubun içindeyken, ikinci grubun değil birinci grubun zamanına dâhilizdir. Yabancı bir ülkeye gitmek zorunda olan ve zamanı ölçmek için yalnızca kendi ülkesinin saatlerine sahip olan

bir yolcunun karşılaştığı sorun budur. Fakat saat tüm ülkelerde aynı olursa ya da farklı ülkelerin saatleri arasında bir denklik tablosu olursa trenini kaçırmayacağı garanti edilebilir.

O zaman tüm toplumların başvurdukları, bölümleri tüm gruplar için geçerli olan tek ve evrensel bir zaman vardır diyebilir miyiz? Sosyal dünyanın tüm bölgelerine iletilen bu müşterek nabızın, söz konusu bölgelerin karşılıklı sınırlarının engelleme eğiliminde oldukları iletişimleri ve ilişkileri yeniden kurduğunu söyleyebilir miyiz? Ancak öncelikle, birbirine komşu çok sayıdaki ülkedeki zaman bölümleri arasındaki karşılıklı uyum tren yollarının uluslararası saatlerindeki uyumdan daha az kesindir. Bu durumu, farklı grupların bu konuda aynı beklentilere sahip olmamaları açıklar. Zaman genellikle aile içinde, lisede ya da kıışlada olduğundan çok daha esnek bir şekilde ele alınabilir. Papaz, ayinini saatinde gerçekleştirmek zorunda olsa bile, vaazını vermeye tam olarak ne zaman başlayacağını ön görmek mümkün değildir. Müminler, zaten genellikle geç kaldıkları ve her zaman sonuna kadar takip etmedikleri törenler haricinde, kiliseye istedikleri zaman gidebilirler ve astronomik saate göre kendilerini ayarlamak zorunda olmadan kendi evlerinde dualarını edebilir, dinî vecibelerini yerine getirebilirler. Bir tüccar, iş randevusunu kaçırmamak için dakik olmak zorundadır. Ancak satışlar tüm gün boyunca gerçekleşirler ve siparişlerle teslimatlar için bir mühlet belirlense bile, bu genellikle takribî bir süredir. Ayrıca, bazı ortamlarda dakik olmaya mecbur olduğumuz için başka birtakım ortamlarda bu kesinliğin öcünü almaya ya da dinlenmeye meyilli olabiliriz. Aynı zamanda, sokaklarda dolaşan insanlar, unsurları devamlı olarak birbirlerine göre yer değiştiren bir topluluk meydana getirirler. Şüphesiz bu insanların bazılarının acelesi vardır, hızlı adımlarla yürürler, garların yakınlarındayken, ofislerine gelirken veya oradan çıkarken saatlerine bakarlar. Ama genellikle dışarıda dolaştığımız, aylaklık ettiğimiz,

mağaza vitrinlerine baktığımız zaman saatleri saymayız, saatin tam olarak kaç olduğuyla ilgili endişe duymayız. Ve bir yere yaklaşık olarak zamanında varmak için uzun bir yol kat etmemiz gerektiğinde, âdeta bir şehirde sokak isimlerine bakmadan koklaya koklaya yolumuzu buluyormuşuz gibi, belli belirsiz bir his bize rehberlik eder. Farklı ortamlarda zamanı aynı kesinlikle ölçme ihtiyacı hissetmediğimize göre, iş yeri zamanı, ev zamanı, sokak zamanı ve ziyaretler zamanı arasındaki karşılıklı uyum bazen hayli geniş sınırlar dâhilinde belirlenir. İşte bu yüzden bir iş toplantısına geç kaldığımızda ya da eve alışılmışın dışında bir saatte döndüğümüzde sokakta birisiyle karşılaştığımızı söyleyerek özür dileriz: Bu, dakiklik bakımından fazla tasalanmadığımız bir ortamda zamanı ölçerken sahip olduğumuz özgürlüğün bize sağladığı yararı talep etmek anlamına gelir.

Çoğunlukla saatlerden ve dakikalardan bahsettik ama bazen bir arkadaşımıza “Önümüzdeki günlerde, haftaya ya da bir ay içinde seni görmeye geleceğim.” dediğimiz olur. Uzak bir akrabamıza yeniden rastladığımızda, yaklaşık olarak kaç yıldır görüşmediğimizi hesaplarız. Bunun sebebi, bu türden bir ilişki ya da topluluğun daha belirli bir zaman içinde konumlanmamasıdır. Dolayısıyla, bu bakış açısına göre, toplumlarımızın içinde var olan tam olarak aynı zaman değil, daha ziyade farklı derecelerde bir karşılıklı uyuma sahip olan zamanlardır.

Elbette bu türden her bir zaman, her şeyden önce sosyal zaman olarak düşünülebilecek olan modelden esinlenir ve aynı çerçeveye başvurur. Sürenin yıllar, aylar, haftalar ve günler olarak bölünmesinin kökenini araştırmamız gerekmez. Ancak bildiğimiz biçimiyle bu durum hayli eskidir ve geleneklere dayanır. Elbette ki bunun gruplar arasındaki bir uzlaşmanın sonucu olduğunu söyleyemeyiz çünkü bu; grupların belli bir anda kendilerini diğerlerinden ayıran engelleri kaldırarak, bir süreliğine, zamanı taksim sistemi belirlemek hedefini güden bir toplulukta bir araya gelmiş

olmalarını gerektirir. Ancak böylesi bir uzlaşının, bildiğimiz toplumları türeten tek bir toplumda gerçekleşmiş olması mümkündür ve hatta gereklidir. Eskiden dinî inançların kurumlar üzerinde büyük bir etkiye sahip olduklarını düşünelim. Belki de liderlik ve din adamlığı niteliklerini bünyelerinde barındıran insanlar, hem dinî kavramlardan hem de gökyüzündeki ve yeryüzündeki fenomenlerin doğal akışını gözlemleyerek oluşturdıkları kavramlardan esinlenerek zamanı kısımlara ayırmışlardı. Siyasi toplum dinî gruptan ayrıldığında ve aileler çoğaldıklarında da zamanı, türemiş oldukları ilkel toplumda olduğu gibi bölmeye devam ettiler. Şimdi bile hâlâ aynı meslekten, aynı şehirden ya da köyden gelen insanlar arasında, toplumsal bir eser, edebî veya sanatsal bir faaliyet meydana getirme amacı güden arkadaşlar ya da en basitinden bir toplantı, ortak bir seyahat etrafında oluşan kalıcı veya geçici yeni gruplar, daima daha geniş ve daha eski bir ya da daha fazla gruptan ayrılmak suretiyle meydana gelir. Bu yeni oluşumlarda onları doğuran cemaatlere ait izlere rastlamak pek tabiidir ve ana cemaatte geliştirilen kavramların pek çoğu yeni oluşuma da aktarılır. Zamanın taksimatı da bu geleneklerden biridir ve zaten ondan vazgeçilmesi mümkün değildir çünkü sürenin farklı parçalarını ayırt etme ve tanıma ihtiyacı hissetmeyen hiçbir grup yoktur. Bu yüzden ki, haftanın günlerine ve aylara verilen isimlerde kaybolan pek çok inanç ve geleneğe dair izlere rastlarız. Yılların tarihini hâlâ İsa'nın doğumuna göre belirtiriz ve günün saatlere, dakikalara ve saniyelere bölünmesinin kökeninde hâlâ 12 sayısının değeri hakkındaki eski dinî düşünceler yer alır.

Bununla birlikte, bu taksimatın hâlâ yürürlükte olması, tek bir sosyal zaman olduğunu göstermez çünkü bu bölümler ortak bir kökene sahip olmalarına rağmen farklı grupların içinde oldukça farklı anlamlara sahiptir. Bu sadede, daha önce gösterdiğimiz gibi, dakiklik ihtiyacının bir toplumdan diğerine değişiyor olmasından kaynaklanmaz.

Fakat öncelikle, söz konusu olan bu kısımları, çok sayıdaki grupta aynı olmayan, bir toplumdan ötekine farklılık gösteren zaman aralıkları ile son bulan ve başlayan olay ya da gidişat dizilerine uygulamak olduğu için, zamanı farklı toplumlarda farklı tarihlerden itibaren hesapladığımızı söyleyebiliriz. Bir eğitim yılı, dinî yıl ile aynı gün başlamaz. Dinî yıl içinde Hristiyan yılının temel bölünmelerini İsa'nın doğumunun, ölümünün ve dirilişinin yıl dönümleri belirler. Lâik yıl 1 Ocak tarihinde başlar ancak mesleklerle ve faaliyet türlerine göre çok farklı bölünmelere sahip olur. Köylü yılının taksimi, mevsimlerin değişimine göre belirlenen zirai faaliyetlerin akışını temel alır. Endüstriyel veya ticari yıl, tam randımanlı çalışılan, siparişlerin çoğaldığı dönemler ile işlerin yavaşladığı ya da durduğu dönemlere göre taksim edilir. Ayrıca bu taksimat da ticari ve sanayi türlerine göre değişiklik gösterir. Askeri yıl, ya askere alınma tarihinden terhise kadar olan ileri yönde ya da terhise kadar olan zaman aralığına bağlı olarak ters yönde hesaplanabilir. Bu farklı istikametteki taksimat, askerlikte geçen günlerin monotonluğunun bu sürenin, onu ölçmek için istediğimiz yönü seçebileceğimiz homojen zamana daha çok benzetmesi ile ilgili olabilir. Dolayısıyla, ne kadar çok grup varsa o kadar çok da farklı zaman kaynağı vardır. Bu kaynaklardan hiçbirinin zamanı grupların tamamına dayatılamaz. Gün için de aynı şey söz konusudur. Gündüz ve gecenin değişiminin temel bir taksimatı, tüm toplumlar için aynı olan basit bir ritmi işaret ettiğini düşünebiliriz. Gerçekten de uykuya ayrılan gece toplumsal hayatın akışını keser. Gece, insanın, kanunların, geleneklerin, kolektif temsillerin etkisinden neredeyse tamamen kaçabildiği ve gerçekten yalnız olduğu bir dönemdir. Bununla birlikte, gecenin bu anlamda istisnai bir dönem olduğu söylenebilir mi? Toplum dediğimiz bu akışın ilerlemesini geçici olarak durduran yegâne şey fiziksel uyku mudur? Uykuya bu erdemi atfetmek, toplumun tek başına değil gruplarla var olduğunu ve bu grupların içinden pek çoğu-

nun hayatının geceden çok önce ve başka anlarda da bölünmediğini unutmak anlamına gelir. Grubun düşüncesini destekleyecek ve akışını sağlayacak insanlar olmadığında o grup uykuya dalar. Ancak, üyeleri birbirlerine yaklaştırmaya ve grubu, ondan ayrıldıklarında sahip olduğu şekliyle yeniden meydana getirmeye hazır oldukça, sadece hafifçe uyuklar. Oysa bilinçli hayatının dönemsel olarak insanların fiziki uykusu tarafından bölündüğü tek grup ailedir. Zira uyuduğumuz zaman ayrıldığımız ve uyandığımızda diğer herkesten önce gördüğümüz kişiler aile üyelerimizdir. Ancak aile grubunun bilincinin karardığı ve zayıfladığı aile üyelerinin birbirlerinden uzaklaştıkları, babanın ve bazen annenin işe, çocuğun okula gittiği dönemler gibi başka anlar da vardır. Bu ayrılık dönemleri saatlerle ölçüldüğünde geceye kıyasla daha kısa olabilir ama ailenin kendisine o kadar da kısa gelmeyebilir çünkü insan gece boyunca zamanın bilincinde değildir. İnsan ister bir saat ister on saat uyumuş olsun, uyandığında ne kadar zaman geçtiğini bilmez. Yalnızca bir dakika mı geçmiştir yoksa çok uzun bir zaman mı? Diğer gruplara gelince, onların hayatı genellikle geceden çok önce kesilir ve geceden çok sonra yeniden devam eder. Zaten şayet bu ara daha uzun olursa, günün farklı anlarında aynı grupların hayatlarında gerçekleşen diğer aralardan daha farklı bir tabiata sahip olmaz. Her halükârda, iş günü, uyanma anını uykudan ayıran tüm saatler dizisini aralıksız bir biçimde kapsamaz. Her iki çepere de temas etmez ve başka gruplara ait olan zaman aralıkları ile sekteye uğrar. Dinî ya da dünyevi günler için de evleviyetle aynı şey söz konusudur. Gece-nin, zamanın temel bölünmesini gösterdiğini düşünmemizin sebebi, aile için öyle olması ve aileden daha yakın bir biçimde bağlı olduğumuz başka herhangi bir cemaat olmamasıdır. Ancak yaşamı kâh sekteye uğrayan kâh yeniden başlayan başka gruplarla da temas halindeyizdir. Grup yaşamının durduğu zaman aralıklarının gece kadar boş olduklarını ve zamanın temsiline o aralıklar boyunca

da tamamen ortadan kaybolduğunu farz edelim. Böyle bir durumda, bu gruplar için günün nerede başlayıp bittiğini söylemek hayli güçtür ve her halükârda, gün, tüm gruplarda aynı anda başlamaz.

Bununla birlikte, tüm bu zamanlar içinde, onların gruplar arasındaki bir uzlaşa ile birbirlerine uyarlanmış olduklarını söyleyemesek bile, yeterince kesin bir karşılıklı uyum olduğunu da gördük. Tüm gruplar zamanı genel anlamda aynı şekilde bölerler çünkü zamanla ilgili aynı gelenekten gelirler. Sürenin bu geleneksel taksimatı zaten doğanın akışıyla uyumludur ve zamanın bu şekilde bölünmesi, yıldızlar ile güneşin hareketlerini gözlemleyen insanlar tarafından düzenlendiğine göre, doğayla uyum içinde olmasına şaşmamak gerekir. Tüm grupların hayatı aynı gökbilimsel şartlarda sürdüğüne göre, bu grupların hepsi, sosyal zamanın ritminin ve doğa olaylarının münavebesinin birbirlerine iyi uyum sağladıklarını tespit edebilirler. Birbirlerine uyum sağlayan zaman taksimatının bir gruptan diğerine aynı olmadıkları ve farklı anlamlara sahip olduklarını da unutmamak gerekir. Sanki aynı sarkaç, hareketini toplumsal yapının tüm parçalarına iletiyor gibidir. Ancak aslında, grupların başvurdukları kendilerinin dışında yer alan tek bir takvim yoktur. Ne kadar farklı toplum varsa o kadar da takvim vardır çünkü zamanın bölümleri kâh dinî bakımdan (her gün bir azize ayrılmıştır) kâh iş bakımından (vade günü, vs.) ifade edilir. Şurada veya burada günlerden, aylardan, yıllardan bahsetmemizin pek önemi yoktur. Bir grup diğerinin takviminden yararlanamaz. Bir tüccar dinî sahada yaşamaz ve referans noktalarını orada bulamaz. Bazı geçmiş dönemlerde bu durum farklı şekillerde yaşanmış olsa da, panayırlar ve pazarlar dinî günlerde kuruluyorduysa, ticari bir borcun son ödeme tarihi *Saint-Jean* gününe, Hz. Meryem yortusuna denk geliyorduyse bile, bunun sebebi, ekonomik grubun henüz dinî toplumdan tamamen ayrılmamış olmasıydı.

Kolektif Sürelerin Geçirimsizliği

Ancak bu durumda, bu grupların farklı karakterleri sorusu ortaya çıkar. Gerçekten de, sadece birbirlerinden çok şey ödünç aldıklarını değil, aynı zamanda hayatlarının da birbirlerine yaklaşıp sıklıkla birbirleriyle kaynaştıklarını ve bu tekâmül hatlarının sürekli olarak kesiştiğini düşünebiliriz. Şayet çok sayıda kolektif düşünce akışı bu şekilde, en azından aralıklı olarak, birbirlerine karışabiliyor, özlerini değiştirebiliyor ve aynı yatak içinde akabiliyorlarsa, nasıl çoklu zamanlardan bahsedebiliriz? Bu düşünce akışları, hatıralarının en azından bir kısmını aynı zamanın içine yerleştirmez mi? Bir grubun -örneğin dinî bir topluluğun- tekâmülünün izini sürdüğümüzde, düşüncesinin temasta bulunduğu çağdaşı olan diğer toplumları yansıtmış olduğunu görebiliriz. Sainte-Beuve, *Port Royal* isimli eserinde, kendi türünde eşi olmayan bu dinî harekete daha derin bir biçimde dâhil olur, bu hareketin gizli nedenlerine ve içsel özgünlüğüne daha iyi erişerek başka çevrelerden, içinde bulundukları yüzyıl ve keşiflerin meseleleri arasındaki temas noktalarını gösteren, çok sayıda olay ve kişilikleri tasvirine katar. Kendisinin dışındaki hayata dönük bir yüzü ve lâik çevrelerde yankısı olmayan dinî hiçbir olay yoktur. Başka ailelerde, başka çevrelerde olan biteni konu alan, aile ya da herhangi bir meclis toplantısında geçen sohbetlere baktığımızda, sanki sanatkârlar grubu, siyasiler grubu bu denli farklı meclislerin içine giriyormuş ya da onları kendi hareketine doğru çekiyormuş gibi görünür. Bir toplumun, ailenin ya da dünyevi bir ortamın eski moda ya da ileri görüşlü oldukları söylendiğinde, bunun gibi dâhil olmalara ya da etkilere gönderme yapmaz mıyız? Toplumsal bütünün hangi bölgesinde doğmuş olursa olsun, önemli herhangi bir olay, bir grup tarafından süresinin dönemlerini belirtmek üzere bir referans noktası olarak kullanılabildiğine göre, bu, çeşitli kolektif akışlar arasında çizdiğimiz sınırların keyfi olduklarını ve aslında yollarının,

ayrılmalarına engel olacak kadar, çok fazla noktasında temas ettiklerini kanıtlamaz mı?

Bu bağlamda, aynı olayın birbirlerinden farklı çok sayıda kolektif bilinç üzerinde etki edebildiği söylenebilirse, bu bilinçler birbirlerine yaklaşabilir ve müşterek bir temsil içinde bir araya gelebilirler. Ancak bu düşüncelerin her biri olayı kendince algılıyor ve kendi diline çeviriyorsa, bunun hâlâ aynı olay olduğu iddia edilebilir mi? Söz konusu olan, her biri mekân içinde yer alan gruplardır. Olay da mekân içinde gerçekleştiğine göre, birden fazla grup tarafından algılanabilir. Ancak önemli olan, grupların olayı nasıl yorumladıkları ve ona ne anlam yükledikleridir. Olayı aynı şekilde anlamlandırmaları için, iki bilincin öncesinde birbirlerine karışmış olmaları gerekir. Oysa varsayımsal olarak birbirlerinden ayırırlar. Dolayısıyla, iki düşüncenin birbirlerine nüfuz ettiklerini düşünmek mümkün değildir. Şüphesiz iki grubun birbirleri ile kaynaştıkları anlar olur, ama bu durumda, ne kapsadığı alanın ne de içeriğin eski bilinçlerinkilerle aynı olduğu yeni bir bilinç doğar. Aksi takdirde, iki grup daha sonra birbirlerinden ayrılırlarsa ve önceki temel hallerine geri dönerlerse bu kaynaşma yalnızca görünürde gerçekleşmiş olur. Başka bir halkı fetheden bir halk, onu asimile edebilir: Ama bu durumda kendisi de başka bir halka dönüşür ya da en azından var oluşunun yeni bir dönemine girer. Eğer onu asimile etmezse, her iki halk da kendi milli bilincini muhafaza eder ve aynı olaylar karşısında farklı şekillerde tepki verir. Aynı ülkenin içindeki dinî ve ekonomik topluluklar için de aynı şey geçerlidir. Devlet, Kiliseyi kendine tabi tutarsa, ona kendi zihniyetini nakşederse, Kilise devletin bir organı haline gelerek dinî toplum tabiatını yitirir. Bu durumda, dinî düşünce akışı, Kilisenin yok olmaya boyun eğmeyen kısmının ince bir parçasına dönüşür. Kilise ve devlet birbirlerinden ayrı olduklarında, aynı olay, örneğin Reform hareketi, din ve devlet adamlarının zihinlerinde farklı temsillerin oluşmasına neden olur ve bu temsiller, iki grubun bir-

birleri ile karışmayan düşünce ve geleneklerine tabii bir biçimde bağlanır.

Aynı şekilde, Pascal'ın *Lettres provinciales* [Taşra Mektupları] isimli eseri edebiyat tarihinde ve *Port-Royal*'in hayatında önemli bir tarihe tekabül ediyorsa bile, o sene, edebî düşünce akışı ile Jansenist dinî akışın birbirleri ile kaynaştıklarını sanmayalım. Pascal'ın Montaigne ve de Sacy'yi uzlaştırmadığını, Jansenistlerin zihninin şehvetini kınamayı bırakmadıklarını, onlar için Pascal'ın yalnızca Tanrının bir aracı olduğunu ve Pascal'ın ailesine lütfedilen *Sainte-Épine* mucizesine, onun yazarlık faaliyetlerinden daha fazla önem verdiklerini biliyoruz. Sainte-Beuve bize *Port-Royal*'e girenlerin portresini çizdiğinde, aynı kişilerin iki bakımdan ele alındıklarını anlıyoruz: Bunlar aynı kişiler olabilirler ancak aynı çehreler midir? Zihninin ve yeteneğinin parlaklığı sönmüşken, din değiştirme bir toplumda başlangıcı diğerinde sonu işaret ederken, sanki aynı zaman içinde yerleri olmayan iki tarih varken, dünyanın hatırladıkları ile Jansenistlerin belleğine kazınanlar aynı kişiler midir? Buradaki gibi bir olay, yani ahlaki bir gelişme söz konusu olduğunda, mevzu elbette biraz daha karmaşık bir hal alır. Örneğin böyle bir aile ile dinî grubun olaydan aynı şekilde etkilendiklerini düşünmek mümkündür çünkü ailenin kendisi de hayli dindardır.

Madam Périer erkek kardeşinin hayatını anlattığında, Jansenist bir vurgu ile sanki bir azizden bahsediyor gibi konuşur. Ancak aynı şekilde, siyasete düşkün bir ailedeki siyasetle ilgili sohbetler bu aileyi söz konusu tartışmaların salt konusu olduğu ortamlarla temas ettiriyor. Fakat konuya biraz daha yakından baktığımızda, dinin ya da siyasetin aile fikrini arka plana atıp atmadığını (böyle bir durumda artık ailenin içinde değiliz demektir) bize gösteren bir nüans ya da nüans eksikliği daima bulunur.

Pascal'ın odasının bir hücre ya da küçük kiliseye dönüştüğü ve Madam Roland'ın salonun bir kulüpten ya da

Jirondist* bakanlar konseyinden farklı olmadığı anlar olmuştur. Buna karşılık, başka durumlarda da, ailevi düşünce, kendi yaşamını beslemek üzere dinî ve siyasi imgeler ile olayları sarar. Bu durumlarda, aile üyelerinden birinin bu iki alandan birinde kendisini göstermesinin ailenin tamamına verdiği şaşaa ile gurur duyulabilir. Aile üyeleri, düşünce ve inançlarının onları birbirlerine yaklaştırması ya da birbirlerinden uzaklaştırmasına bağlı olarak kendilerini daha sıkı ya da zayıf bağlara sahip bir aile gibi hissedebilirler. Fakat bu ancak; aileye kendisinin dışındaki nesne ve kişilerle ilgili gibi gözüken bu düşünce unsurları ailevi temsillere dönüşürse -yani siyasi ya da dinî görünürlük biçimlerini muhafaza ederlerse ama ailevi sorumluluklar, evin ilgi ve tercih alanları, kardeşler ve atalardan meydana gelen bir öze sahip olursa- mümkün olur. Bunun gibi aktarımların gerçekleşmesinin kökeninde, herhangi bir dini kabul etmemizde ve herhangi bir siyasi fikre sahip olmamızda bu inanç ve fikirlerin aile geleneklerinden gelmesi yatar. Köylünün “Tanrım ve Kralım” sözlerinden “yuvam ve ailemi” anlamak gerekir. Çok sayıda inanç ve düşünce muhalefeti, kardeşler ya da ebeveynler ile çocuklar arasındaki kılık değiştirmiş uzlaşmazlıklardır aynı zamanda! Tabii ki bazı anlarda aileyle ilgili tüm kaygılar ortadan kaybolur ve aile üyeleri unutulur. İşte o zaman dinî ve siyasi grupların ya da bilim, sanat veya iş dünyasına ait grupların tamamen içindeyiz demektir. Ancak aile üyeleri ile bu konularda sohbet ederken, ailemizi düşünmek üzere bu grupları unutmamamız gerekir.

Toplumsal Sürecin Yavaşlığı ve Sürati

Şayet farklı kolektif düşünce akışları asla hakiki olarak

* Bordeaux kentinin içinde yer aldığı *Gironde* bölgesinden ilhamla bu şekilde adlandırılan, Fransız devriminde kralı destekleyen bir burjuva gruptur. Siyasi bir parti olacak kadar örgütlü bir topluluk olduğu ifade edilmektedir. -ç.n.

birbirlerine nüfuz etmiyorlarsa ve temaslarını sürdüremiyorlarsa, zamanın bir grup için diğerlerine göre daha hızlı akıp akmadığını söylemek hayli zordur. Müşterek bir ölçü olmadığına göre ve birinin hızını diğerininkini dikkate alarak ölçmek için bir araç tasavvur edemiyorsak, zamanın hızını nasıl bilebiliriz? Bazı çevrelerde hayatın daha hızlı aktığını, düşünce ve duyguların birbirlerini daha hızlı bir ritme göre takip ettiklerini söyleyenler vardır. Öyleyse zamanın hızını, içinde yer alan olayların sayısına göre mi tanımlayacağız? Ancak daha önce de söylediğimiz gibi, zaman, olayların ardışık dizisinden ya da farklılıkların toplamından başka bir şeydir. Daha çok sayıda olayın ya da farklılığın daha uzun bir zamanla aynı anlama geldiğini sandığımızda aslında bir yanılsamanın kurbanı oluruz. Bu, olayların zamanı böldüklerini ancak onu doldurmadıklarını unutmak demektir. İşlerini ya da boş zaman faaliyetlerini artıranlar, bir süre sonra gerçek zaman kavramını yitirirler ve belki de zamanın esasını bile kaçıırırlar. Bu kadar fazla sayıda kısma ayrıldıkça yayılamayan ve genişleyemeyen zaman dayanıklılığını kaybeder. Beşerî bir grubun değişme melekesi sınırlı olduğu için, yirmi dört saatlik bir süre dâhilinde değişimler çoğaldıkça, bunlardan her birinin öneminin azalması gerekir. Kısa zamanda çok sayıda işin halledildiği menkul kıymetler borsası, sanayi ya da ticaretle ilgili şirketler gibi grupların faaliyeti genellikle mekaniktir. Bu grupların üyelerinin düşüncelerini meşgul eden şeyler hep aynı hesaplar ve aynı türden birleşimlerdir. Tüm bu sözlerin ve hareketlerin birikiminden, bu ortamların belleğini, yani, geçmişlerine dair sakladıkları imgeyi uzun süreli bir şekilde değiştiren önemli bir değişimin ortaya çıkması için uzun yıllar hatta bazen birkaç on yıl beklemek gerekir. Grup, bu yarı otomatik hareketliliğin ortasında, olta ile balık tutan bir kişinininkinden daha hızlı akmayan, görece yeknesak bir zaman ayırt eder.

Aynı zamanda, tekâmülü çok yavaş bir biçimde tamamlanmış, geç kalmış halklardan da sıklıkla bahsedilir. Ve

aynı ülke içindeki büyük şehirlerin küçük yerlere kıyasla ya da sanayileşmiş bölgelerin kırsal bölgelere kıyasla daha hızlı bir varoluş ritmi olduğu üzerinde durulur. Ancak burada kıyaslanan grupların ne aynı tabiata ne de aynı iş türüne sahip olmadıklarını unutmamak gerekir. Bir gün içinde köyde yaşayanların faaliyetlerinin ya da düşüncelerinin yönünü değiştirmek için daha az fırsata sahip olmalarından çıkan şey, onlar için zamanın kentlere kıyasla daha yavaş aktığı mıdır? Bu fikre sahip olan kişiler kentte yaşayanlardır, peki ama neden? Çünkü kentte yaşayan biri köyü, eylemin yavaşladığı, yavaş yavaş felç olmuş ve uykuya dalmış bir kent gibi düşünür. Fakat bir köy, köydür ve onu başka türden bir grupla değil, kendisi ile kıyaslamak gerekir. Oysaki köyde zaman, hayvan ya da bitki doğasının akışına göre ayarlanan işlerin düzenine göre kısımlara ayrılır. Buğdayın topraktan çıkmasını, hayvanların yumurtlamalarını ya da yavrulamalarını ve ineklerin memelerinin dolmalarını beklemek gerekir. Bu işlemleri hızlandırabilecek bir düzenek yoktur. Bunun gibi, düşünceleri ihtiyaçlarına ve geleneklerine göre şekillenen bir grup ve böyle insanlar için zaman olması gerektiği gibidir. Elbette daha acele edilen dönemler ya da dinlenilen günler vardır ancak bu aykırılıklar, zamanın içeriğini ilgilendirir ve zamanın akışını asla değiştirmez. İster bir işe, sohbete, hayale, bir düşünceye ya da hatıraya dalmış olalım, ister etraftaki insanları seyredelim ya da kâğıt oynayalım, bunlar âdetler tarafından düzenlenen var olma biçimleri ve alışıldık eylemler oldukları ve her biri kendine uygun yere ve süreye sahip olduğu müddetçe, zaman daima olduğu gibidir; ne çok hızlı ne de çok yavaştır. Buna karşılık, kente gelen köylüler, hayatın ritminin ne kadar hızlandığını gördüklerinde şaşıracaklar ve daha dolu bir günün daha fazla zamanı yoğunlaştırdığını düşüneceklerdir. Çünkü kenti, eylem ateşiyle yanan, insanların aşırı heyecanlı oldukları ve düşünce ile hareketlerin baş döndürücü bir akışa sahip oldukları bir köy gibi görürler. Ama kent, kenttir; yani

orada çalışma biçimi yalnızca üretim faaliyetlerine nüfuz etmekle kalmaz, aynı zamanda insanların yer değiştirme-lerini, eğlencelerini ve zihinsel işlemleri de düzenler. Zaman, olması gerektiği gibi bölünür, olması gerektiği gibidir; ne çok hızlı ne de çok yavaştır, çünkü kent hayatının ihtiyaçlarına uygundur. Onu dolduran düşüncelerin sayısı daha fazla olabilir ancak bu düşünceler aynı zamanda daha kısadır: Zihinlerde derin kökler salamazlar. Bir düşünce, ancak yeterli süreye yayıldığı zaman belirli bir sağlamlık elde eder.

Peki, ama söz konusu olan aynı cins düşünceler ve temsiller değilse, iki grup içinde zamanın hızını ölçmek üzere birbirini takip eden bilinç durumlarının sayısı nasıl karşılaştırılabilir? Aslında, zamanın bir toplumda başka bir topluma kıyasla daha hızlı veya daha yavaş aktığını söyleyemeyiz; zamanın akışına uygulanan hızlilik kavramı yeterince belirgin bir anlam sunmaz. Buna karşılık, bir şey hatırladığımız zaman düşüncenin sadece birkaç anda süresi değişken zaman dilimlerinde dolaşabilmesi ve sadece bir gruptan diğerine değil, aynı grup içinde bir bireyden diğerine değişebilen bir hızla sürenin akışında geriye gidebilmesi etkileyicidir. Bazen çok uzaklardaki bir hatıraya ulaşmak istediğimizde, âdeta yedi fersahlık çizmeler giymişçesine, zihnin geniş dönemleri büyük bir kolaylıkla atlayabilmesine ve zaman aralığını doldurması gereken geçmişe dair temsilleri neredeyse hiç fark etmemesine şaşırırız.

Kalıcı Grupların Gayrişahsi Esası

Peki ama neden tüm bu eski hatıraların, sanki bizi bekliyorlarmış gibi, meydana geliş düzenlerine göre dizili biçimde orada olduklarını düşünürüz? Şayet geçmişte geriye gitmek için birbirlerinden farklı, her biri sadece bir defa meydana gelmiş bir olaya tekabül eden imgeleri kılavuz almak gerekseydi, zihin o olayların üzerinden dev adım-

larla geçemezdi. Onlara hafifçe dokunup geçmekle bile yetinmezdi, olaylar tek tek gözlerinin önünden geçerdi. Aslında zihin tüm bu imgeleri gözden geçirmez, hatta bu imgelerin zihinde kaldıklarını işaret eden hiçbir şey yoktur. Zihin hatırayı, zamanın içinde, belirli bir gruba ait olan zamanın içinde bulmaya ya da daha ziyade onu yeniden meydana getirmeye çalışır ve zamandan destek alır. Zaman, zihne ihtiyacı duyduğu desteği ancak ve ancak; değişime uğramamış, bugünde dünü bulmamızı sağlayacak şekilde bugün de dün olduğu gibi kalmış sürekli bir ortam gibi tasavvur edildiği ölçüde sağlayabilir. Zamanın hayli geniş bir dönem boyunca bir anlamda hareketsiz kalabiliyor olması, bu dönem boyunca tabiatı değişmeyen, aşağı yukarı aynı yapıyı muhafaza eden ve dikkatini aynı nesnelere çeviren grubun düşüncesi için müşterek bir çerçeve görevi görmesinden kaynaklanır. Düşüncem bu türden bir zamanda geriye gidip tekrar dönebildiği, daha ileriye görmeyi önleyen bir engele ya da bariyere çarpmadan, sürekli bir hareketin farklı parçalarını keşfedebildiği sürece, tüm olaylarının birbirleriyle bağlantılı olduğu bir ortamda devinir. Bu ortamın tüm unsurlarını bulması için onun içinde hareket etmesi yeterlidir. Elbette ki bu zaman içinde gerçekleşen olaylarla karışmaz. Ancak, daha önce gösterdiğimiz üzere, homojen ve tamamen boş bir çerçeveye de indirgenemez. Grubun herhangi bir çıkarına ya da meselesine yanıt verdikleri ve vermeye devam ettikleri ölçüde, olayların veya kişiliklerin izi zamanda kayıtlıdır.

Bireyin, grubun belleğinden yardım aldığını söylediğimizde, bu yardımın grubun bir ya da daha fazla üyesinin o anda orada olmasını gerektirmediğini de belirtmek gerekir. Zira toplumdan uzakta bile olsam etkisini hissetmeye devam ederim. Bunun için, kendimi o grubun üyelerinin bakış açısından sınıflandırmama, onların ortamına ve onlara özgü zamana girmeme ve kendimi o grubun kalbinde hissetmeme olanak veren şeyleri zihnimde taşıyor olmam yeterlidir. Elbette buna biraz açıklık getirmek gerekiyor.

Kendimi çok yakın olduğum bir okul arkadaşımın yanında hayal ediyorum. Psikolojik bir sohbet içindeyiz, öğretmenlerimizin ve arkadaşlarımızın karakterlerini inceliyor ve betimliyoruz. İkimiz de okul arkadaşları grubunun bir parçasıydık ancak bu grup içinde, kişisel ve ayrıca okula başlamamızdan öncesine dayanan ilişkilerimiz aramızda daha yakın bir bağ kurmuştu. Onu uzun yıllardır görmüyordum ama bu grubumuz en azından düşüncemizde baki kalmıştı. Ertesi gün bir yerde karşılaşsak, birbirimize karşı olan tutumumuz birbirimizden ayrıldığımız gündeki tutumumuz ile aynı olurdu. Ancak arkadaşım birkaç ay önce vefat etti. Dolayısıyla grubumuz dağıldı. Onunla tekrar karşılaşmayacağım. Ondan şu anda hayattaymış gibi bahsedemem artık. Grubumuz artık var olmadığına göre, şimdi eskiden gerçekleşen bir sohbetimizi düşündüğümüzde, hatırlamak için nasıl grubumuzun belleğinden destek aldığımı söyleyebilirim? Fakat bir grup sadece belirli bireylerin bir araya gelmesiyle oluşmaz ve gerçekliğı, sayelerinde grubu yeniden meydana getirebileceğimiz sayılabilir birkaç çehre ile sınırlı kalmaz. Aksine, grubun esasını oluşturan bir çıkar, bir mesele ve fikirler bütünüdür. Bu bütün yeterince genel, hatta gayrişahsî olmalıdır ki, kimi üyeler ayrıldığında ve (benzer fakat yeni) başka üyelerle ikame edildiğinde grup anlam ve önemini korusun. Bu çıkar ya da fikir bütünlüğü, bir ölçüde grup üyelerinin kişiliklerinde belirlense ve yansısa da grubun sabit ve yerleşik unsurunu temsil eder. Bu bütünü grup üyelerine giderek elde edemem, aksine, onların kişiliğini kurmak için bu unsurdan yola çıkarım. Yani arkadaşımı düşünürken, bizim için müşterek olan ve arkadaşım artık orada olmasa bile ya da gelecekte bir daha karşılaşamayacak olsak dahi benim için baki olan bir fikirler akışına girerim. Bunun için etrafımda bu akışa girmeme olanak veren koşulların korunmuş olmaları gereklidir. Ve bu koşullar muhafaza olurlar çünkü bunun gibi kaygılar ortak arkadaşlarımıza da yabancı değildir ve en azından bu açıdan arkadaşıma ben-

zeyen, sanki aynı grubun sanal üyeleriymişlercesine aynı karakter ve aynı düşüncelere sahip olan insanlarla karşılaştım ve hâlâ karşılaşıyorum.

İki veya daha fazla insan arasındaki ilişkilerin bu gayrişahsî müşterek düşünce ögesinden yoksun olduklarını farz edelim. İki varlık birbirlerini tamamen egoist bir tutkuyla seviyorlar, her birinin düşüncesi bütününü diğeri ile dolu. Bu kişiler şöyle söyleyebilirler: Onu o olduğu için seviyorum. Bu noktada herhangi bir ikame mümkün değildir. Ama aynı zamanda, tutku oradan kaybolduğunda, onları bir araya getiren bağdan geriye hiçbir şey kalmaz ve böylelikle ya birbirlerini unuturlar ya da birbirlerine dair soluk ve renksiz bir hatraya sahip olurlar. Birbirlerini eskiden gördükleri gibi hatırlamaları için neden destek almaları gerekir gerçekten de? Bununla birlikte, bazen hatıranın uzaklaşmaya, ölüme rağmen sürmesinin nedeni, şahsi bağın dışında, zamandan kaçış hissi, etraftaki nesnelerin görülmesi, doğa ve birtakım tefekkür konusu gibi müşterek bir düşünce olmasıdır. Sadece duygusal temelli iki varlığın birliğini bir topluluğa dönüştüren istikrarlı unsur budur ve geçmiş yakınlaşmayı hatırlatan, kişinin imgesinin unutulmasını önleyen şey grubun baki kalan düşüncesidir. Auguste Comte'un Clotilde de Vaux ile olan aşkı tinsel bir birlik anlamına sahip olmasaydı ve Comte bu birliği insanlık dinine dâhil etmeseydi, de Vaux'yu sanki o anda gözlemleri ile görüyormuşçasına hatırlayabilir miydi? Şüphesiz ailemizi de onları sevdiğimiz için ve özellikle de ailemiz oldukları için bu şekilde hatırlarız. İki arkadaş birbirlerini unutmazlar çünkü arkadaşlık müşterek düşünceleri ve birtakım alâkaların uyumunu gerektirir.

Aslında, birkaç kişiyi kapsayan ilişkilerimiz, diğer üyelerini somut bir şekilde tahayyül edemediğimiz daha geniş insan topluluklarının içinde yer alır. Bu topluluklar tanıdığımız çehrelerin ötesine geçmeye ve neredeyse gayrişahsîleşmeye meyleder. Ancak gayrişahsî olan aynı zamanda daha istikrarlıdır. Grubun içinde yaşamış olduğu

zaman, içinde birden fazla geçmiş olaya yer verebileceğimiz, yarı kişiliksiz bir ortamdır çünkü bu olayların her biri bütüne göre anamlanır. Topluluğun içinde bulduğumuz anlam budur ve bu topluluk, gerçekliği içinden geçip giden özel kişilerle karışmadığı için muhafaza olur.

Grupların Kalıcılığı ve Dönüşümü: Ailenin Dönemleri

Toplumsal zamanın kalıcılığı tamamen görelidir. Geçmiş üzerindeki etkimiz grupların düşüncesini ilgilendiren çeşitli yönlerde epey uzaklara yayılıyor olsa bile, sınırsız değildir ve üyesi olduğumuz gruplar, varoluşlarının yeni bir dönemine girdikçe yer değiştiren bir hattın ötesine de asla geçemez. Bellek, saklamak zorunda kaldığı olayların dalgası büyüdükçe hafifleşmeye ihtiyaç duyuyormuş gibi görünür. Şunu da belirtelim, burada önemli olan hatıraların sayısı değildir. Grup gözle görülür biçimde değişmedikçe, belleğinin kapsadığı zaman uzayabilir. Zaman hâlâ tüm enginliğiyle erişilebilir kalan sürekli bir ortamdır. Ancak grup dönüştüğünde onun için yeni bir zaman başlar ve dikkati giderek önceki halinden, artık olmadığı halden uzaklaşır. Fakat grubun böylesi bir dönüşümden en az etkilenen üyeleri için, sanki eski grup esasını terk etmiş olan yeni grup tarafından tamamen emilip dağıtılmayı reddediyormuş gibi, eski zaman yeni zamanın yanında ve hatta onun içinde var olmaya devam edebilir. Öyleyse, bellek geçmişin -ele aldığımız toplumsal bütünün kısımlarına bağlı olarak eşitsiz bir biçimde uzaklaşmış- bölgelerine erişebiliyorsa bunun nedeni, bazılarının diğerlerine göre daha fazla hatıraya sahip olması değil, grubun iki kısmının düşüncelerini artık tamamen aynı olmayan ilgi alanları etrafında düzenlemeleridir.

Aile örneğinde kalacak olursak, babanın ve annenin belleği onları evliliklerini müteakip zamana götürür. Bellek, çocukların yalnızca kulaklarına çalınan sözlerden ta-

nıdıkları bir geçmiş bölgesini keşfe çıkar. Çocuklar, henüz ebeveynlerinin ortamının bilincine uyanmadıkları bir zamana dair hatıralara sahip değillerdir. Bu durumda, aile grubunun belleği, aynı koşullara tekabül ettikleri zaman parçası boyunca benzer, ancak sürenin akışında geriye gittikçe belirli bir noktada sekteye uğrayan bireysel hatıralar dizileri demetinden mi ibarettir? Dolayısıyla, bir aile içinde, bellekler eşitsiz zamanları kapsadığına göre, aile üyelerinin sayısı kadar bellek ve aynı gruba dair görüş mü vardır? Hayır; daha ziyade, bu grubun hayatında gerçekleşen ayırt edici dönüşümler olduğunu kabul edebiliriz.

Ebeveynlerin evliliklerinden, çocukların doğdukları ve hatırlama melekesine sahip oldukları ana kadar az zaman geçmiş olabilir. Ancak, görünürde hiçbir şey gerçekleşmese de, o yıl ya da yıllar aslında olaylarla doludur. Eşlerin yalnızca şahsi karakterleri değil, ailelerinden ve o zamana kadar yaşamış oldukları ortamlardan miras aldıkları şeyler de o dönemde kendilerini gösterir. Bu unsurların üzerinde yeni bir grubun inşa edilmesi için, şaşkınlıklar, direnişler, çatışmalar, fedakârlıklar olduğu kadar doğaçlama uzlaşılar ve karşılaşmalar, rızalar, cesaretlendirmeler, doğa ve toplum dünyasında birlikte yapılan keşifler de içeren bir müşterek çabalar dizisi gerekir. Grubun temellerinin atılmasına ayrılan bu zaman, bu insanın tamamlanacağı uzun zaman aralıklarından daha pitoresk ve hareketlidir. Öncelikle bir başlangıç söz konusu olduğundan ötürü, şantiyede bir coşkunluk ve genel bir şevk hali hâkimdir. İlerleyen zamanlarda, işimizi, hâlihazırda gerçekleştirilmiş olan ve sorumluluğuna olduğu kadar gururuna da sahip olduğumuz şeyleri temel alarak düzenlemek, komşu binaların hizasına geçmek ve hane halkının her zaman öngöremeyeceğimiz tercihlerini ve beklentilerini dikkate almak zorunda kalacağız. Aksiliklerin, zaman kayıplarının ve bozulup yeniden yapılması gereken işlerin altında işte bu neden yatar. Ama aynı zamanda herhangi bir nedenden ötürü işin ortasında durmamız da gerekebilir. Uzun zamandır yeniden

ele alınmayı bekleyen tamamlanmamış evler ve işler vardır. *Pendent opera interrupta* [Başlayan işler dururlar] (Vergilius). Aynı yerde her gün çalışmak da sıkıcı olabilir. Bir binayı tamamlayan kişilerin eyleminde genellikle hafiflemekten ziyade endişe vardır. Bir yıkım şantiyesi daima biraz doğayı anımsatır ve temelleri kazın işçiler tarla açıcılara benzerler. Yeni bir grubun temellerinin atıldığı bir dönem, nasıl en yoğun ve uzun sürmeye hazırlanan düşüncelerle dolu olmaz? Dolayısıyla, birden fazla toplumda, kuruluşu ayrılan zaman ne kadar kısa olursa olsun, kurucuların ruhu hayatta kalır.

Pek çok durumda, çocukların doğması sadece aileyi genişletmekle kalmaz, aynı zamanda onun düşüncesini ve ilgisinin yönünü de değiştirir. Çocuk, hâlihazırda oluşmuş olan aileye uyum sağlamaz ve ebeveynler, hatta ondan önce doğmuş olan diğer çocuklar yeni üyenin beklentilerine ya da en azından, onun gruba katılımından kaynaklanan değişimlere katlanmak zorunda kalırlar. Bu bakımdan çocuk daima davetsiz bir misafirdir. Çocuğun doğumuna kadar çocuksuz çift kendi kendine yettiğini düşünmüş olabilir. Belki görünürde kendine aşağı yukarı yetiyordu da; ama aslında, okumalar, tiyatro, ilişkiler, seyahatler, erkeğin ve belki de kadının mesleki meşguliyetleri gibi çok sayıda haricî etkiye maruz kalmaktadır. Pek çok ortamın içinden geçen hane halkı, tüm bunları bir arada ele alarak bunlara kendince yanıt verir ve birliğinin giderek daha fazla bilincine varır. Ancak iki tehdit arasında kendisine bir yol bulabilmelidir. Sınırlarını çok fazla daraltmak ve kendi içine kapanmak, okumanın sağladığı temas da dâhil olmak üzere haricî gruplarla herhangi bir ilişkiyi korumamak onu yıkıma mahkûm eder çünkü ancak toplum esasıyla yaşayabilir ve zaten bunun için daima kendi üyelerinin çemberinden çıkmayı ve yayılmayı arzular. Ancak diğer risk de fazla yayılmak, ailenin dışındaki bir grup ya da kendi merkezinden fazlasıyla uzak herhangi bir meşguliyetin içine çekilmeye izin vermektir. Bu gibi durumlardan,

en azından başlangıçta, ailenin bir anlamda kendi dışındaki toplumda yerini ararken, toplum tarafından ele geçirilmek ile kenarda kalmak arasında gidip gelme sonucu doğar. Grubun hayatının bu aşamasının arkasından gelecek olanlardan ayrılması ve belleğinde kazılı kalması için bu dönemler arasındaki zıtlık hayli belirgindir.

Aile ilerleyen zamanlarda yerini bulur. Kendi ilişkileri, menfaatleri ve toplumsal konumu vardır; diğer gruplarla olan ilişkileri belli bir istikrar kazanmış ve esas meşguliyetleri daha kesin bir biçim almıştır. Bir aile çocuk sahibi olduğunda, çevresindeki toplumsal ortamla olan ilişkileri anlaşılır bir şekilde çoğalır ve belirginleşir. Bir grubun üyelerinin sayısı arttığında, özellikle de bu üyeler farklı yaşlarda olduklarında grup, daha fazla parçası ile toplumla temas eder. Diğer ailelerin olduğu çevreye daha sıkı bir şekilde dâhil olur, onun düşünüş biçimine girer ve kurallarına boyun eğer. Daha geniş bir ailenin kendisine daha fazla yetebildiğini ve daha kapalı bir ortam oluşturduğunu düşünebiliriz. Ama bu tamamen doğru değildir. Elbette ki ebeveynler artık müşterek ve çok kuvvetli yeni bir meşguliyete sahipler. Ancak daha geniş bir aile grubu, maddi anlamda kendini izole etmekte daha çok zorlanır. Başkalarının görebileceği daha geniş bir yüzey sunar, onların fikirlerinden daha çok etkilenirler. Aile, daha çok sayıda ve daha karmaşık dâhili ilişkiler kümesinden meydana gelir. Bu ilişkiler aynı zamanda daha gayrişahsîdir çünkü kendi dışında var olan ve kendisinin ötesine geçmeye meyleden kendine göre bir tür hane içi düzene sahiptir. Bu âdeta yeni bir başlangıç noktasıdır. Çocuklar için aile hayatı; en azından birkaç anıya sahip oldukları aile hayatı, budur. Ebeveynlerin belleği daha geriye gidebilir; bunun nedeni, şüphesiz, eskiden meydana getirdikleri grubun geniş ailenin içinde tamamen emilip kaybolmamış olmasıdır. Bu grup var olmaya devam etmiştir ama artık daha süreksiz ve hız kesmiş bir hayata sahiptir. Ebeveynler bunun farkına çocuklar uzaklaştıklarında varırlar. Böyle bir durumda

gerçekdışılık izlenimine kapılırlar; uzun zaman sonra bir araya gelen iki arkadaş ortak bir geçmişı hatırlayabilir ama artık birbirlerine söyleyecek başka bir şey bulamazlar. Sanki kaybolan bir yolun iki ucunda yer alıyorlarmış ya da oyunun kurallarını unutmuş iki oyun arkadaşıymış gibi...

Kaybolan Gruplardan Arta Kalanlar

Öyle görülüyor ki bellek, toplum derin bir değişikliğe maruz kaldığında, bu iki ardışık döneme tekabül eden hatıralara iki farklı yoldan erişir ve birinden diğerine doğru devam etmez. Esasen, iki düşünce çerçevesinin muhafaza edildiğı iki zaman bulunur ve hatıraları içinde yer aldıkları çerçevelerde bulabilmek üzere bu zamanların kâh birine kâh diğerine geçmek gerekir. Eski bir kenti, onu yavaş yavaş çevreleyen ve alt üst eden yeni sokaklardan, şimdi yerinde yeller esen eski semtlerin binalarının kâh yerini alan kâh yutan evler ve eserlerden oluşan bir labirent içinde yeniden bulmak için; kentin görünümünü yavaş yavaş değiştiren inşaatlar, yıkımlar, yeni yollar, vb. dizilimini ters yönde ve sürekli olarak takip ederek, şimdiki zamandan geçmiş zamana doğru yol alamayız. Muhafaza edilmiş ya da ortadan kaybolmuş eski yolları ve binaları bulmak için eski kentin planını rehber alırız, düşüncemizde o kentte dolaşırız ki bu, eski semtler genişletilmeden ve yeniden inşa edilmeden önce oralarda yaşayanlar için hâlâ mümkündür. Bu kişiler için, ayakta kalmış bu duvar yüzleri, başka bir yüzyıla ait bu cepheler, bu sokak parçaları eski anlamlarını korumaya devam eder. Salt eski kenti düşünmek ve görmek istersek, modern kentin kendisinde de eski kente dair özellikler bulunabilir. Böylelikle, değişim geçiren bir toplumda önceki halinden birtakım kalıntı var olmaya devam ettiğinde, onu ilk haliyle tanımış olanlar dikkatlerini başka bir zamanın ve başka bir geçmişin kapılarını aralayan bu eski izlere odaklayabilirler. Belli bir süre yaşamış olduğumuz toplumlardan var olmaya devam etmeyen

yoktur; eski toplum içine dalmış olduğumuz daha yeni gruplarda kendinden en azından birkaç iz bırakmıştır. Bu izlerin bekası, bu eski topluma özgü zamanın kalıcılığı ile devamlılığını ve istediğimiz zaman düşüncemiz aracılığıyla eski topluma yeniden girebileceğimizi açıklamak için yerlidir.

Tüm bu zamanlar, derin bir biçimde değişikliğe uğramış bir toplumun art arda gelen halleri ve biçimlerine tekabül ettiklerinde bile hâlâ sürer ancak birbirlerine karşı geçirimsizdir. Hatta varlıklarını birbirleriyle yan yana kururlar. Gerçekten de, düşünceleri ayrı olan gruplar uzam içinde maddi olarak yayılmış durumdadır ve onları meydana getiren üyeler bu gruplardan pek çoğuna aynı anda ya da birbirlerinin ardı sıra girerler. Evrensel ve tek bir zaman yoktur; toplum, her biri kendi süresine sahip olan çok sayıda gruptan oluşur. Bu kolektif zamanları birbirinden ayıran şey, kimilerinin diğerlerinden daha hızlı akması değildir. Hatta bu zamanların aktığını bile söyleyemeyiz çünkü her kolektif bilinç hatırlayabilir ve zamanın kalıcılığı, belleğin bir koşulu gibi görünür. Olaylar zaman içinde birbirleri ardına gerçekleşirler ama zamanın kendisi hareketsiz bir çerçevedir. Ancak, zamanlar, değişken kapsamları sayesinde, belleğin, geçmiş adını vermekte uzlaştığımız şeyde daha uzağa ya da yakına gidebilmesini sağlar.

Sözde Bireysel Belleklerin Yegâne Temeli: Kolektif Süreler

Şimdi de bireylerin bakış açısından bakalım. Her birey çok sayıda grubun üyesidir, çok sayıda toplumsal düşünceye katılır, bakışı art arda çok sayıda kolektif zamanın içine dalar. Çeşitli insanların bilinçlerinin, belirli bir zaman ve mekân içinde aynı kolektif akışlar arasında paylaşılmıyor olması hâlihazırda bireysel bir farklılaşma unsurudur. Ama bunun yanı sıra, bireylerin düşüncelerinin geçmişte veya her bir grubunun zamanında geriye gitme hızları ile

kat ettikleri mesafe de değişiklik gösterir. Bilinçler bu bakımdan farklı kapsamlara sahip süreleri aynı zaman aralığında yoğunlaştırır. Yaşanmış bir sosyal süre aralığında, her bilinç temsil edilen zamanın farklı bir kapsamı tarafından işgal edilir. Bu bakımdan elbette ki aralarında büyük farklılıklar bulunur.

Bazı psikologlar da, her bireysel bilinç kendine has bir hareketle akan bir düşünceler dalgası gibi olduğundan, bireysel bilinçlerin sayısı kadar, birbirlerine indirgenemeyen farklı süreler olduğunu iddia ederler. Ama öncelikle şunu belirtmek gerekir; zaman akmaz, devam eder, süregider ve böyle olması da gerekir. Zira aksi takdirde bellek zamanın seyrinde geriye nasıl gidebilir? Üstelik bu akımların her biri, hızı değişken bir biçimde cereyan eden ardışık olayların tek ve sürekli bir dizisi gibi ortaya çıkmaz. Aksi takdirde onların mukayeselerinden nasıl çok sayıda bilinç için müşterek bir zaman temsili sonucunu çıkarabilirdik? Aslında, şayet birden fazla bireysel bilinci karşılaştıracak onların düşüncelerini veya olaylarını bir ya da daha fazla müşterek zamana yerleştirebiliyorsak, bunun sebebi iç sürenin, kaynaklarını grupların kendilerinden alan çok sayıda akışa bölünebiliyor olmasıdır. Bireysel bilinç bu akışların geçiş yeri, kolektif zamanların karşılaşma noktası olmaktan ibarettir.

Bu düşüncenin, zamanı inceleyen filozoflar tarafından bugüne dek göz önünde bulundurulmamış olması merak uyandırıcıdır. Bu durum, bireysel bilincin izole ve kendi içine kapanmış olarak algılanmış olmasından ileri gelir. William James ve Henri Bergson'un metinlerinde rastladığımız *stream of thought* [düşünce akışı] ya da psikolojik cereyan ya da akış ifadesi, belirli bir imge aracılığıyla her birimizin, psişik hayatımızın gelişimine seyirci olarak katıldığımızda tecrübe edebileceğimiz duyguya tercüman olur. Sanki her birimizin içinde, bilinç durumlarımız, birbirlerini iten dalgalar misali sürekli bir akışın parçalarıymışçasına art arda geliyormuş gibidir. Bununla birlikte, düşündü-

ğümüz zaman; bir algı ya da duygusal durumdan diğerine geçen düşünce için de aynı şeyin geçerli olduğunu görürüz. Ancak belleğin özelliği, sanki bu sürekli dizi boyunca yol ayrımlarını işaret eden noktalar varmışçasına, aksine bizi durdurmaya, bir anlığına bu akıştan döndürmeye ya da akışta geriye götürmeye, en azından kestirme bir yola girmeye zorlamasıdır. Şüphesiz, düşünce belleğin içinde hâlâ faaldir: Yer değiştirir, hareket halindedir. Ancak şuna da dikkati çekmek gerekir ki, ancak ve ancak o durumda zamanın içinde yer değiştirdiğini ve devindiğini söyleyebiliriz. Bellek olmadan ve hatırladığımız anların dışında, zamanın içinde olduğumuzun ve süre içinde kendimizi başka bir yerde düşündüğümüzün bilincine nasıl varabiliriz? Kendi izlenimlerimizin içine çekildiğimizde, onlar ortaya çıktıkça ve sonrasında kayboldukça onları izlediğimizde, şüphesiz sürenin bir ânyıla, daha sonra da bir başka ânyıla bir oluruz. Ama zamanın kendisini, yani o ânı ve çok daha fazlasını kapsayan zamansal çerçeveyi nasıl tahayyül edebiliriz? Zamanın içinde, zamanın bir parçası olan şimdiki zamanda *var olabiliriz* ve buna rağmen, zamanın içinde *düşünemeyebiliriz*, düşüncemiz aracılığıyla yakın ya da uzak geçmişe gidemeyebiliriz. Başka bir deyişle, gerçek anlamıyla düşüncenin ya da belleğin akışlarını izlenimler akışından ayırmak gerekir: İzlenimler akışı vücudumuz ile yakından ilişkilidir, bizi kendimizin dışına çıkarmaz, geçmişe dair hiçbir bakış açısı vermez; düşünce ya da bellek akışları kaynaklarını ve güzergâhlarının büyük bir kısmını bağlı olduğumuz çeşitli grupların düşüncesinden alır.

Gruplara ve onların temsillerine odaklanırsak, eğer bireysel düşünceyi bu grupların düşünceleri hakkındaki ardışık bakış açıları dizisi olarak düşünürsek; düşüncenin, dâhil olduğu kolektif bilinçlerde temsil edildiği şekliyle geçmişe dair bu bakış açılarının her birinin ona sunduğu perspektiflerin kapsamına göre geçmişte daha yakına ya da uzağa gidebildiğini anlarız. Bunun bu şekilde gerçek-

leşmesi için gereken koşul, bu bilinçlerin her birinde geçmiş zamanın ve zamana dair belli bir imgenin var olmaya devam etmesi ve sabitlenmesi ve zamanın gruplara bağlı olarak değişebilen belirli sınırlar içinde sürmesidir. En büyük çelişki işte budur. Ama düşününce bunun başka türlü olamayacağını anlayabiliriz. Eğer bir toplum, belli bir güncel ve geçmiş olaylar kümesini kapsamıyor olsaydı, zamanın akışında geriye gitme ve kendine dair bıraktığı izlerin üzerinden durmaksızın yeniden geçme melekesine sahip olmasaydı; nasıl var olabilir, sürebilir ve kendi bilincine varabilirdi? Dinî, siyasi ve ekonomik toplulukların, aileler, arkadaş ve eş dost gruplarının, hatta bir gösteri salonunda, sokakta meydana gelen geçici toplulukların hepsi; zamanı kendilerince durdururlar ya da üyelerinin, en azından belirli bir süre boyunca, sürekli değişen bir dünyanın bazı bölgelerinin görece bir istikrar ve denge elde ettiklerine ve az çok uzun bir dönem boyunca orada hiçbir şeyin değişmediğine dair bir yanılsamaya kapılmalarını sağlarlar.

Elbette ki geçmişin içinde geriye gidebildiğimiz sınırlar gruplara göre değişkenlik gösterir. Bireysel düşüncelerin, anlara göre, yani şu veya bu kolektif düşünceye olan katılım derecelerine göre, az ya da çok uzaktaki hatıralara erişebilmelerini açıklayan şey de budur. Zamanın ya da doğrusu kolektif zamanların bu hareketli sınırının ötesinde hiçbir şey yoktur çünkü felsefi zaman boş bir biçimden ibarettir. Zaman ancak bir içeriğe sahip olduğu, yani düşünceye olaylardan meydana gelen bir madde sunduğu ölçüde gerçektir. Sınırlı ve görecelidir fakat apaçık bir gerçekliği vardır. Üstelik bireysel bilinçlerin daha sonra yeniden bulmak üzere hatıralarını bırakabilecekleri yeterince zengin bir çerçeve sunabilecek kadar geniştir.

4. Mekân ve Kolektif Bellek

Grubun Mekânsal Çerçevesi: Fiziki Çevrenin Etkisi

Auguste Comte, ruhsal dengenin öncelikle ve büyük ölçüde, gün içinde temas içinde olduğumuz fiziki nesnelerin değişmemesinden ya da az değişmesinden ve bu sayede bize kalıcılık ve istikrar görüntüsü sunmalarından kaynaklandığını belirtmişti. Bize düzen ve huzur hissini veren, bizim hareketliliğimize ve ruhsal değişimlerimize uzak, bir anlamda sessiz ve hareketsiz bir toplumdur. Çok sayıda psişik bozukluğa, düşüncemiz ile şeyler arasındaki bir kopukluğun, tanıdık nesneleri tanıyamama durumunun eşlik ettiği doğrudur. Öyle ki, kendimizi yabancı ve hareketli bir ortamda kaybolmuş ve tüm desteklerden mahrum kalmış hissederiz. Bunun gibi patolojik vakaların dışında bile, herhangi bir olay bizi yeni bir maddi çevreye sürüklediğinde, bu yeni ortama uyum sağlamadan önce, sanki tüm benliğimizi arkamızda bırakmışız gibi, bir tereddüt döneminden geçeriz: Çünkü dış dünyanın alıştığımız imgeleri bizim ayrılmaz bir parçamız gibi olmuştur.

Muharrik alışkanlıklarımızı değiştirmek zorunda olduğumuzda söz konusu olan yalnızca bir rahatsızlık hissi değildir. Nesnelere neden bağlarız? Neden onların değişmemesini ve bize eşlik etmeye devam etmelerini arzu ederiz? Kullanışlılık ve estetikle ilgili düşünceleri şimdilik bir kenara bırakalım. Ne var ki, fiziki çevremiz hem bizim hem de başkalarının izlerini taşır. Evimiz, mobilyalarımız ve onların nasıl yerleştirilmiş oldukları, içinde yaşadığımız odaların düzeni bize sıklıkla bu çerçeve içinde gördüğümüz ailemizi ve arkadaşlarımızı hatırlatır. Eğer yalnız ya-

şıyorsak, bizi daimi olarak çevreleyen mekân ve onun çeşitli parçaları sadece bizi diğer herkesten ayıran şeyleri yansıtmaz. Bu nesnelerin seçimi ile düzenlenmesinde göze çarpan kültürümüz ve zevklerimiz büyük ölçüde bizi, duyularla algılanabilir ya da görünmez çok sayıda toplulukla ilişkilendirmeye devam eden bağlarla açıklanabilir. Tüm bu şeylerin toplumun bir parçası olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte; mobilyalar, süslemeler, tablolar, araç gereçler ve biblolar belli bir grubun içinde deveren eder. O grup dâhilinde çeşitli beğeni ve kıyaslamalara konu olurlar, her an modanın ve zevkin alacağı yeni yönlerle anlaşılar getirirler ve aynı zamanda bize eski toplumsal gelenekler ile ayrımları hatırlatırlar. Bir antika dükkânında her türlü dönem ve sınıf, ortalığa saçılmış eşyaların artık kullanılmayan ve dağınık paçalarında birbirleriyle çarpışır. Ve elbette, bu koltuk, bu halılar, bu tabak çanak ya da bu kadeh kime ait olmuş olabilir diye merak ederiz. Ama aynı zamanda (ve bu temelde aynı şeydir), sanki bir mobilyanın tarzı ya da düzenleme zevki, eşyanın sahip olduğu bir dilmiş gibi, tüm bu eşyaların yansıttığı dünyayı merak ederiz. Balzac bir ailenin kaldığı yeri, cimri birinin evini betimlediğinde ya da Dickens, bir noteri tasvir ettiğinde tüm bu tablolar, böyle bir çerçevede yaşayan kişilerin ait oldukları toplumsal kategorileri sezmemize olanak verir. Bu yalnızca mekânlar ile insanların görünüşleri arasındaki basit bir ahenk ve fiziki bir karşılıklı uyum değildir. Karşılaşılan her nesne ve onun genel içinde işgal ettiği yer bize, çok sayıda insan için müşterek bir var olma biçimini hatırlatır. Bunun farklı görünüşlerini analiz ettiğimizde, çok sayıda grubun katkılarının birbirlerine karıştığı bir düşünceyi parçalarına ayırıyor gibi oluruz.

Gerçekten de, etrafımızdaki nesnelerin biçimleri bir anlam ifade eder. Onların etrafımızda bir nevi dilsiz ve hareketsiz bir topluluk meydana getirdiklerini söylemekte haksız sayılmayız. Konuşmuyor olabilirler ama biz yine de onları anlarız çünkü rahatlıkla çözebildiğimiz bir anlamları

vardır. Toplumsal tercihler ile alışkanlıklar dönüştüklerine göre, nesneler yalnızca görünürde hareketsizdir; örneğin, eğer bir mobilyadan ya da bir odadan sıkılırsak, sanki nesnelerin kendileri yaşlanıyormuş gibi gelir. Aslında, hareketsizlik izleniminin oldukça uzun zaman dilimleri boyunca hâkim olması, hem fiziki şeylerin eylemsiz doğası ile hem de toplumsal grupların göreceli istikrarı ile açıklanır. Taşınmaların ya da yer değiştirmelerin ve belli tarihlerde bir dairenin eşya düzeninde, yerleşiminde yapılan önemli değişikliklerin aile tarihindeki dönemlere tekabül ettiklerini iddia edersek mübalağa etmiş oluruz. Bununla birlikte, bir evin ve onun iç görünümünün istikrarı, grubun kendisine devamlılığına dair teskin edici bir imge sunar. Bu denli tekdüze bir çerçevede akıp giden seneleri birbirinden ayırt etmek zordur ve dolayısıyla uzun zaman geçtiğinden, bu zaman dilimi boyunca büyük ölçüde değiştiğimizden şüphe duyar hale geliriz. Bu, tamamen yanlış değildir. Bir grup mekânın bir kısmının içine girdiğinde, onu kendine uygun olacak şekilde dönüştürür ama aynı zamanda, kendisine direnen maddi şeylere teslim olur ve uyum sağlar. Kendi inşa ettiği çerçevenin içine kapanır. Haricî ortamın ve bu ortamla arasındaki istikrarlı ilişkilerin imgesi, grubun kendi hakkında sahip olduğu düşüncenin ön planında yer alır. Bu imge, bilincinin öğelerine nüfuz eder, onun tekâmülünü yavaşlatır ve düzenler. İzole birey değil, bir grup üyesi olarak birey ve grubun kendisi bu şekilde maddi doğanın etkisine tabi olmaya devam ederler ve onun istikrarını paylaşırlar. Ancak, bir grubun üyeleri dağıldıklarında ve yeni girdikleri ortamda ayrıldıkları evi ve odaları onlara hatırlatan hiçbir şey bulamadıklarında, mekân üzerinden bir arada kalabilmelerinin sebebinin o evi ve odaları düşünmeleri olduğu da düşünülebilir. *Port-Royal*'deki rahip ve rahibeler başka yerlere gönderildiklerinde bile, manastır binaları yıkılmadığı ve o mekânlara dair anıları olanlar ölmedikleri sürece hiçbir şey gerçekten etkilenmiş olamazdı.

Böylelikle, mekânsal imgelerin kolektif bellek üzerinde önemli bir rol oynadıklarını anlayabiliriz. Bir grup tarafından işgal edilen bir yer, üzerine çeşitli rakamlar ve şekiller çizip daha sonra sildiğimiz bir kara tahta gibi olamaz. Tahta, rakamlara karşı kayıtsız olduğuna ve aynı tahta üzerine istediğimiz tüm şekilleri yeniden çizebileceğimize göre, tahtanın imgesi üzerine çizdiklerimizi nasıl hatırlayabilir? Fakat mekân ve grup karşılıklı olarak birbirlerinden izler taşır. Öyleyse bir grubun eylemleri mekânsal ifadelerle tercüme edilebilir ve grubun işgal ettiği yer sadece bu ifadelerin birlikteliğinden ibarettir. Bu yerin her görünümü, her ayrıntısı yalnızca grup üyeleri tarafından anlaşılabilir bir anlama sahiptir çünkü grubun işgal etmiş olduğu her türlü mekân parçası, meydana getirdikleri toplumun yapısına ve hayatına dair farklı yönlerine ya da en azından o toplumun içinde en istikrarlı olana tekabül eder.

Elbette ki istisnai olaylar da bu mekânsal çerçevede kendilerine bir yer bulur çünkü o olaylar gerçekleştiğinde, grup, uzun zamandan beri ve o ana kadar sahip olduğu halinin bilincine daha yoğun bir şekilde varır ve onu mekânla ilişkilendiren bağlar, kopacakları anda onun gözüne daha net olarak görünür. Ama gerçekten ciddi bir olay her zaman grubun mekân ile olan ilişkilerinde bir değişime sebep olur. Bir evlilik ya da vefat gibi bir olay grubun kapsamını değiştirirken, bir ailenin zenginleşmesi ya da fakirleşmesi, babanın başka bir göreve tayinin çıkması ya da başka bir işe girmesi gibi olaylar da grubun işgal ettiği yeri değiştirebilir. O andan itibaren ne grup eski haliyle aynı kalabilir ne de kolektif belleği... Fakat aynı zamanda, fiziki çevre de artık aynı değildir.

Kentin Taşları

Bir şehrin içindeki çeşitli semtler ve bir semtin içindeki evler sabit bir yere sahiptir ve ağaçlar ile kayaların bir tepye ya da platoya bağlı oldukları gibi zemine bağlıdır.

Kentli grup, sokakların ve binaların görüntüsü aynı kaldıkça değişme hissine kapılmaz. Ve kentlerin dışında, hem daha istikrarlı hem de süreceği daha garanti edilebilir çok az toplumsal oluşum vardır. Örneğin Paris ve Roma; savaşlara, devrimlere ve kriz dönemlerine rağmen yaşamlarının devamlılığı bir anlığına bile sekteye uğramamış gibi asırlardır ayakta gibi görünür. Milli vücut, en şiddetli toplumsal çalkantılara maruz kalabilir. Bir vatandaş sokağa çıktığında, haberleri okuyup o haberlerin tartışıldığı gruplara girebilir, gençler sınırları korumak için göreve çağrılabilirler, ağır vergiler ödemek gerekebilir, kent sakinlerinin bir kısmı diğerine karşı ayaklanabilir ve bunları tüm ülkede siyasi bir mücadele dönemi takip edebilir. Ancak tüm bu hareketlilik, aşına olduğumuz ve bu çalkantılardan etkilenmemiş gibi görünen bir dekorda gerçekleşir. İnsanları, duvarlar ve evler ayakta kaldıkça hiçbir şeyin tamamen kaybolmadığına inandıran şey, taşların kayıtsızlığı ile teslim oldukları kargaşa arasındaki tezat mıdır? Bilakis, kent sakinlerinin kentin maddi görüntüsü dediğimiz şeye karşı olan dikkatleri hayli değişkendir. Ve şüphesiz aslında pek çoğu, oldukça ciddi milli, dinî ve siyasi olaylara kıyasla; bir sokağın, bir binanın ya da bir evin yok oluşuna karşı çok daha hassastır. Bu nedenle, insanlardan ziyade taşlara daha bağlı olan halk kategorilerine geçtiğimizde kentin görünüşünü değiştirmeden toplumu derinden sarsan olayların etkisi zayıflar. Örneğin, bir ayakkabıcı dükkânına; zanaatkâr atölyesine; satıcı mağazasına ya da pazardaki yerine; sokakta dolaşan biri geçtiği sokaklara, aylaklık ettiği rıhtımların tırabzanlarına, park ve bahçelere; çocuklar oyun oynadıkları meydanın köşesine; bir ihtiyar güneş gören duvara, taş banka ve bir dilenci de çömeldiği taşa yakından bağlıdır. Böylelikle, sadece evler ve duvarlar asırlar boyunca ayakta kalmış olmaz, aynı zamanda onlarla daima temas içinde olan ve kendi yaşamıyla şeylerinkini birleştiren grubun söz konusu parçası kayıtsız kalmaya devam eder, çünkü aslında en yakın çevresinin ve ufkunun

ötesinde olup bitenle ilgilenmez. Öyleyse grup bir parçasının onun tutkularına, umutlarına ve paniklerine karşı kayıtsız kaldığının farkına varır ve insanların bu eylemsizliği şeylerin hareketsizliğinin sonucunda doğan izlenimi güçlendirir. Ancak; akrabalık, arkadaşlık ve aşk gibi bağlar temelinde kurulan daha sınırlı bir grubu sarsan yas, ayrılık, tutku ve menfaat oyunları gibi olaylarla ilgili de aynı şey geçerlidir. Bunun gibi bir olayın sarsıntısını henüz üzerimizden atmamışken sokağa çıktığımızda; biz, ailemiz ya da arkadaşlarımız bir felaket rüzgârının etkisindeyken, etrafımızdaki hayatın hiçbir şey olmamış gibi devam ettiğini, pencerelerde neşeli yüzler olduğunu, bir kavşakta duran insanlar arasında sohbetler edildiğini, mağazaların girişinde satıcı ve alıcıların olduğunu gördüğümüzde şaşkınlığa kapılırız. Bunun nedeni, bizim ve yakından bağlı olduğumuz diğerlerinin bu çokluk içinde yalnızca birkaç birimden ibaret olmamızdır. Elbette, sokakta rastladığımız o insanlara, her biri ayrı ayrı ve kendi aile ile arkadaş çevreleri içinde ele alınacak olursa, kederimi ya da kaygılarımı anlatırsam, benim duygularımı paylaşabilirler. Ancak sokaklardaki akışa kapılan insanlar, ister bir kalabalık gibi görünsünler ister birbirlerinden ayrılınsınlar ve karşılıklı olarak birbirlerinden kaçıyor ya da kaçınıyormuş gibi görünsünler, birbirlerine sıkı sıkı bağlı ya da hareket halinde olan ve kısmen eylemsiz tabiatın yasalarına itaat eden maddenin parçalarına benzerler. Onların görünürdeki kayıtsızlıkları bu şekilde açıklanabilir. Tabiatı kayıtsız olmakla suçlar gibi onlara da haksızca sitem ederiz çünkü bu kayıtsızlık bizi incitse dahi bizi teskin etmeye de yardımcı olur ve bizi de dünyanın ve fiziksel kuvvetlerin etkisi altına sokarak bir anlığına denge bulmamızı sağlar.

Bir kentin çeşitli yerlerinin oralara yavaş yavaş uyum sağlayan gruplar üzerindeki bu gibi etkilerini daha iyi kavramak için, modern bir kentte özellikle eski semtleri ya da içinde yaşayanların yalnızca işe gitmek için ayrıldıkları görece uzaktaki ve küçük kapalı dünyalara benzeyen böl-

geleri ya da kentin daha yeni kısımlarını, özellikle işçilerin yaşadıkları sokaklarla bulvarları gözlemlemek gerekir. Çünkü sokak ve barınılan yer arasında sürekli bir alışveriş vardır ve komşuluk ilişkileri buralarda gelişir. Ancak, büyük akışlardan uzaktaki daha küçük şehirlerde ya da hayatın bir iki yüzyıl öncesine kadar buralarda da olduğu gibi daha düzenli ve belli bir ritme bağlı olarak aktığı doğu ülkelerinde yerel gelenekler çok daha kalıcıdır. Kentli grup oralarda, başka bir yerde ancak belli ölçüde olabildiği şeklinde, yani, bölümleri ve yapısı içinde kapalı bulunduğu kentin fiziki bileşimini yeniden üreten bir toplumsal yapı olarak ortaya çıkar. Şüphesiz bir kentin farklılaşması, aslında içindeki işlevlerin ve toplumsal geleneklerin çeşitliliğinin bir sonucudur ancak grup tekâmül ederken kent, dış görünüşü itibarıyla daha yavaş değişim gösterir. Yerel alışkanlıklar onları dönüştürme eğiliminde olan güçlere karşı direnç gösterir ve bu direnç, bunun gibi gruplarda kolektif belleğin mekânsal imgelerden ne kadar destek aldığı daha iyi fark etmemizi sağlar. Kentler gerçekten de tarih boyunca dönüşüm geçirir. Genellikle kuşatmaları, askeri bir işgali, yağmacı çetelerin istilasını müteakip, semtler tamamen yerle bir olup bir harabeye dönüşebilir. Yangınlar da geniş arazileri yakıp yıkabilir. Eski evler yavaş yavaş viranelere dönüşür. Eskiden zenginlerin oturduğu sokaklar, yoksul halk tarafından istila edilebilir ve görünüşleri değişebilir. Kamu hizmeti ve yeni yol yapımı çalışmaları da yıkımlara ve yeni inşaatlara yol açar. Kent planları üst üste binmeye başlar. Şehir merkezinin etrafında gelişen mahalleler kente eklemlenebilir. Kent merkezi yer değiştirebilir. Yeni ve yüksek binalarla kuşatılan eski mahalleler eski zamanlara ait bir hayatın gösterisini sürdürüyor gibi görünebilir. Ancak bu yalnızca bir yıpranmışlık görüntüsüdür aslında ve o semtlerin eski sakinleri yeniden ortaya çıksalar bile birbirlerini tanıyamayabilirler.

Şayet evler, sokaklar ve onların sakinlerinin meydana getirdikleri gruplar arasında sadece tesadüfi ve kısa süreli

bir ilişki olsaydı, insanlar evlerini, semtlerini, kentlerini yıkabilir ve aynı yerde farklı bir plana bağlı olarak yeni yerleşim alanları inşa edebilirlerdi. Ancak taşları taşımak mümkün olsa bile, taşlar ve insanlar arasında kurulmuş olan ilişkileri değiştirmek o denli kolay değildir. Beşerî bir grup, alışkanlıklarına göre şekillendirdiği bir yerde uzun süre yaşadığında, sadece hareketleri değil, düşünceleri de ona dış nesneleri temsil eden maddi imgelerin birbirlerini takibine göre düzenlenir.

Bu nesneler kısmen ortadan kaldırılabilir; yönleri, yönelimleri, biçimleri, görünümleri değiştirilebilir. Evler, sokaklar, geçitler değişebilir ya da ortadan kaldırılabilir yahut birbirlerine göre sahip oldukları yer değiştirilebilir. Taşlar ve malzemeler buna direnemezler. Ancak gruplar direnirler ve burada söz konusu olan grupların taşlar ile olan ilişkilerinin direncidir. Şüphesiz değişimden önceki bu düzen de bir grubun eseridir ve bir grubun inşa ettiği şey başka bir grup tarafından yıkılabilir. Ancak eski insanların tasarısı maddi bir düzende yani bir şeyde vücut bulur ve yerel bir geleneğin gücü de imgesi olduğu şeyden gelir. Kuşkusuz gruplar, bütün parçalarıyla eylemsiz maddeyi taklit ederler.

Yerleştirmeler ve Yer Değiştirmeler: Grubun Mekâna Bağlılığı

Bu direncin dışa vurulması için bir gruptan yayılıyor olması gerekir. Bu konuda yanılgıya düşmeyelim. Elbette, bir kentin dönüşümleri ve bir evin yıkılması bazı insanların alışkanlıklarını rahatsız edebilir, onları allak bullak edebilir ve hesaplarını alt üst edebilir. Kör bir dilenci, el yordamıyla yoldan geçenleri beklediği duvar köşesini arıyor olabilir. Sokakta dolaşmaya çıkan biri, temiz hava aldığı ağaçlı yolun özlemini çekebilir ve onu mahalleye bağlayan göz alıcı yönlerden birinin daha kaybolduğunu görerek kederlenebilir. O eski duvarların, köhne evlerin, ka-

ranlık geçitlerin ve çıkma sokakların küçük dünyasının bir parçası olduğu ve bir daha asla geri gelmemek üzere silinen bu görüntülerin hatıralarına sahip bir insan, kendinden bir parçanın da o Şeylerle birlikte öldüğünü hissedebilir ve onların geri kalan hayatında ona eşlik edemeyecek olmalarına üzülebilir. Bunun gibi Şahsi üzüntüler ya da rahatsızlıklar etkisizdir çünkü herhangi bir topluluğu ilgilendirmezler. Bir grup ise, aksine, üzüldüğünü göstermekle, haksızlığa uğradığını düşündüğü için fkelenmekle ve o anda buna karşı çıkmakla yetinmez. Geleneklerinden aldığı kuvvetle direnir ve bu direniŐin belli sonuçları olur. Yeni koşullar altında eski dengesini arar ve kısmen de olsa onu yeniden bulmayı başarır. Eskiden ona ait olan yerde ama artık ona göre inşa edilmiş olmayan bir mahalle ya da sokakta tutunmaya ya da kendini yeniden Őekillendirmeye alıŐır. Eski aristokrat aileler ya da kentin eski saygın sakinleri; giderek yalnızlaŐsalar da, başka yerlerde, daha geniş sokakları, parkları olan, daha ferah, daha canlı ve daha modern yeni zengin semtler geliŐse de, uzun zaman boyunca, o ana dek ve ezelden beri yaşamış oldukları semti kendi istekleriyle terk etmezler. Fakat yoksul halk da direniŐ göstermeden, saldırgan bir tepki göstermeden yer deėiŐtirmeyi reddeder ve sonunda teslim olsa bile arkasında kendinden çok sayıda parça bırakır. Geçmişte orada yaşamış sıradan halkın hayatı yeni cephelerin arkasında, yakın zamanda inşa edilmiş zengin evleri ile bezeli caddelerin kenarlarında, avlularda, yollarda ve civardaki dar sokaklarda siper almaya devam eder ve ancak adım adım geri çekilir. İŞte bu nedenle yeni semtlerin ortasında geçmişe ait adacıklar gördüğümüzde Şaşkınlık duyarız. Eskiye dair hiçbir Şeyin ayakta kalmadığını sandığımız bir zaman diliminden sonra bile, tamamen değişmiş mahallelerde, artık oraya ait olmadıklarını düşündüğümüz eğlence merkezlerinin, kk tiyatro salonlarının, az çok gizli sarrafların, eskici dkknlarının, vb. yeniden ortaya çıktıklarını görmek ilginçtir. Artık modern kentlerde yeri olmayan eski

meslekler, iş alanları ve iktisadi faaliyet türleri için de aynı şey geçerlidir. Onlar, sahip oldukları kuvvet sayesinde ayakta kalırlar ve eğer eskiden kendilerine ayrılan yerlere inatla bağlanmasalardı şüphesiz ortadan kaybolurlardı. Bazı küçük dükkânlar, sadece çok uzun zamandır insanların belleğinde belirli bir yer ile eşleştirildikleri için alıcı bulmaya devam edebilir. Posta arabaları zamanından kalma bazı eski oteller hâlâ kullanılır çünkü insanların belleklerinde işaretlenmiş bir yerde bulunurlar. Tüm bu arda kalanlar ve rutinler, ancak, bir tür kolektif otomatizmle, bazı satıcı ve müşteri ortamlarındaki fikriyatın istikrarı ile açıklanabilir. Eğer bu gruplar daha çabuk uyum sağlamıyorlarsa ve bazı koşullarda, olağanüstü bir uyum göstereme örneği sergiliyorlarsa bunun sebebi, geçmişte, sınırlarını dış ortamın düzenine göre çizmiş ve tepkilerini buna göre belirlemiş olmalarıdır. Öyle ki, dükkânlarını dayadıkları duvarların, onları çevreleyen sütunların, altında durdukları kubbelerin ayrılmaz parçaları olmuşlardır. Onlar için o sokağın köşesindeki, o duvarın ya da kilisenin gölgesindeki yerlerini kaybetmek, onların tercih edilmelerini sağlayan bir geleneğin desteğini, yani yegâne varlık sebeplerini kaybetmekle eşdeğerdir. Yıkılan binalardan ve silinen yollardan uzun bir zaman boyunca bir sokağın, meydanın ya da bir mağazanın geleneksel adı gibi bazı maddi izler kalması bu şekilde açıklanabilir.

Görünür Mekânsal Temeli Olmayan Hukuki, İktisadi ve Dinî Topluluklar

Şu ana kadar bahsettiğimiz gruplar doğaları itibarıyla bir yere bağlıdırlar çünkü üyeleri arasında toplumsal ilişkiler yaratan şey mekân içinde yakın durumdaki olmalarıdır: Bir aile, bir hane, dışarıdan aynı evin, dairenin içinde, nüfus sayımlarındaki deyim ile hane halkı olarak tanımlanabilir. Bir kentin ya da mahallenin küçük bir topluluk meydana getiriyor olmasının sebebi, aynı mekânsal bölge-

de bir araya gelmiş olmalarıdır. Elbette ki bu, söz konusu grupların var olma koşullarından yalnızca biridir ama yine de hayli temel ve gözle görünür bir koşuldur. Diğer toplumsal oluşumlar için ise tam olarak aynı şey geçerli değildir. Hatta toplumsal oluşumların büyük bir kısmının, insanların ikametlerinin haricindeki başka birtakım özelliklerini özellikleri vurguladıkları için onları mekândan ayırma/ayrı tutma eğiliminde olduklarını söyleyebiliriz. Akrabalık ilişkileri bir arada yaşamaya indirgenemez ve kentli grup da yan yana gelmiş bireylerden oluşan bir topluluktan fazlasıdır. Hukuki ilişkiler insanların belirli haklara sahip olduklarının ve en azından batı toplumlarında, insanların fiziksel konumlarına bağlı olmayan anlaşmalar yapabileceklerinin kabulüne dayanır. İktisadi gruplar insanların mekân içindeki değil, üretimin içindeki yerlerinden doğarlar. Yani, işlev çeşitliliği ve aynı zamanda farklı mükâfatlandırma ve meta paylaşımı yöntemlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkarlar. İktisadi anlamda insanlar belli bir yere değil, kişiye atfedilen özelliklere göre tanımlanır ve kıyaslanırlar. Dinî topluluklarda bu durum daha da ön plana çıkar. Onlar, manevi varlıkları konu alan inançlar temelinde meydana gelirler. Bu türden topluluklar üyeleri arasında görünmez bağlar kurarlar ve özellikle insanın iç dünyasına seslenirler. Tüm bu gruplar yerel topluluklarla üst üste binerler. Onlarla karışmaktan ziyade, mekânın düzeni ile ilgisi olmayan kuralları izleyerek onları ayrıştırırlar. Bu nedenle, insanların hangi topluluklara bağlı olduklarını anlamak ve hatırlamak için onların aynı yerde toplanmış olduklarını göz önünde bulundurmak ve o yerin imgesini belleğinde saklamak yetmez.

Bununla birlikte, daha önce incelediğimiz yerel gruplardan ayrılan en önemli kolektif oluşumları biraz önce yaptığımız gibi kısaca gözden geçirdiğimizde, onları, mekânsal imgeleri bir kenara atarak betimlemenin güç olduğunu fark ediyoruz. Geçmişe doğru gittikçe bu zorluğun derecesi daha da artar. *Hukuki grupların* üyelerinin

hakları ve yükümlölükleri ile tanımlanabildiklerini söylemiştik. Ancak eskiden serflerin toprağa bağı olduklarını ve bir toprak köylüsünün kölelik halinden kurtulmasının tek yolunun bir kent topluluğunca kabul edilmesi olduğunu biliyoruz. Yani bir insanın hukuki durumu, yaşadığı yerin kırsal ya da kentsel bölge olarak tanımlanmasına bağılıydı. Toprağın çeşitli parçalarının tabi oldukları yönetim biçimi de zaten aynı değildi. Öte yandan, farklı kentlerin yasaları aynı ayrıcalıkları temin etmiyordu. Ortaçağın hususiyetli bir çağ olduğu söylenir; bölgeye göre değişiklik gösteren çok sayıda yönetim biçimi bulunmaktaydı. Öyle ki, bir insanın yaşadığı yeri bilmek onun hukuki statüsünü öğrenmek için yeterliydi. Bölgesel alt bölümlerin ayrıntılarına inmeden, modern zamanlar dediğimiz dönemden önceki hukuki işleyişi ve vergilendirme sistemini açıklamak mümkün olmaz. Her vilayet (İngiltere’de her kontluk), her kent uzun zaman kendi hukuki yönetim biçimine ve kendine özgü adetlere sahipti. Bu dönemin ardından İngiltere’deki kraliyet mahkemeleri saraya ait tımarların yerini almaya başladı ve Fransa’da da Devrim’den itibaren yurttaşlar mahkemeler ve vergilendirme sistemi karşısında eşit olarak kabul edilmeye başlandı. Bu sayede günümüzde daha tek tip bir yönetim hâkim: Bir ülkenin farklı parçaları artık farklı hukuki sistemlere tekabül etmiyor. Ancak kolektif düşünce, yasaları, uygulandıkları mahalli koşullardan soyutlamaz; daha ziyade o koşullara bağılar. Oysa bu koşullar çok çeşitlidir çünkü kurallar tek tip hale getirilmeye çalışılırken toprakların ve insanların koşulları tek tipleştirememiştir. Bu nedenle, öncelikle kırsal bölgelerde, mekân içindeki durum farkı hâlâ birtakım hukuki anlamlar ifade etmeye devam eder. Taşradaki bir noter ya da köy muhtarı için; çayırılar, tarlalar, korular, çiftlikler ve evler mülkiyet haklarını, satış sözleşmelerini, kullanım haklarını, ipotekleri, kira sözleşmelerini, parselleri; yani toprağın salt ve basit imgesinin bir yabancı için ihtiva etmediği fakat köylü grubunun hukuki belleğinde üst üste binen bir

dizi hukuki eylem ve şartları çağrıştırır. Bu hatıralar toprağın farklı parçalarına bağlıdır. Üst üste binmelerinin sebebi, tekabül ettikleri parsellerin yan yana olmalarıdır. Bu hatıraların grubun düşüncesinde muhafaza edilmesinin sebebi; grubun toprak üzerinde kurulu olması, toprağın imgesinin grubun haricinde de maddi anlamda var olmaya devam etmesi ve grubun da her an bu imgeyi yeniden hatırlayabilecek olmasıdır.

Gerçekten de, kırsal bölgede tüm pazarlıklar ve taahhütler neticede toprakla ilgilidir. Ancak hukuk, kentte, diğer maddi çerçevelerden yararlanılarak farklı meseleleri de kapsar. Kentteki bir noter ya da bir mezatçı da, insanların menfaatleri ile ilgilenir veya hukuki haklarının transferini sağlarken, bu menfaatlerin ve hakların hangi şeyler ile ilgili olduklarını düşünmek zorundadır. Müvekkiller ayrıldıktan sonra ya da açık artırma ile satış işlemi tamamlandığında, bu nesneler uzaklaşabilir ve bir daha görülmeyebilir. Ama noter; satılan, çeyiz olarak verilen ya da vasiyetle miras bırakılan binanın bulunduğu yeri hatırlayacaktır. Mezatçı, açık artırmada verilen fiyatların, kararların hatırasını bir daha görmeyeceği ama aynı türden nesne kategorisine giren bir bina ya da bir sanat eseri ile ilişkilendirecektir. Bu nesneler, mezatçı tarafından sık sık görüldükleri için mevcut olmaya devam eder.

Şüphesiz hizmet temelli işler ile borsa ve banka işlemleri için durum farklıdır. Bir işçinin çalışması, bir çalışanın yaptığı işler, doktorun sunduğu tedavi, avukatın verdiği tavsiye, vb. mekânda belirli ve sabit bir yere sahip olan şeyler değildir. Senet ya da mevduatların temsil ettikleri değerlere ya da alacak vereceklere gelince; onları da belirli bir yerde konumlandırmayız. Burada söz konusu olan para ve mali anlaşmalar dünyasıdır ve bu dünyada belirli maddi nesnelere dikkat edilmez. Kazanılan ya da verilen daima herhangi bir şeyi kazanma ya da verme yetkisidir. Bununla birlikte, hizmetler elbette belirli bir yerde sunulur. İşler belirli bir yerde gerçekleştirilirler. İş ya da hizmet

onu satın alan patron açısından değerini ancak belli bir yerde, bir büroda ya da fabrikada kullanılma koşuluyla muhafaza eder. Bir hakem kurulu üyesi ya da sendika sekreteri bir fabrikanın önünden geçtiğinde ya da fabrikanın bulunduğu yeri zihninde canlandığında, bu imge aslında, onu ilgilendiren işçilerin ve yönetimin ait olduğu her fabrikayı içeren daha kapsamlı bir mekânsal çerçevenin bir parçasından ibarettir. Bu çerçeve; onların maaş sözleşmelerine, sözleşme şartlarına, bunların meydana getirdiği çatışmalara ve aynı zamanda işverenler ile çalışanların koşullarını ve haklarını belirleyen tüm yerel ya da mesleki yasalara, kurallara ve âdetlere dair hatıraları bulmalarını sağlar. Finansal ya da banka ile ilgili işlemlere gelince, onlar da, sözleşmelerin altına imza atmak için, para çekmek ya da yatırmak için gittiğimiz kurumların mahalli çerçevesinde konumlanır. Şüphesiz banka imgesi bize sadece kısıtlı sayıda belirli birtakım işlemleri ve özellikle de yalnızca genel bir kavram olarak bildiğimiz, birbirlerinden ayrılmayan işlemlerin meydana getirdiği düzeni hatırlatır. Bu türden bir belleğin tüm içeriği normal şartlarda ancak yakın geçmişe kadar uzanır. Noter, muhtar, mezatçı, hakem kurulu üyesi ya da sendika sekreteri gibi kişileri örnek olarak seçtik çünkü onların işlevleriyle bağlantılı olan hukuki ilişkiler ve eylemlerin anısı bu kişilerin bünyesinde, daha geniş bir kapsama ve ayrıma sahip olmalıdır. Bu kişiler, kendisi de kolektif olan ve tüm hukuki grubu, kırsal topluluğu, alım ve satım topluluklarını, hizmet alışverişi topluluğunu, vs. kapsayan bir belleğin odağını temsil ederler. Bu belleğin, daha iyi vücut bulduğu kişilerde, belirli yerlerin imgesine dayandığını ortaya koymak, grubun tüm üyeleri için aynı şeyin geçerli olduğunu varsaymak için yeterliydi. Mekân içindeki çeşitli nesneler ve farklı durumlar, onların gözünde mekânla ilişkili hak ve yükümlülükler bakımından bir anlama sahiptir. Bu sebeple, böylesi bir maddi çemberin dışına çıkmadan, geçmiş dönemde meydana gelmiş fakat onlar için hâlâ mevcut olan hukuki

ilişkilerle tanımlanan bir dünyanın içinde kapalı kalırlar. Başka çok sayıda topluluk türü için de aynı şekilde muhakeme yürütebiliriz. Örneğin, çiftliğin hem bir yerleşim yeri hem de içinde, etrafında ya da karşısında çalışılan bir bina olduğunu anlamak için kırsal bir bölgeye gitmeye gerek yoktur. Dericiler sokağı, kuyumcular sokağı gibi aynı meslek gruplarından insanların aynı mekânlarda toplandıkları bir dönemi hatırlamak için eski kentlerde dolaşmak gerekmez. İçinde yaşadığımız modern toplumlarda, çalıştığımız yerler yaşadığımız evlerden belirgin bir biçimde ayrılır. Atölye, büro ya da mağaza gibi yerler oraya çalışmak için gelen ekipleri ya da insan topluluklarını her gün bir araya getirir. Bu küçük iktisadi gruplar da mekânsal bir temelde meydana gelirler. Aynı şekilde, büyük şehirlerde mahalleler, belirli bir mesleğin ya da sanayi türünün ağır basmasına, yoksulluk ya da zenginlik derecesine göre farklılaşır. Böylelikle, kentin sokaklarında dolaşan biri bu koşulların nüanslarına tanıklık eder. Şu veya bu toplumsal sınıfın hiç iz bırakmadığı bir kentsel manzara yoktur.

Dinlere gelince, onlar da toprağın üzerine sağlam bir biçimde yerleşmiştir. Bu, her türlü insan ve grup için geçerli olan bir koşuldur elbette ama dindarlardan meydana gelen bir topluluk aynı zamanda, düşüncesini besleyen çok sayıda fikri ve imgeyi, mekânın farklı parçalarına taşımaya çalışır. Dine ayrılan yerler, dinî hatıraları canlandıran mekânlar vardır. Ancak aksine kutsal olmayan yerler, din düşmanlarının bulunduğu, hatta lanetli olabilecek, oradayken gözlerin yumulması ve kulakların kapatılması gereken yerler de vardır. Günümüzde, eski bir kilisenin ya da manastırın içinde, mezarların bulunduğu yerleri gösteren taşların üzerinde dalgın dalgın yürürken, bu mabetlerin taşlarına, zeminine ya da duvarına oyulmuş harflerin anlamlarını çözmeye çalışmayız. Oysa bu yazılar eskiden bu manastıra kapananların, bu kilisenin içinde uzun süreler geçirenlerin gözlerine daima çarpmıştı. Ve müminleri çevreleyen ve içinde bir süre kaldıkları mekân; bu mezar

taşları, mihraplar, azizlerin heykelleri ve tabloları aracılığıyla, dinî bir mana ile dolmuştu. Eğer törenlerin, duaların ve dine adanmış bir hayatı dolduran tüm eylemler ile düşüncelerin hatıralarının her birinin mekânda belirli bir yere sahip olduğunu bilmeseydik, bu hatıraların o kişilerin belleklerinde nasıl düzenlendiği hakkında oldukça hatalı bir fikir yürütmüş olurduk.

Kolektif Belleğin Mekâna Yerleştirilmesi

Her türlü kolektif bellek, mekânsal bir çerçevede vuku bulur. Oysa mekân, süregiden bir gerçekliktir. Şayet bizi çevreleyen maddi ortam muhafaza olmasaydı, izlenimlerimiz birbirlerini kovalar, hiçbir şey aklımızda kalmazdı. Geçmiş hatırlayabildiğimizi anlamazdık. Herhangi bir hatıralar kategorisinin yeniden canlanması için, dikkatimizi çevirmemiz gereken şey mekândır, -içinde bulunduğumuz, sık sık geçtiğimiz, daima erişimimizin olduğu ve hayal gücümüz ya da düşüncemizin her an yeniden oluşturabildiği- bizim mekânımızdır; düşüncemiz onda sabitlenmelidir.

Herhangi bir yerle, yani mekânın bir kısmıyla ilişkilinmeyen bir grup ve kolektif bir faaliyet türünün olmadığı; ancak bunun, bir yerin görüntüsünü göz önünde canlandırarak o yere bağlı olan grubun hareketini anlayabileceğimizi söylemeye yetmeyeceği iddia edilebilir. Her tablonun elbette bir çerçevesi vardır, fakat ikisi arasında zaruri ve sıkı hiçbir ilişki yoktur ve biri diğerini hatırlatmak zorunda değildir. Şayet mekândan yalnızca fiziksel mekânı, yani, etrafımızda algıladığımız biçimler ve renkler topluluğunu anlıyor olsaydık bu itiraz geçerli olabilirdi. Peki, ama mekânı aslen böyle mi deneyimleriz? Kendi dışımızdaki ortamı genellikle ve normal şartlarda bu şekilde mi algılarız? Hiçbir toplumun parçası olmamış ve olmayan gerçekten izole bir insan için mekânın ne ifade ettiğini tahmin etmek oldukça güçtür. Sadece, eğer şeylerin yal-

nızca fiziki ve duyular ile algılanabilir özelliklerini fark etmek isteseydik hangi koşullarda yer almamız gerektiğini düşünelim. Böyle bir durumda; nesneleri, düşüncemize nüfuz eden ve farklı bakış açılarına tekabül eden ilişkilerden kurtarmamız gerekirdi. Yani kendimizi, parçası olduğumuz ve kendi aralarında bu gibi ilişkiler geliştiren ve onları belirli bakış açıları ile değerlendiren gruplardan ayırmamız gerekirdi. Ayrıca bunu sadece, fizikçiler ya da sanatçılar gibi başka belirli bir grubun tutumunu benimseyerek, dikkatimizi maddenin bazı soyut özelliklerine ya da şekillerin ve manzaraların nüansları ile çizgiler üzerine çeviriyor gibi yaparak başarabilirdik. Bir sanat galerisinden çıkıp kendimizi nehir kenarındaki bir rıhtımda, bir parkın girişinde ya da sokağın hareketliliği içinde bulduğumuzda, ressamlar grubunun etkisini üzerimizde hissetmeye devam ederiz ve etrafımızdaki şeyleri oldukları halleriyle değil, onun imgesini yeniden üretmeye çabalayanlara göründükleri şekilleriyle görürüz. Aslında bundan daha doğal bir şey yoktur. Elbette ki diğer grupları ilgilendiren hatıralar âlimler ve ressamların mekânında yer alamazlar ve muhafaza olamazlar. Âlimler ve ressamlar mekânı diğer mekânların elenmesi suretiyle meydana geldiğine göre başka türlü de düşünülemezdi. Ancak bu, diğer mekânların ressamlar ve âlimler mekânı kadar hakiki olmadıklarını göstermez.

Hukuki Alan ve Hukukun Belleği¹

Hukuki alan, sadece insanlar arasındaki sınırsız hukuki ilişkiler olasılığını simgeleyen boş bir alan değildir. Öyleyse bu alanın parçalarından biri, nasıl bir ilişkiyi değil de ötekini hatırlatabilir? Şüphesiz tüm hukuki düşüncenin temelini oluşturan mülkiyet hakkını ele alalım. Bu hakkın

¹ Asıl metin hukuki alan incelemesinden önce geometrik alanla ilgili bir inceleme taslağı içeriyor ancak bu taslak fazla belirsiz olduğu için yayınlanan esere dâhil edilmemiştir.

örneğinden yola çıkılarak diğer tüm yükümlülüklerin nasıl belirlendiklerini kavramak mümkündür. Mülkiyet hakkı, bir toplumun toprağın belirli bir parçası ya da belirli bir maddi nesne karşısında sürekli bir tutum benimsemesinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Toprak hareketsizdir ve maddi cisimler daima aynı yerde durmasalar da toprakla aynı özelliklere ve aynı görünüşe sahiptir. Öyle ki, onları zaman içinde takip edebilir ve kimliklerinden emin olabiliriz. Buna karşılık, insanlar yer değiştirebilirler ve onların eğilimleri, melekeleri, kuvvetleri ve yeterlikleri dönüşebilir. Oysa bir ya da birden çok insan toprak ya da bir şey üzerinde, ancak, üyesi oldukları toplum onlarla o şey veya toprak arasında kalıcı bir ilişki olduğunu yahut bu ilişkinin şeyin kendisi kadar değişmez olduğunu kabul ettiği andan itibaren mülkiyet hakkı kazanır. Bu, gerçekliği zorlayan bir uzlaşım"dır çünkü bireyler durmaksızın değişirler. Mülkiyet hakkını temellendirmek için hangi ilkeye başvurursak başvuralım, bu hak ancak kolektif bellek onun uygulanmasını güvence altına alabilirse değer kazanır. Örneğin, şayet şeylerin eski bir durumuna gönderme yapmasaydık ve o durumun değişmediği hakkında uzlaşmasaydık, benim bir toprağın belirli bir parçasını ilk işgal eden kişi olduğumu ya da onu ekime hazırladığımı yahut şu veya bu malın benim çalışmamın ürünü olduğunu nereden bilebilirdik? Ve şayet grup ilgili hatırayı korumasaydı, hak iddialarımın temelini çürütecek başka iddialar ortaya atıldığında vaziyetin aslını nasıl kanıtlayabilirdik? Ancak bu durumun sürekliliğini güvence altına alan belleğin kendisi de alanın sürekliliğine ya da en azından grubun bu alanın parçası karşısında benimsediği tutumun sürekliliğine dayanır. Bu noktada şeyleri ve işaretleri ya da sembolleri, topluluğun o yer ile ilişkilendirdiği ve topluluk dikkatini dış dünyaya çevirdiğinde bile düşüncesinde baki kalan bir küme olarak düşünmek gerekir. Bu işaretler şeylerin dışında ve onlarla keyfi ve yapay bir ilişkiye sahip değillerdir. İngiltere'nin galebe çalmasının

ardından *Magna Carta* hazırlandığında, toprak kâğıt üzerinde bölünmedi; toprak parçalarının dağıtıldığı baronların o topraklar üzerinde sahip oldukları yetkiler kaydedildi. Her kadastro belgesi hazırlandığında ya da hukuki bir belgede mülkiyet hakkından her bahsedildiğinde de aynı şey geçerlidir. Toplum bir yerin imgesi ile yazılı belge arasında bir ilişki kurmakla yetinmez. Mekânı, ister bir insan tarafından etrafı çevrilmiş ister o insan orada yaşıyor, o toprağı işletiyor ya da kendi adına işletiyor olsun, belli bir insana hâlihazırda bağılı olarak düşünür. Bu türden her alanı hukuki alan olarak adlandırabiliriz. Bu, (en azından belli bir zaman dilimi sınırları içinde) kalıcı, yani, kolektif belleğin alanı algımlarken, içinde haklara dair hatırayı bulabilmesini sağlayan bir alandır.

İnsanların şeyler üzerindeki haklarını düşündüğümüzde, sadece insan ve şey arasındaki ilişkinin değil, insanın kendisinin hareketsiz olduğunu ve değişmediğini farz ederiz. Elbette, bir köylü topluluğu içinde, bir noterin bürosunda ya da bir mahkemede söz konusu edilen haklar belirli insanlarla ilişkilendirilir. Ancak düşünce, olayların hukuki yönüne döndüğü ölçüde, kişinin yalnızca söz konusu hukuki ilişkiyle ilgili özelliğini akılda tutar. Bu kişi tanınan ya da itiraz edilen bir hak sahibi olabilir, bir mülk sahibi, kullanım hakkı sahibi, bağışçı, mirasçı, vs. olabilir. Oysa bir insan bir andan diğerine değişirken, hukuki bir özelliğe indirgendiğinde, değişmez. Hukukta tarafların iradesinden bahsedilir örneğin, ama burada ifade edilen kişinin hukuki özelliğinden doğan kasttır ve kasıt, aynı özelliğe sahip tüm kişiler için aynı olarak kabul edilir, hukuki şartlar değişmedikçe aynı kalacağı farz edilir. Hukuki özneleri ele aldığımız zaman, bu tüm şahsi hususiyetlerden soyutlama yapma eğilimi hukuki akla oldukça uygun iki kurguyu açıklar. Bir kişi öldüğünde, arkasında doğal mirasçı bıraktığında, “ölümün yaşamı ele geçirdiği” söylenir, yani sanki hakların kullanımında hiçbir kesiklik olmamış gibi, mirasçı kişi ile müteveffa muris arasında de-

vamlılık varmış gibi olur. Öte yandan, çok sayıda insan çeşitli malları kazanmak ve işletmek için bir araya geldiklerinde, meydana getirdikleri topluluğun hukuki bir kimliği olduğunu ve bu kimliğin, ortaklık sözleşmesi sürdükçe, ilk topluluğun tüm üyeleri ayrılmış ve yerlerine yeni üyeler gelmiş olsa dahi değişmediğini farz ederiz. Dolayısıyla kişiler şeyler sürdüğü için sürerler ve bir vesayet davası böylelikle uzun yıllar boyunca sürebilir ve ancak bir insan ömrü kadar uzun bir zaman sonra karara bağlanabilir. Söz konusu mülkler baki kaldıkça hukuki topluluğun belleği kusurlu olmaz. Bununla birlikte, mülkiyet hakkı yalnızca toprak ya da maddi ve belirli nesneler üzerinde kullanılmaz. Günümüz toplumlarında taşınır mallardan elde edilen zenginlik oldukça arttı ve bu zenginlik aynı yerde kalmak ya da aynı biçimi korumak bir yana, biz farkına varmadan durmaksızın dolaşılıyor. Her şey, borç veren ya da alacaklı ile borç alan ya da borçlu arasındaki anlaşmalara indirgeniyor. Ancak, sözleşmenin nesnesi değişmez bir yer işgal etmez çünkü söz konusu nesne para ya da borçlar, yani soyut işaretlerdir. Diğer yandan, hiçbir şekilde şeyler üzerinde olmayan, bir tarafa hizmetler, edimler hatta karşı tarafın yokluğu üzerinde haklar sağlayan başka yükümlülükler de vardır. Böylelikle, sadece insanların ilişkilendikleri ve mülkün olmadığı durumlarda da mekân resmin dışında kalıyor gibidir. Bununla beraber, belirli bir sözleşme, şeyler üzerinde olmasa dahi, tarafları sözleşme geçerliliğini yitirmedikçe değişmeyeceği kabul edilen bir duruma sokar. Bu da, sözleşmenin maddelerine karar verildiği andan itibaren, tarafların birbirlerine bağlı olduklarını kabul eden topluluğun bir diğer kurgusudur. Ancak, kişilerin hareketsizliğinin ve karşılıklı tutumlarının kalıcılığının maddi bir biçimle ve alan içinde ifade olmaması mümkün değildir. Taraflardan her birinin diğerinin her an nerede bulabileceğini bilmesi ve iki tarafın da birbirleri üzerinde sahip oldukları yetkileri belirleyen sınırın nerede olduğunu bilmeleri gerekir.

Bir kişinin diğeri üzerinde sahip olduğu iktidarın en uç şekli, geçmişte köle sahibi olmaya imkân veren haklardı. Köle bu anlamda şey durumuna indirgenmiş kişiydi. Köle ile efendisi arasında sözleşme yoktu ve mülkiyet hakkı köle üzerinde de diğeri mallar üzerinde olduğu gibi işliyordu. Bununla birlikte, köleler, şeylerden farklı olarak, sahte belgeleri dayanak gösterip özgürlüklerini talep ederek ya da kaçarak veya intihar ederek efendilerinin haklarına halel getirebilirlerdi. Bu nedenle köle, yalnızca yükümlölüklerden ibaret ve hiçbir hak içermeyen bir hukuki statüye sahipti. Antik dönemdeki evlerde, kölelere ayrılan yerler, ancak girme emrini aldıklarında girebildikleri yerlerden ayrıydı ve alanın bu iki parçasının arasındaki ayrım, hem efendilerin hem de kölelerin zihninde efendilerin köleler üzerinde sahip oldukları sınırsız hakların imgesini sürdürmeye yetiyordu. Efendisinin gözlerinden uzaktaki köle, kölelik halini unutabilirdi. Ancak efendisinin oturduğu evin kanatlarından birine girdiğinde yeniden köle olduğunun bilincine varıyordu. Sanki eşiğı geçtiğinde, efendisine karşı bağıllık ilişkisinin hatırasının muhafaza edildiğı alanın başka bir parçasına gidiyormuş gibi.

Artık kölelik ya da serflik yok, soylular ve avam tabakasından olanlar arasında ayrım yapılmıyor yani dâhil olmayı kabul ettiğimiz yükümlölüklerden başkasını tanımıyoruz. Bununla birlikte, patronunun ofisine çağrılan bir işçinin ya da çalışanın yahut borçlarını ödemek için değil de, ek bir mühlet ya da borç talep etmek üzere borç aldığı bankaya ya da ticaret evine giren bir kişinin ruh halini düşünelim. Onlar da belki yükümlölük oldukları hizmetleri ve ödemeleri unutmuşlardı; bunları yeniden hatırlamalarının ve aniden belli bir bağımlılık durumunda kalmalarının nedeni, patronun ya da borç aldıkları kişinin ikamet ettiğı ya da genel olarak bulunduğu yerin onların gözlerinde faal bir bölge olmasıdır. Bu yer onlar için, belirli sınırlar içinde şahsiyetini kullanabilme özgürlüğüne sahip olan kişinin haklarının ve yetkilerinin yansıdığı bir odaktır. İmza-

ladıkları sözleşmenin koşulları ve anlamı bu yere yaklaştıkları anda belleklerinde yeniden ortaya çıkabilir, yeniden hatırlanabilir. Elbette ki bunlar istisnai vakalardır. Bir kişi, başka birinin karşısında hem hukuki anlamda daha üstün hem de ona bağımlı olabilir. Örneğin filancaya borç veren kişi soylu sınıfından olsa bile, alçakgönüllülüğü sebebiyle, borcunu talep etmeye cesaret edemiyor olabilir. Önemli olan her sözleşmede, ya sözleşmenin yerine getirileceği yerin ya da her iki tarafın ikamet ettikleri yerlerin (borcu veren kişinin borç alan kişiyi bulabileceğini bildiği yer ile borç alan kişinin sözleşmenin yürürlüğe sokulma emrinin geleceğini bildiği yerin) belirtilmiş olmasıdır. Bununla birlikte, bir kişinin kendisini üstün diğerini de ona bağımlı gördüğü bu bölgeler, tarafların her birinin konut olarak seçtiği bir çeşit mahalli noktaya indirgenebilir veya bir şirketin sınırlarına kadar yayılabilir. Öyle ki, bir fabrikaya ya da bir mağazaya girer girmez, üzerimizdeki hakların baskısını ve hatta bazen daha fazlasını hissedebiliriz. Bedenî haciz cezasının uygulandığı dönemlerde, bu baskı o derece artabilirdi ki, borcunu ödeyemeyen kişi sokağa çıkmaya dahi cesaret edemeyebilirdi.

Ama burada artık söz konusu olan sadece iki kişi arasındaki sözleşme değil, hukuk ve hukuk ihlalleridir. Genellikle kamusal yükümlülükleri ancak onları ihlal ettiğimizde ya da ihlal etmeye meylettiğimizde hatırlarız. Bu yasaları meydana getiren toplum tarafından işgal edilen alanın hiçbir parçası yoktur ki içinde kendimizi, sanki birtakım baskı ya da kınamalarla karşılaşacakmışız gibi huzursuz hissetmeyelim. Fakat kurallara uyduğumuz anlarda dahi, hukuki düşünce alana yayılmış bir biçimde oradadır. Eskiler için kentin imgesi yasalarının hatırasından katiyen ayrılmıyordu. Bugün bile hâlâ, ülke dışına çıktığımız zaman bir hukuki bölgeden başkasına geçmiş gibi ve bu iki bölgeyi birbirinden ayıran hat somut olarak yere çiziliymiş gibi hissederiz.

İktisadi Mekân

Ekonomik hayat bizi maddi mallarla temasa geçirir ancak bunu mülkiyet hakkının yürütülmesi ve şeyler hakkındaki sözleşmelerin oluşturulmasından farklı bir biçimde gerçekleştirir. Burada, haklar dünyasından çıkarak değer dünyasına giriş yapıyoruz. Bunların her ikisi de fiziki dünyadan epey farklıdır ama belki de nesneleri değerlendirdiğimiz zaman fiziki dünyadan, başka insanlarla uzlaşarak maddi dünyanın farklı parçaları üzerindeki haklarımızın kapsamı ve sınırlarını belirlediğimiz zamana kıyasla daha fazla uzaklaşıyoruz.

Değerlerden değil de fiyattan bahsedelim çünkü neticede bize verilen şey budur. Fiyatlar şeylerin üzerine birer etiket gibi yapışık durumdadır ancak bir nesnenin fiziki görünümü ile fiyatı arasında hiçbir ilişki yoktur. Eğer bir insanın bir şeye verdiği ya da vermeye hazır olduğu fiyat onun o nesneye duyduğu ihtiyaç ve arzuya denk düşüyor olsaydı yahut o şey için istediği fiyat, o nesneden vazgeçmek ya da onun yerini doldurmak üzere çalışmak için verdiği zahmeti ve özveriyi ölçüyor olsaydı durum farklı olurdu. Böyle bir varsayımsal durumda, iktisadi bellekten bahsetmek gerekmezdi. Her insan, nesnelerin değerini o anda hissettiği ihtiyaca göre ya da onları üretmek veya onlardan vazgeçmek için ortaya koyduğu zahmet hissine göre biçebilirdi. Fakat böyle bir durum söz konusu değildir. İnsanların nesneleri -temsil ettikleri çaba ve çalışmayı olduğu kadar sundukları tatmin duygularını da- fiyatlarına göre değerlendirdiklerini biliyoruz. Bu fiyatlar bizim ekonomik grubumuzun içinde, bizim dışımızda veriliyor. Oysa şayet insanlar farklı nesnelere bu şekilde fiyatlar atfetmeye karar veriyorlarsa bu; şüphesiz, grubun içinde hâkim olan söz konusu nesnenin faydası ve gerektirdiği iş miktarı hakkındaki düşünceye bir şekilde başvurularak yapılıyor. Ancak güncel haliyle bu düşünce daha önce olduğu haliyle ve güncel fiyatlar da önceki fiyatlarla açıkla-

nır. İktisadi hayat, alıcı ve satıcıların yani iktisadi grubun tüm üyelerinin başvurdukları geçmiş fiyatların, en azından en son fiyatın hatırasına dayanır. Fakat bu hatıralar, güncel nesnelerin üzerine bir dizi toplumsal hükümle eklenir. Öyleyse nesnelerin görünümü ve mekândaki konumları bu hatıraları uyandırmaya nasıl yetebilir? Fiyatlar, ölçüleri temsil eden sayılardır. Ancak, maddenin fiziki özelliklerine tekabül eden sayılar bir anlamda o maddenin içinde ihtiva olurken (çünkü onları maddeyi gözlemleyerek ve ölçü ile yeniden bulabiliriz) maddi nesneler burada, iktisadi dünyada, ancak kendilerine bir fiyat atfedildiği andan itibaren değer kazanır. Yani bu fiyatın nesnenin görünümü ve fiziksel özellikleri ile hiçbir ilgisi yoktur. Şayet nesne bize fiziki mekânda ortaya çıktığı haliyle, yani, grubun hayatı ile olan tüm bağlarından kurtulmuş bir şekilde gösterilseydi, nesnenin imgesi fiyatının, yani belli bir para miktarının hatırasını nasıl uyandırabilirdi?

Daha açık bir şekilde anlatmak gerekirse, fiyatlar grubun düşüncesinin içinde askıda duran toplumsal fikirlerin sonuçları oldukları için, ekonomik belleğe destek görevi görebilecek olan nesnelerin işgal ettiği alan değil, şeylerin değeri hakkındaki fikirlerin şekillendikleri ve fiyatların hatıralarının aktarıldıkları yerlerdir. Başka bir deyişle, kolektif düşüncenin içinde, mekânın bazı parçaları diğer hepsinden ayrılır çünkü onlar, farklı malların fiyatlarını kendilerine ve başka gruplara hatırlatma işlevi gören grubun her zamanki bir araya gelme yeridir. Alışveriş faaliyetleri ile nesnelerin değerinin hatırası, yani, ekonomik grubun belleğinin tüm içeriği genellikle bu yerlerin meydana getirdikleri mekânsal çerçevenin içinde ortaya çıkar.

Simiand, dağdaki bir çobanın, gezginin birine bir tas süt verdikten sonra ondan ne kadar talep edeceğini bilemediğini ve “şehirde alınan” ücreti istediğini söylemişti. Aynı şekilde, yumurta ve tereyağı satan köylüler ürünlerinin fiyatını, en son pazardaki fiyatlara göre belirlerler. Bu noktada öncelikle, bu hatıraların çok yakın bir geçmişe atıfta

bulunduğunu ve kaynağını iktisadi işlemlerden ve düşüncelerden alan tüm hatıralar için aynı şeyin geçerli olduğunu belirtelim. Şu anda burada ele almamızı gerektirmeyen, üretimin teknik alanı ile ilgili her şeyi bir kenara alacak olursak, satış ve alış koşulları ile fiyatlar ve maaşların daimi dalgalanmalara tabi oldukları görülür. Ayrıca, yakın hatıraların daha eski olanları daha hızlı ve külliyen uzaklaştırdığı bir alan yoktur. Elbette ki iktisadi hayatın ritmi daha hızlı ya da daha yavaş seyredebilir. Loncalar ve küçük sanayi döneminde, üretim yöntemleri çok yavaş bir biçimde değişirken, alıcı ve satıcıların sayısının da çok az değiştiği kentlerde, fiyatlar çok uzun zaman boyunca aşağı yukarı aynı seviyede kalıyordu. Teknikler ihtiyaçlarla aynı anda değişirken ve ulusun sınırlarına ve hatta ötesine kadar yayılan bir iktisadi topluluğun içindeki rekabet ortamında, geçmiş dönemlere kıyasla çok daha karmaşık olan fiyat sistemi, bir bölgeden diğerine, bir sanayi türünden diğerine yayılan kısmi ve genel dalgalanmalara tabi oluyor. Böylelikle, satıcı ve alıcıların durmaksızın yeni bir dengenin koşullarına uyum sağlamaları ve her defasında, eski alışkanlıklarını, hedeflerini ve tecrübelerini unutmaları gerekir. Enflasyon dönemlerini, yani paranın hızla değer kaybettiği, fiyatların kesintisiz bir biçimde yükseldiği dönemleri ele alalım. Bu dönemler boyunca bir günden diğerine ve hatta bazen sabahdan akşama zihnimizde yeni bir değer ölçeği oturtmamız gerekiyordu. Ancak benzer farklılıkları, aynı anda ya da aynı dönemin içinde, iktisadi hayatın bir alanından diğerine geçtiğimizde de görebiliriz. Kırsal bölgede, köylüler pazara veya kente uzun aralıklarla gittiklerinde, fiyatların en son alıcı veya satıcı oldukları andan beri fazla değişmediğini sanabilirler çünkü eski fiyatların hatırasına dayanırlar. Tüccarlar ile müşteriler arasındaki ilişkilerin daha sık olduğu ortamlarda, özellikle de sadece tüketim ihtiyaçlarını tatmin etmek için satın almayan ve sadece ürünlerini bitirmek için satış yapmayan, tüm tüketicilerin ve tüm üreticilerin hesabına ve sanki on-

ların temsilcileriymiş gibi satın alan ve satış yapan perakende ve toptan alım satım yapan tüccarların grupları içindeki durum farklıdır. İktisadi bellek bunun gibi çevrelerde kendini daima yenilemek ve her an en yeni fiyatlar ile ilişkilerin durumunu tayin etmek zorundadır. Söz konusu durum, fiyatları sadece günbegün değil, aynı seans boyunca bir saatten diğerine değişen senetlerin alınıp satıldığı borsa dünyasında daha da geçerlidir. Zira bu alanda, satıcıların ve alıcıların fikirlerini değiştiren tüm kuvvetlerin hisse üzerindeki etkisi derhal hissedilir ve fiyatların ne olacağını öngörmek ya da tahmin etmek için en yakın dönemdeki fiyatları rehber almaktan başka bir yol yoktur. Alışveriş eyleminin en yoğun olduğu bu ortamlardan uzaklaştıkça iktisadi bellek yavaşlar, daha uzak bir geçmişe dayanır ve şimdiki zamanın gerisine düşer. Ona yeniden hız kazandıran ve kendisini yenilemeye itenler tüccarlardır.

Müşterilerine her bir ürünün fiyatını öğreten ve hatırlatan tüccarlardır. Yalnızca alıcı olan alıcılar ancak ticari ortamlara dâhil olduklarında ya da dâhil olduklarını hatırladıklarında iktisadi grubun hayatına ve belleğine katılırlar. Başka türlü malların değerini nasıl bilebilirlerdi? Alışveriş akımlarından uzakta, aile grupları içinde kalarak, sahip oldukları şeylerin maddi değerini bilebilirler miydi? Şimdi de, değerler onların içinde meydana geldikleri ve muhafaza oldukları için, daha önce de belirttiğimiz gibi, ekonomik topluluğun en faal parçasını meydana getiren tüccar gruplarını ele alalım. İster pazarlardaki tezgâhların arkasında ister kentlerin ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı sokaklarda toplanmış olsunlar, ilk bakışta, bir araya gelmiş ve bir nevi müşterek bilinç ile birbirlerine bağlanmış olmaktan ziyade birbirlerinden ayrı görünürler. Müşterilere yönelik oldukları için onlarla ilişki içine girerler, görmezden geldikleri rakipleri olan ya da onlarla aynı ürünleri satmayan komşu tüccarlarla değil. Öyle ki, birer satıcı olarak, onlarla ilişkilerini keserler. Bununla birlikte, iki tüccar, aralarında hiç-

bir iletişim olmasa dahi aynı kolektif işlevin failleri olmaya devam ederler. Aynı zihniyete, aynı türden yeterliklere sahiptirler, aynı mesleki ahlâka uyarlar. Rakip bile olsalar, fiyatları korumak ve alıcılara yüklemek söz konusu olduğunda, kendilerini birbirleriyle dayanışma içinde hissederler. Özellikle de, hepsi toptancı grupları ile ilişki içindedir ve onların aracılığıyla ticaret borsaları ile ilişkilendirirler. Öte yandan, iktisadi topluluğun, her türlü bilgilerin yoğunlaştığı kısmını oluşturan, ticari işlemlerin etkisini doğrudan hisseden ve fiyatların oluşturulmasına en faydalı biçimde katkıda bulunan iş adamları ve bankacılarla da ilişki içindedirler. Fiyat, iktisadi topluluğun düzenleyici organıdır. Tüccarlar onun aracılığıyla birbirlerine bağıdırlar çünkü her birinin satışları kendi adlarına fiyatın tepkisini değiştirir. Aynı zamanda onun tahriklerine boyun eğler. Böylelikle perakendeciler, tüccarların oluşturduğu iktisadi topluluğun dış hatlarını ve sınırlarını temsil ederler. Bu topluluğun merkezi ve odağı ise borsa ile banka ortamlarıdır. Seyahat eden tüccarlar, komisyoncular, haber ve reklam temsilcileri, perakendeciler ile bu merkez arasındaki bağı kurarlar ve devam ettirirler.

Tüketici-müşteriler tüm bu faaliyet türünün bir parçası değildirler. Tüccarın tezgâhı, onların bakışlarının fiyatların oluşturulduğu bu bölgelere kadar ulaşmasını engelleyen bir siper gibidir. Bu bir imgeden daha fazlasıdır ve şayet tüccarlar grubu mekân içinde bu şekilde sabit kalıyorsa, tüccarın müşterisini beklediği belli bazı yerlere yerleşiyorsa, ancak bu koşulla iktisadi topluluk içindeki işlevini yerine getirebildiğindendir. Öyleyse müşterilerin bakış açısından bakalım. Müşterilerin, ancak tüccarlar onlara fiyatları bildirirlerse tüketim mallarını değerlendirmeyi öğrenebildiklerini söylemiştik. Demek ki müşterilerin ticari çevrelere yaklaşmaları gerekir. Zaten, müşterinin tüccarı nerede bulabileceğini bilmesi alışverişin olmazsa olmaz koşullarından biridir (en azından genel olarak öyle ama elbette evlerde satış yapmaya gelen seyyar satıcılar da var

ama daha sonra göreceğimiz üzere bu, kaideyi bozmayan bir istisnadır). Yani tüccarlar mağazalarında müşterileri beklerler.

Aynı zamanda ticari mallar da bu mağazalarda alıcıları bekler. Bunlar aynı olayın iki farklı ifadesi değildir asla, daha ziyade, aynı anda düşünmek gereken iki farklı olaydır çünkü biri ve diğeri ile ikisi arasındaki ilişki, mekânın ekonomik temsiliinde aynı anda rol oynar. Ticari ürün beklediği, yani aynı yerde kaldığı için tüccar beklemek, yani, en azından satışa kadar süren tüm zaman boyunca sabit bir fiyat ile yetinmek zorundadır. Müşteri bu koşulla satın almaya cesaretlendirilir ve nesneye, sürekli olarak değişen karmaşık bir değer biçme oyununa göre belirlenen değil, nesnenin kendi doğasının bir sonucu gibi gelen fiyatı ödediği izlenimine kapılır. Bu elbette ki bir yanılsama çünkü fiyat şeye bir etiket gibi yapışmış durumdadır ve aslında nesne değişmemesine rağmen fiyat sürekli olarak değişir. Ama pazarlık ederken bile, sanki fiyatın belirlenmesinde rol oynayan yapay şeylerin farkına varıyormuşuz gibi, aslında şeyin değerine tekabül eden ve tüccarın bizden saklamaya çalıştığı, bizim de ona bunu itiraf ettirmeye çalıştığımız gerçek bir fiyat olduğu ya da satıcının söylediği gibi olan ama bizim ona unutturmaya çalıştığımız bir fiyat olduğu kanısında olmaya devam ederiz. Fiyatın nesneye dâhil olmadığı ve dışarıdan geldiği fikrine gelince; tüccarın alıcıyı nesnenin gerçek fiyatıyla satıldığına ikna etmeye çalışırken uzaklaştırmaya çabaladığı düşünce işte odur. Nesnenin fiyatını yavaş yavaş sabitlemeyi ve fiyatı ona dâhil etmeyi ancak nesneyi belli bir süre boyunca aynı fiyatla satışa sunarak başarabilir.

Bir mobilya, kıyafet ya da hemen tüketilecek bir eşyayı satın alıp onu evine getiren bir kişi, ürünün kullanıldığı süre boyunca ve ürün kullanım dışı kalıncaya ya da kayboluncaya dek, ürünün tüccara ödenen fiyat ile ölçülen değerini koruduğunu farz edebilir. Bu genellik hatalı bir düşüncedir çünkü aynı nesneyi satın aldıktan hemen sonra

ya da aradan belli bir zaman geçtikten sonra satmak isterse, fiyatının değiştiğinin farkına varacaktır. Alıcı, eski hatıralarla yaşar. Tüccarın fiyatla ilgili hatıraları ise daha yenidir çünkü çok sayıda insana satış yaparak mallarını tükettiği için ürünlerini, bir müşterinin aynı satıcının dükkânda alışverişini yenilemesinden daha hızlı bir şekilde yenilemek zorundadır. Oysa kendisi de toptancı karşısında mağazasına gelen müşteri ile aynı durumdadır. Perakende ürünlerin fiyatı işte bu sebeple toptan ürünlerin fiyatına göre daha yavaş değişir. Yani, perakende satış yapan tüccarların rolü şudur: Müşterilerin ürünleri satın alabilmeleri için, fiyatları yeterince istikrarlı tutmalıdır. Bu sadece, tüm toplumun yerine getirmek zorunda olduğu bir işlevin belirli bir uygulamasıdır. Her şeyin durmaksızın değişmesine rağmen, toplum üyelerini, en azından belli bir süre boyunca ve belli noktalarda değişmediğine ikna etmek zorundadır. Tüccarlar topluluğu da aynı şekilde müşterileri, en azından onlar satın almaya karar verinceye dek, fiyatların değişmediğine inandırmalıdır. Bunu da ancak kendi kendini sabitleyerek ve tüccarlar ile ticari malların alıcıları bekledikleri yerlerde kalarak başarabilir. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, fiyatlar alıcıların ve satıcıların belleğine, ancak onlar hem nesneleri hem de o nesnelerin teşhir edildikleri ve satışa sunuldukları yerleri aynı anda düşünsürlerse yerleşebilir. İktisadi grubun kendisi sürmeden yani olduğu gibi aynı yerlerde, aynı konumlarda kalmadan, belleği yeterince uzun bir dönemi kapsayamaz ve fiyat hatıralarını yeterince uzak bir geçmişe yansıtamaz. Grup ve üyeleri, düşünceleri aracılığıyla ya da somut olarak bu yerlerde bulunarak, çerçevesi olmaya devam ettikleri değerler dünyasını yeniden şekillendirirler.

Dinî Mekân

Dinî bir grubun hatıralarının, nesnelerin mekânlarını, mevkilerini ve düzenlerini gördüklerinde canlanması şa-

şırtıcı değildir. Dinî topluluklar için esas olan kutsal ve kutsal olmayan dünyalar arasındaki ayrım mekân içinde maddi olarak gerçekleşir. Dindar bir kişi bir kiliseye, mezarlığa ya da başka bir kutsal yere girdiğinde, orada daha önce de sık sık tecrübe ettiği bir ruh halini bulacağını ve diğer dindar kişilerle birlikte aynı anda hem gözle görünür bir cemaat, bir düşünce ile geçmiş dönemlerde aynı yerde meydana gelmiş ve sürdürülmüş müşterek hatıraları yeniden meydana getireceğini bilir. Şüphesiz, kutsal olmayan dünyada, dinle ilgisi olmayan uğraşlar sırasında, konusu dinin tamamen dışında olan ortamlarla temas halinde iken, çok sayıda mümin, düşüncelerini ve eylemlerini ellerinden geldiğince Tanrı ile ilişkilendirmeyi unutmayan dindar kişiler olarak davranırlar. Antik dönemdeki kentlerde din her yerden taşıyordu ve pek çok eski toplumda, örneğin Çin’de, şu veya bu doğaüstü kuvvetlerin etkisinden kaçılacak bir yer yok gibiydi. Toplumsal hayatın temel faaliyetleri dinin hâkimiyetinden kurtuldukça, dine ayrılan ya da normalde dinî cemaatler tarafından kullanılan mekânların sayısı azaldı ve boyutu daraldı. Şüphesiz “azizler için her şey kutsal” ve bir Hristiyan, görünürde hayli kutsal olmayan bir yerde dahi Tanrı’yı hatırlayabilir. Ancak müminler düzenli aralıklarla bir araya gelme ve dindarlığa adanan binalar ile mevkilerde birbirlerine yaklaşma ihtiyacı duyarlar. Bizimle aynı inançları paylaşan kişilerin meydana getirdikleri grupla olan ilişkilerimizi ayrıntılı olarak ve belirgin bir biçimde hatırlamamız için bir kilisenin eşiğinden geçmek yeterli değildir. Fakat bir ibadet yerinde bir araya geldiğimizde, müminlere özgü bir ruh halini paylaştığımızı hissederiz. Söz konusu olan belirli olaylar değil de hassasiyet ve düşüncenin belli bir eğilimi ve tekbiçimli yönü olsa bile bu, kolektif dinî belleğin en önemli içeriği ve temelidir. Bu içeriğin dine ayrılan bölgelerde muhafaza olduğuna hiç şüphe yoktur çünkü o yerlere girer girmez onu orada yeniden bulabiliriz.

Hatta grubumuzun belleğinin, muhafaza olduğunu dü-

şündüğümüz yerler kadar sürekli olduğunu ve tek bir dinî düşünce akımının o tonozlar altından hiç kesintiye uğramadan geçmiş olduğunu bile düşünebiliriz. Şüphesiz kilisenin neredeyse tamamen ya da külliye boş olduğu anlar, kapılarının kapalı olduğu, içeride sadece hareketsiz duvarlar ve nesnelerin bulunduğu dönemler mevcuttur. Bu süre boyunca grup dağılmış durumdadır. Ancak var olmaya ve eski halini korumaya devam eder. Yeniden şekillendiğinde hiçbir şey ona, değiştiğini ya da belirli bir zaman boyunca var olmaya ara verdiğini düşündürtmez. Fakat bunun için, o zaman aralığı boyunca, müminlerin kilisenin önünden geçmiş, onu uzaktan görmüş, çan seslerini duymuş olmaları ve orada toplanmalarının ve o duvarlar arasında katıldıkları törenlerin imgesinin belleklerinde baki kalmış olması ve onu istedikleri zaman yeniden hatırlayabilecek olmaları gerekir. Öte yandan, eğer yerlerin kalıcılığı onlara bunun teminatını vermeseydi, dinî duygularının değişmediğinden, o anda da eskiden oldukları gibi olduklarından, kişiliklerinde geçmişe ve şimdiki zamana ait olan şeylerin ayırt edilemeyeceğinden nasıl emin olabilirlerdi? Dinî bir grup, bir nesneden, süren bir gerçekliğin herhangi bir parçasından destek almaya diğer tüm gruplardan çok daha fazla ihtiyaç duyar çünkü etrafındaki tüm kurumlar ile âdetler değişirken ve fikirler ile tecrübeler yenilenirken, kendisinin değişmediğini ileri sürer. Diğer gruplar üyelerini, kurallarının ve ayarlamalarının sınırlı bir dönem boyunca aynı kaldıklarına ikna etmekle yetinirlerken, dinî topluluk ne ilk ortaya çıktığı halinden farklı olduğunu ne de gelecekte değişmek zorunda kalacağını kabul edebilir. Fakat aradığı istikrar unsurlarını düşünceler ve duygular dünyasında bulamadığından, dengesini maddenin içinde ve mekânın bir ya da birden fazla parçasında temin etmek zorundadır.

Kilise sadece müminlerin bir araya toplandıkları bir yer ve içine kutsal olmayan ortamların etkilerinin giremediği etrafı çevrili bir alan değildir. Öncelikle iç görünümü itiba-

rıyla, diğer tüm toplantı yerlerinden ve kolektif hayatın diğer merkezlerinden ayrılır. Parçalarının dağılımı ve düzeni ibadetin ihtiyaçlarına cevap verir niteliktedir ve dinî grubun gelenekleri ile düşüncelerinden ilham alır. İster farklı mümin kategorilerine göre hazırlanan farklı yerler, ister temel dinî ayinlerin ve şekillerinin onlara uygun yerleri aracılığıyla olsun, kilisenin kendisi grup üyelerine bir dağılım ve belirli bir tutum dayatır ve onların zihinlerine ayinler, dualar ve dogma kadar belirli ve değişmez bir imgeler bütünü kazır. Şüphesiz, mabedin içinde bazı bölgele- rin diğerlerinden ayrılması dinin tatbikinin gerektirdiği bir durumdur çünkü grubun düşüncesinin dikkatini belirli noktalara odaklamaya, oraya bir anlamda tözünün büyük bir parçasını yansıtmaya ihtiyacı vardır. Gelenekleri daha iyi bilen rahipler için tüm bu iç düzenlemenin ayrıntıları bir anlam ifade eder, yani dinî düşüncenin bir yönüne te- kabül eder. Fakat bu maddi imgeler karşısında, müminler topluluğunun zihnine bir gizem izlenimi hâkim olur. Aynı şekilde, Antik dönem tapınaklarında, örneğin Kudüs'te, müminlerin tamamı mabedin en kutsal yerlerine, kutsalla- rın kutsalına kabul edilmiyorlardı. Kilise, ancak çok az sa- yıda insanın heceleyebildiği ve tüm harflerini çözebildiği bir kitap gibidir. Her halükârda, bu binaların içinde ibadet ettiğimize ve orada dinî eğitim aldığımıza göre, grubun her türlü düşüncesi, dayandıkları nesnelerin şeklini alır. Işıklar, süslemeler ve dinî kıyafetlerle bezeli bir dekorun içinde, her yerde Tanrı'nın, havarilerin, azizlerin imgeleri- ni gördükleri için müminler kutsal varlıkları, cenneti ve inancın aşkın hakikatlerini zihinlerinde böyle bir çerçeve içinde canlandırırlar. Din bu şekilde mekân içinde cereyan eden ve yakınlaşan simgesel biçimlerle ifade olur. Onun var olmaya devam ettiğinden ancak bu koşulda emin olu- ruz. İnsanların belleğinden vadesi dolmuş inançların hatı- rasını silmek isteyenler işte bu nedenle eski Tanrılara ait sunakları ve tapınakları yıkarlar. Topraklarından uzak- laşmış müminler, sanki tanrıları onları terk etmiş gibi ma-

betlerinden uzaklaşmış olduklarına bu nedenle üzülrler ve her bir yeni kilise inşa olduğunda, dini grup büyüdüğüünü ve güçlendiğini hisseder.

Fakat her dinin kendi tarihi vardır ya da daha doğrusu, genellikle çok uzak bir geçmişte ve belirli yerlerde gerçekleşmiş olaylara dayanan geleneklerden meydana gelen bir dinî bellek vardır. Şayet onu gördüğümüz için değil ama bir gün görebileceğimiz için bildiğimiz ve en azından tanıkların varlığına kefil oldukları o yeri hayal edemeseydik, olayı hatırlamak hayli zor olurdu. İşte bu nedenle dinî bir coğrafya ya da topografya vardır. Haçlılar Kudüs'e geldikleri zaman kutsal yerleri ele geçirdiklerinde, geleneğin İncil'de anlatılan ana olayları konumlandığı yerleri aramakla yetinmediler. Genellikle İsa'nın hayatına ya da ilkel Hristiyan kilisesine dair ayrıntıların yerlerini, az çok rastgele bir biçimde, belirsiz kalıntıları rehber alarak ve hatta hiçbir kalıntının olmadığı durumlarda o andaki esinlerini takip ederek buldular. O dönemden beri pek çok hacı o yerlerde dua etmeye geldi, yeni gelenekler şekillendi. Günümüzde artık Hristiyan devrinin ilk yüzyıllarına ait yerlerin hatıraları ile dini muhayyilenin oralara kattıklarını ayırt etmekte epey güçlük çekiyoruz.

Oysa şüphesiz, bu yer tayinlerinin hiçbirisi imandan ileri gelmez çünkü hiçbirisi yeterince sürekli ve eski bir gelenekle teyit edilemez. Örneğin bu hatıraların birden fazlasının Zeytin Dağı'nın yerini tespit etmekte açıkça yanlış olduğunu ya da Zion Dağı'nın bir bölgeden diğerine taşındığını; aynı şekilde kimi hatıraların diğerlerini kendine çektiğini ya da aksine bölündüklerini (örneğin Aziz Peter'in tövbesine ilişkin hatıratın, inkârından ayrılarak başka bir mekâna atfedildiğini) biliyoruz. Peki, şayet Kilise ve müminler bu değişikliklere ve çelişkilere uyum sağlayabiliyorlarsa, bunun sebebi dinî belleğin belirli yerlerle ilişkilendirdiği olayları hatırlamak için o yerleri düşünme ihtiyacı duyması değil midir? Şüphesiz tüm müminler Kudüs'e hac ziyaretinde bulunarak kutsal yerleri kendi gözleriyle göremez-

ler. Ancak onları hayal etmeleri ve onların var olmaya devam ettiklerini bilmeleri yeterlidir ve zaten aksinden asla şüphe etmemişlerdir.

Bununla birlikte, kutsal yerler inancının Hristiyanlık ya da başka dinlerin tarihinde oynadığı rol her ne olursa olsun dinî alana dair şöyle bir hususi durum söz konusudur. Tanrı her yerdedir ve O'nun kendisini gösterdiği ayrıcalıklı yerler dışındaki her yer de en az onlar kadar kutsaldır. Dinî hatıraların başka bir yere bağlanabilmesi ve onları orada yeniden bulabilmek için, müminlerin Tanrı'nın herhangi bir yönünü ya da herhangi birtakım eylemlerini söz konusu yerde kolektif olarak anmak istemeleri yeterlidir. Daha önce de belirttiğimiz üzere, her kilise böyle bir ayin için kullanılabilir. İsa'nın çarmıha gerilmesinin yalnızca *Golgota*'da değil istavroz çıkarılan her yerde gerçekleştiği; İsa'nın son akşam yemeğini yalnızca havarileri ile değil, ekmek ve şarap ayininin yapıldığı her yerde inananlarla birlikte yediği kabul edilir. Buna, Hazreti Meryem'e, havarilere, azizlere adanan şapelleri ve içinde kutsal bir emanetin muhafaza edildiği, şifa veren bir kaynağın, etrafında mucizelerin gerçekleştiği bir mezarın bulunduğu, inançlı kimseleri kendine çeken tüm o yerleri de eklemek gerekir. Elbette ki Kudüs'te, Filistin'de ve Celile'de dinî anma yerleri çok daha fazladır. İncil tarihi o topraklarda yazılmıştır. Üstelik bu yerler dinen iki yönden birden kutsanmıştır; oralarda bir araya gelen hacı nesillerinin irade ve inancının yanı sıra, İsa'nın döneminde yaşamış birinin kutsal kitaplarda anlatılanları o yerlerde görme imkânının olduğuna inanılır. Fakat her şeye rağmen, esas olan bu olayların görünmez ve ebedî anlamı olduğuna göre, aynı tutumu benimsediğimiz yani İncil'in tarihsel sahnesinde yer alan istavroz ve mabetleri maddi olarak yeniden ürettiğimiz ölçüde, onları hatırlayamayacağımız hiçbir yer yoktur. Hac yolu ibadeti bu şekilde ortaya çıkmıştır; adeta Kudüs'ten çok uzakta, İsa'nın acı dolu yolu ve duraklarını yeniden meydana getirdiğimizde, İsa Mesih'in çilesinin art arda ge-

len sahnelerini iç dünyamızda yeniden yaşayabilecek güce sahip olabiliyormuşuz gibidir. Zaten ulaşılacak istenen amaç daima aynıdır. Dinî topluluk, etrafındaki her şey değişirken, kendisinin hiç değişmediğine inanmak ister. Bunu da ancak aynı yerleri yeniden bularak ya da etrafında, ilk olarak ortaya çıktığı yerlerin az çok simgesel bir imgesini yeniden meydana getirerek başarabilir. Çünkü bu yerler maddi şeylerin istikrarına katkı sağlar ve grubun kolektif düşüncesi, bu yerlerde yoğunlaşarak, onların sınırları içinde kalarak ve tutumunu onların düzenine göre ayarlayarak istikrar kazanma ve sürme ihtimalini arttırabilir: Belleğin temel koşulu budur.

Buraya kadar söylediğimiz her şeyi özetleyecek olursak; sadece üyelerinin aynı kentin, evin ya da dairenin sınırları içinde yan yana bulunuyor olmasıyla ortaya çıkanların değil, diğer pek çok grubun da, bir anlamda toprak üzerinde şekillendiklerini ve kolektif hatıralarını bu şekilde belirlenen mekânsal çerçevede bulduklarını söyleyebiliriz. Başka bir deyişle, grupların sayısı kadar mekânı düşünme biçimi vardır. Dikkatimizi mülkiyetlerin sınırlarına, toprağın farklı parçalarına dair haklara çevirebiliriz. Köleler ile efendileri, vassallar ile derebeyler, avam tabakası ile soylular, borç verenler ile borçlular tarafından konumlandırılan yerleri, kişiye verilen veya ondan alınan hakların ışıdığı ve üzerinde tatbik olduğu, etkin ve edilgen bölgeler olmak üzere birbirlerinden ayırabiliriz. Ancak pazarlarda ve mağazalarda satışa sunulduklarında bir değer kazanan ekonomik malların mekânlarını, yani satıcılardan meydana gelen grup ile müşterilerini ayıran sınırı da düşünebiliriz. Burada da mekânın bir parçası diğerlerinden ayrılır. Bu, toplumun en faal olan ve bu mallarla ilgilenen parçasının normalde ikamet ettiği ve üzerinde kendinden bir iz bıraktığı parçasıdır. Son olarak, dinî bilincin ön planında yer alan, kutsal ve kutsal olmayan yerler arasındaki ayırma karşı özellikle duyarlı olabiliriz çünkü toprağın bazı kı-

sımları ile mekânın kimi bölgeleri, inananlar grubu tarafından, oralarda hem bir sığınak hem de gelenekleri için bir destek buldukları için seçilmiştir ve o yerler diğer herkese “yasaktır.” Böylelikle her topluluk, hatıralarını içine kapatıp daha sonra yeniden bulabileceği sabit bir çerçeve oluşturmak üzere mekânı kendine göre, ama bir defalığına ya da daima aynı hatları izleyerek keser.

Şimdi kendi içimize dönelim, gözlerimizi kapatalım ve düşüncemizin belirli sahnelerin ya da kişilerin hatırasını koruyabildiği ölçüde zamanın akışında olabildiğince geriye gidelim. Mekândan asla ayrılmıyoruz. Ayrıca, belirsiz bir mekânda da bulunmuyoruz, tanıdığımız ya da bugün hâlâ içinde olduğumuz maddi ortamın parçası oldukları için yerlerini belirleyebileceğimizi bildiğimiz bölgelerdeyiz. Eskiden hissettiğim duygular ya da aklımdan geçen düşüncelerle yetinmek için bu yerel çevreyi silmeye çalışsam da başaramam. Tüm sıradan olaylar gibi, duygular ve düşüncelerin de, ikamet ettiğim ya da o anda içinden geçtiğim ve hâlâ var olan bir yere yeniden yerleştirilebilmeleri gerekir. Daha da geriye gitmeye çalışalım. Henüz yerleri biraz bulanık bir şekilde olsa dahi gözümüzün önüne getiremediğimiz bir döneme eriştiğimizde, belleğimizin ulaşmadığı geçmiş bölgelerine varmış oluruz. Yani hatırlamak için düşünce aracılığıyla mekânın dışına yolculuk etmek gerektiği doğru değildir çünkü aksine, sabitlik özelliği sayesinde bize zaman içinde değişmeme ve şimdinin içinde geçmişi bulma yanulsamasını sunan, ancak ve ancak mekânın imgesidir. Belleği bu sayede tanımlayabiliriz ve yalnızca mekân, yaşlanmadan ve de parçalarından hiçbirini kaybetmeden sürmek için yeterince sabittir.

5. Müzisyenlerde Kolektif Bellek¹

Bir kelimenin hatırası, doğal ya da müzikal herhangi bir sesin hatırasından ayrılır. Kelimenin hatırası daima, ya grubun fonetik alışkanlıklarına (yani organik bir destek üzerine) sabitlenen ya da basılı bir biçim alan (yani maddi bir yüzey üzerinde bulunan) haricî bir model ya da şema-ya tekabül eder. Buna karşılık, insanların büyük çoğunluğu, kelime olmayan sesler duyduklarında onları tamamen işitsel olan modellerle karşılaştıramazlar çünkü bunlara sahip değildirler.

Elbette, çalışma odamdayken, içerideki ve dışarıdaki sesleri dinlemek için bir anlığına kafamı kaldırdığımda şöyle söyleyebilirim: Bu, koridordaki bir kömür küreğinin sesi, şu, sokaktaki bir atın ayak sesi, bir çocuğun çığlığı, vs. Fakat aynı kategoriye ait olan sesler ya da gürültüler normalde tipik işitsel bir temsil etrafında toplanmazlar. Bu gürültülerin ne olduklarını bulmak için, bildiğim kadarıyla benzer sesleri çıkaran nesne ya da varlıkları düşünürüm, yani esas itibarıyla sesle ilgili olmayan kavramlara başvururum. Nesneyi düşündüren şey sestir çünkü nesneyi ses aracılığıyla tanırız; fakat nesnenin kendisi (yani başvurduğumuz model) nadiren tek başına sesi hatırlatabilir. Bir zincir şakırtısı ya da buruşmuş dizginler, dötrnala giden bir at ya da kamçı şaklaması sesini duyduğumuzda, aklımıza esirler ya da bir at arabası yarışı gelir. Bu görüntüler karşımıza, sesleri taklit eden görünmez bir orkestra onlara eşlik etmeden, bir sinema ekranında çıkarsa, kendi kendimize sesleri hatırlayamayız ve sessizlik içinde hareket eden şekiller bize daha az şey ifade eder.

¹ *Revue philosophique*, Mart-Nisan 1939, ss. 135-165'den alınmıştır.

Ancak insan sesi söz konusu olduğunda ve dikkatimiz kelimelere değil, tınıya, tonlamaya ve şiveye odaklandığında da durum farklı değildir. Farz edelim ki karanlıkta ya da telefonda, sırasıyla tanıdığımız ve tanımadığımız insanların konuştuklarını işitiyoruz. Kişiyi görmeden sesini işitiyoruz, o kadar ki, sadece sesini aklımızda tutabiliyoruz. Peki, o ses bize neyi düşündürür? Bizi esas ilgilendiren şey sanki o sesleri, niteliğine ve dinleyicilerin kulakları üzerinde icra ettikleri eyleme göre ayırmakmış gibi, işitsel modellere nadiren başvururuz. Bu, konservatuar sınavlarında ön planda olan bakış açısı ya da tiyatro yönetmeninin bakış açısıdır. Tanıdık sesler duyduğumuzda daha ziyade o seslerin arkasındaki tanıdığımız kişileri; tanımadığımız sesler duyduğumuzda da o seslerin ortaya çıkardıkları ya da ifade ediyor gibi göründükleri duyguları ve kişiliği düşünürüz. Böylelikle, bize tanıdık gelen birtakım fikirlere başvururuz. Bu fikir ve düşüncelere; aile üyelerimizin ve arkadaşlarımızın suretleriyle birlikte aynı zamanda, bizim gözümüzde şefkati, duygusuzluğu, kötülüğü, sertliği ve ikiyüzlülüğü temsil eden çehreler gibi çeşitli imgeler eşlik eder. İşittiğimiz sesleri tanımak ya da tanıyabilecek duruma gelmek için onları, en az nesnelerin kavramları kadar sabit bu kavramlarla karşılaştırırız. Bu nedenle bazen bize yabancı olan ve aile üyelerimizden ya da arkadaşlarımızdan birinin sesiyle konuşan biri ile karşılaştığımızda şaşkınlığa uğrarız. Sanki ailemizden biri bir maske takmış gibi ya da sanki söz konusu yabancı yanlışlıkla kendisine ait olmayan bir sesi almış gibi şaşırırız ve hatta ortada komik bir durum varmış gibi hissederiz. Karşımızdaki kişinin çıkardığı ses fiziki görünümüne uymadığında, örneğin çok ince birinden tok bir ses çıktığında da buna benzer şeyler hissederiz.

Şimdi de müzikal seslere gelelim. Eğer belleğimizde tutmak ve yeniden hatırlamak için, onları sadece duymakla yetinseydik, kulağımıza çarpan notaların ya da müzikal ses kümelerinin büyük bir kısmını hızla unuturduk. Ber-

lio, hatıralarında, bir gece, zihninde o sırada hayran olu-
nacak kadar güzel gelen bir senfoni bestelediğini anlatır.
Besteyi kâğıt üzerine not edecekken, onu icra ettirmek için
çok fazla zaman ve para harcaması gerektiğini düşününce
bundan vazgeçmiş ve hiçbir şey yazmamış. Ertesi sabah,
birkaç saat öncesinde içinde çok açık bir şekilde ortaya çı-
kan ve duyduğu şeylerden geriye hiçbir hatıra kalmamış.
Bir besteyi ne çözümlemeyi ne de icra etmeyi bilenler için
ise onu hatırlamak çok daha güçtür. Bir eseri ilk defa duy-
dukları bir konserden çıktıklarında, belleklerinde o esere
dair neredeyse hiçbir şey kalmaz. Tıpkı ipliği kopan bir
kolyeden dağılan inci taneleri gibi, melodinin motifleri de
ayrılır ve notalar etrafa saçılır. Elbette ki, müzikal kayıt
hakkında hiçbir şey bilmesek dahi bazı gamları, havaları,
motifleri ve hatta akortları ya da bir senfoninin kimi parça-
larını tanıyabilir ve hatırlayabiliriz. Ama bunun sebebi
belki de onu daha önce çok kez duymuş ve onu sesli ola-
rak yeniden üretmeyi öğrenmiş olmamız olabilir. Müzikal
sesler belleğin içinde işitsel hatıralar olarak yer almazlar,
daha ziyade, bir ses hareketleri dizisini yeniden üretmeyi
öğreniriz. Böylelikle belirli bir havayı yeniden hatırladığı-
mızda, Bergson'un bahsettiği -beynimizin içinde bulunma-
larına rağmen bilincimizin dışında kalan- bu etkin ve mu-
harrik şemalardan birine başvururuz. Veyahut söz konusu
olan, kendi kendimize yeniden üretemeyeceğimiz ve sade-
ce başkaları icra ettiklerinde tanıyabildiğimiz ses dizileri-
dir.

Daha önce piyanoda çalındığını duyduğumuz bir ese-
rin şimdi bir kemanla icra edildiğini farz edelim. Eseri ta-
nıdığımızda başvurduğumuz model nerededir? Bu model,
hem beynimizin hem de sesli mekânın içinde bulunmalı-
dır. Beynimizin içinde, işittiğimiz şeyi yeniden üretmemizi
sağlayan daha önceden kazanılmış bir yatkınlık biçiminde
yer alır, ancak bu yetersiz ve eksik bir yatkınlıktır çünkü
işittiğimizi tam olarak yeniden üretemeyiz. O anda duyul-
an sesler, bu taslak halindeki yeniden üretim hareketleri

ile karşılaşır. Öyle ki, tanıdığımız şey, bu seslerin içinde hareketlerle uyum sağlayan şeydir, yani, tını değil; sesler arasındaki perde farkı, aralıklar, ritim ya da başka bir deyişle, müziğin görsel simgeler aracılığıyla kaydedilebilecek ve betimlenebilecek kısmıdır. Elbette başka şeyler de duyarız. Seslerin kendilerini, piyano seslerinden çok farklı keman seslerini, aynı eserin kemanla icra edildiğinde, piyano ile icra edildiğine göre çok farklı olan havasını da duyarız. Eğer bu havayı tanıyabiliyorsak, bunun sebebi, notaları okumadan, onları partiyon üzerindeki yazılı halleriyle görmeden, müzisyenlerin hareketlerini belirleyen ve ister piyano çalsınlar ister keman, aynı olan bu simgele-ri kendimize göre gözümüzde canlandırıyor olmamızdır. Bu nedenle, eğer beynin içinde hareketler ve müzisyenlerin portelerinde de notalar olmasaydı, müzikal sesleri yeniden tanıyamazdık ve bellek hiçbir şeyi saklamazdı.

Yukarıdaki satırlarda, ne müzikal bir eseri okumayı ne de bir enstrüman çalmayı bilen kişilerin, müzikal bir motifi iki farklı şekilde hatırlayabileceklerini anlattık. Bazı kişiler, duydukları eseri tekrar seslendirebildikleri için hatırlarlar. Bazıları da, onu daha önce duydukları ve kimi geçişlerini tanıdıkları için hatırlarlar. Şimdi, ama bu kez müzisyenler ya da müzikal bir eseri okumayı bilenler için, iki hatırlama biçiminden daha bahsedelim. Bazıları söz konusu eseri icra edebildikleri için hatırlarken, diğerleri de partiyonu daha önce okumuş oldukları ya da o esnada okudukları için icra edildiğini duyduklarında eseri tanıyabilirler. Eseri icra eden müzisyenler ile müzikal simgeleri ve onların süitini göz önüne getirerek dinleyenler arasındaki ilişki, müzikal bir eseri okumayı bilmeden bir havayı seslendirenler ile onu dinlediklerinde tanıyanlar arasındaki ilişki ile aynıdır. Müzisyen grupların müzikal belleği, diğer gruplarınkine kıyasla doğal olarak daha kapsamlı ve kesindir. Şimdi, bu grupları dışarıdan inceleyen birine görünen bu işleyişe biraz daha yakından bakalım.

Bir konser salonundaki orkestrayı meydana getiren

müzişyenleri düşünelim. Her birinin gözleri, kendi parçalarını çalarken, işaretlerin yazılı olduğu kâğıtlara çevrilidir. Bu işaretler notaları, perdelerini, sürelerini ve onları birbirlerinden ayıran aralıkları temsil eder. Tüm bu işaretler, bulundukları o yerden, müzişyeni uyarır ve ona ne yapması gerektiğini söyler gibidirler. Bu işaretler seslerin imgeleri değildir ve seslerin kendilerini yeniden üretmezler. Göze çarpan o çizgi ve noktalar ile kulağa çarpan sesler arasında hiçbir doğal ilişki yoktur. O çizgi ve noktalar sesleri temsil etmezler çünkü aralarında hiçbir benzerlik yoktur. Söz konusu işaretler, müzişyen şayet notaları ve onların süitini nüanslarla ve uygun ritmi takip ederek yeniden üretmek istiyorsa uyması gereken bir dizi komutu konvansiyonel bir dilde tercüme eder.

Peki, bir müzişyen bu sayfalara baktığında aslında ne görür? Herhangi bir okuma türünde olduğu gibi bu durumda da, okuyucunun retinasını etkileyen işaretlerin sayısı, ustalık derecesine bağılı olarak azalır ya da çoğalır. İşaretlerin kendileri ile dâhil oldukları kombinasyonları birbirlerinden ayıralım. Bu işaretler belirli bir sayıdadırlar ve her biri görece basittir. Müzişyenin, işaretleri okudukça ve onların ilettikleri komutları yerine getirdikçe, anlamlarını bütünüyle sindirdiğini, başka bir deyişle, bu işaretlerin şu veya bu biçimde beynine kazındıklarını kabul edebiliriz. Artık hatırlamak için onları görmeye ihtiyacı yoktur. Buna karşılık, bu işaretler arasında meydana getirebileceğimiz kombinasyonların sayısı ise sınırsızdır ve bunların bazıları çok karmaşıktır. Öyle ki, tüm bu kombinasyonların beyin kabuğı içinde, oldukları gibi, onları yeniden üretmek için gereken hareketleri hazırlayacak olan mekanizmalar biçiminde muhafaza edilmeleri düşünülemez.

Zaten buna gerek de yoktur. Aslında, bu işaret kombinasyonları beynin dışında, kâğıt üzerinde kayıtlıdır, yani, maddi olarak dışarıda muhafaza edilir. Elbette (tamamen istisnai durumların haricinde), müzişyenin beyni notaları, daha önce çaldığı ve tekrar icra etmesi istenen tüm müzik

parçalarının içinde o notaları yeniden üretmesine yetecek herhangi bir biçimde ihtiva ve muhafaza etmez. Daha önce prova ettiği bir parçayı icra ettiği anda bile genellikle notaların tamamını ezbere bilmez ve en azından zaman zaman porteye bakma ihtiyacı duyar. Şayet öncelikle basit temel işaretleri ve hatta bu işaretleri içeren ve en sık rastlanan kombinasyonları sindirmiş olmasaydı, partisyonu icra ederken, yüksek sesle okuma yaparken tanımadığı her harfte durmak zorunda kalan bir kişinin içinde bulunduğu halde olurdu. Böyle bir durumda, ancak partisyonu ezbere bilmek koşuluyla bir orkestra içinde ve izleyici önünde çalabilirdi; artık porteye ihtiyacı olmazdı ama her çalıştan önce çok daha fazla çalışması gerekirdi ve bu, icra edebildiği eserlerin sayısını kısıtlardı. Basit müzikal işaretler ve kombinasyonlar beyinde kalabildikleri için, karmaşık kombinasyonların da orada muhafaza edilmelerine gerek yok; kâğıt üzerinde kayıtlı olmaları yeterlidir. Yani partiyon burada tam olarak beynin maddi vekili rolünü oynar.

Orkestra içindeki müzisyenlerin tutum ve hareketlerini inceleyelim. Her biri, diğer müzisyenleri ve orkestra şefini kapsayan bir bütünün parçasıdır. Gerçekten de birbirleri ile uyum içinde ve ölçü ile çalarlar; genellikle her biri sadece kendi parçasını değil diğerlerini de kendi parçasının diğerlerinin içindeki yerini de bilir. Bu bütünün içinde yazılı partiyonlar da yer alır. Tüm organizmalarda olduğu gibi burada da bir iş bölümü vardır, işlevler farklı organlar tarafından yerlerine getirilir. Müzisyenlerin hareketlerini koşullandıran muharrik merkezler beyinlerinde ya da bedenlerinde yer alıyorsa bile, hareketleri partiyonların üzerinde okudukları işaretlere bağlı olduğuna göre, görsel merkezlerin kısmen dışarıda olduklarını söyleyebiliriz.

Kabul edelim ki, bu betimleme gerçekliği ancak yaklaşık olarak yansıtır. Müzisyenlerden birkaçı kendi parçalarının tamamını ezbere icra edebilirler. Bazıları ise, portedeki notaları gözleri ile takip etseler de çalmakta oldukları parçanın tüm bölümlerini ezbere biliyor olabilirler. Müzis-

yenin şahsi melekelerine bağı olarak, ne kadar usta olduğuna, ne kadar prova yapmış olduğuna bağı olarak yazılı ya da basılı işaretlerin belleğine sundukları haricî desteğe duyduğu ihtiyacın miktarı değişebilir. Ancak, ne kadar usta olursa olsun, yine de çalmış olduğu eserlerin hepsini, içlerinden herhangi birini herhangi bir anda, dilediğince yeniden üretecek seviyeye gelecek kadar, aklında tutamaz. Her halükârda; müzisyen tek başına kalırsa, müzikal yazıyı meydana getiren sesleri sabitleme ve tercüme etme yöntemlerinden mahrum kalırsa, bu denli fazla hatırayı belleğinde tutması oldukça güç ve hatta imkânsız olacaktır.

Müzikal işaretler ile onlara karşılık veren beyinsel değişiklikler, seslerden ve seslerin beynimizde bıraktıkları kalıntılardan, yapay oldukları için, farklıdır. Uzlaşımlardan doğarlar ve ancak onları icat eden ya da benimseyen gruba göre anlaşırlar. Müzik hakkında hiçbir şey bilmeyen, konserlerin, orkestraların ve müzisyenlerin varlığından haberdar olmayan bir fizyolojist, müzisyenlerin beynine girebilseydi, orada meydana gelen hareketleri fark edebilseydi ve onları haricî nedenlere bağlayabilseydi, bu hareketlerin bir kısmının ses adı verilen doğal fiziksel fenomenlerin sonucu olarak doğduklarını anlardı. Ancak, müzikal eseri partiyonu okuyarak icra eden müzisyenin beynini inceleyen fizyolojist, seslerin beyinsel kalıntılarının yanı sıra, figüratif harflere, basılı işaretlere bağlayacağı başka şeyler de ayırt ederdi ve onlar hakkında söyleyebileceği tek şey, doğada onlara rastlanılmadığı olurdu.

Böyle bir durumda belki de, adayı keşfe çıkan Robinson'un kumsalda, denize yakın bir yerde ayak izlerine rastladığında duyduğu şaşkınlığa benzer bir hisse kapılırdı. Bu izlerin, bir önceki gün oraya gelen insanlar tarafından bırakıldıklarını fakat o kişilerin Robinson onları görmeden gittiklerini farz edelim. Tabii kıyıda, hayvan izleri, kuş tüyleri ve kabuklar gibi başka kalıntılar da var. Ancak insana ait ayak izleri, yalnızca doğal kuvvetlerin oyunu

sonucunda ortaya çıkan adadaki diğer tüm izlerden farklıdır. Adanın diğer izleri tek başına ürettiğini söyleyebiliriz. Ama ıssız bir ada ayak izlerini kendi kendine üretemez. Robinson bu izlerin üzerine eğildiğinde, aslında adasına ait olmayan bir şey görüyor. Bu izler kumun üzerinde olsalar dahi, adımlar onu başka bir yere götürüyor. Robinson bu ayak izleri aracılığıyla beşerî dünya ile yeniden temas kuruyor çünkü bu izler ancak insan grubunun üyelerinin toprağın farklı parçaları üzerinde gidip gelmeleriyle bıraktıkları izler topluluğu içinde değerlendirilirse bir anlam kazanır. İşaretlerin beyinsel madde içinde bıraktıkları izler için de aynı şey geçerlidir. Bu işaretler, bir fizyolojistin diğer insan beyinleri sistemi ya da kolonisi olarak adlandırabileceği şeyin bir insan beyni üzerinde icra ettiği eylemi görünür kılar.

Bu türden bir eylem, işaretler aracılığıyla icra olması, yani insanlar arasında bu işaretlerin anlamına dair bir ön uzlaşma ve sürekli bir uzlaşma olduğunu var sayması bakımından dikkate değerdir. Bu değişiklikler çeşitli beyinlerde meydana gelseler dahi biri tam olarak diğerine karşılık verdiği için bir bütün oluşturur. Daha da ötesinde, simge ile bu birliğin, bu bütünün birliğinin enstrümanı aynı zamanda maddi olarak da mevcuttur. Bunlar, müzikal işaretler ve partisonun basılı kâğıtlarıdır. Bu uzlaşma ya da birlik sebebiyle beyinde meydana gelen her şey bir bütün olarak değerlendirilmelidir.

Müziyenin parçası olduğu grubun varlığını bilmeyen bir kişi için, işaretler tarafından beyni üzerinde gerçekleştirilen eylem ancak anlamsız olabilirdi çünkü o, bu eylemi sadece işaretin salt duyular tarafından algılanabilir özelliklerine göre değerlendirirdi. Oysa bu özellikler işareti, bizim üzerimizde hiçbir eylem gerçekleştirilmeyen gördüğümüz başka pek çok nesneden ayırmaz. Bu işaretin algısına sahip olduğu değeri vermek için onu parçası olduğu bütünün içine yerleştirmek gerekir. Notalarla kaplı bir sayfanın hatırası, yalnızca daha geniş bir hatıranın ya da hatıralar

bütününün bir parçasıdır. Partisyonu düşüncemizde canlandırdığımızda aynı zamanda toplumsal bir ortamı, müzisyenler, onların uzlaşımlarını ve onlarla ilişki içine girmek için tüm bunlara itaat etmemiz gerekliliğini de görür gibi oluruz.

Şimdi bir kez daha bir orkestrada çalan müzisyenleri ele alalım. Hepsinin gözleri partiyonlarına çevrili ve düşünceleri de, hareketleri de uyum içinde çünkü aynı modelin çeşitli kopyalarıdır. İşaretlerle kaplı o sayfalara bakmadan ya da sadece arada sırada bir göz atarak çalmalarını mümkün kılacak kadar kuvvetli bir bellekleri olduğunu varsayalım. Partisyonlar orada; ama orada olmayabilirlerdi de. Eğer orada olmasalardı da hiçbir şey değişmezdi çünkü düşünceleri uyum içinde ve partiyonların rolü aslında onların düşüncelerinin uyumunu simgelemekten başka bir şey değildir. O zaman, partiyonlar tam olarak hatıranın kazanıldığı andan itibaren bir rol oynamayı bıraktıklarına göre, müzikal hatıraların muhafazasını -sanki bellek süregiden maddi bir nesneden destek alma ihtiyacı duyuyormuş gibi- partiyonlarla açıklamak zorunda olmadığımızı söyleyemez miyiz? Müzisyenlerin ve partiyonlarının bir bütün oluşturduklarını ve hatıraların muhafazasını açıklamak için bu bütünü değerlendirmek zorunda olduğumuzu söylediğimizde, kendimizi hatıranın henüz var olmadığı ama oluşmakta olduğu âna götürmez miyiz? Ve haricî bir nesne olan partiyon, hatıranın var olduğu ve hatırlanmak üzere sadece ve sadece bize bağlı olduğu andan itibaren ortadan kaybolmayacak mı? O halde, salt fizyolojik bellek kuramına geri dönmek, yani, beynin, hatırlamadan ve hatıraların tanınmasından sorumlu olmak için yeterli olduğunu kabul etmek gerekir.

Bununla birlikte, ezbere çalan bir müzisyen ile portedeki notaları takip eden bir müzisyen arasında sadece bir seviye farkı olduğuna inanırız. Ezbere çalan müzisyenin bunu başarmadan önce, parçasını defalarca kez okumak zorunda kaldığını belirtelim. Son okuma ister icra anına, ister

birkaç saat ya da birkaç gün öncesine ya da hatta daha eski bir anına dayansın, arada akan zaman, işaretler sisteminin onu tercüme eden kişi üzerinde icra ettiği eylemin tabiatını değiştirmez. Bir duyumun bilincine varmamız için onun yaşandığı anın üzerinden belirli bir zaman geçmesi gerekir, çünkü bilinç ve nesne arasında asla dolaysız bir temas yoktur. Duyum genellikle nesnesinin artık orada olmadığı anda şekillenir ve var olur. O zaman nesnenin duyumun nedeni olmadığını mı söyleyeceğiz? Başka bir yerde, artık eylemine maruz kalmadığımız bir nesneyi bize hatırlatan ya da onu tanımamızı sağlayan aktif bellek ile yankılanma ya da bir nesnenin hâlâ (nesneyi algıladığımız anla aramızda belirli bir zaman aralığı olmasına rağmen) zihnimiz üzerinde icra ettiği, ertelenen ya da devam eden eylemi birbirlerinden ayırt etmek gerektiğini söylemiştik. Nesne artık orada olmayabilir. Ama icra ettiği eylem hâlâ devam ediyorsa bile, temsil ve nesnenin meydana getirdiği sistem, zamanda ne kadar uzaklaşmış olursa olsun bir nesne ile kapanan kesintisiz bir devredir. Burada nesne, bir işaretler bütünüdür. İcra ettiği eylem de özneye aktardığı komutlardır. Müzisyen artık partiyonu okumuyor olsa bile onu okumaya devam ediyormuş gibi davranır. Bunun sebebi, işaretlerin görsel imgeler halinde partisyondan zihnine geçmiş olmaları değildir çünkü artık onları görmez. Bu durumda, yaptığı hareketlerin birbirlerine bağlı oldukları, beyinde bir mekanizmanın kurulduğu ve bu sayede, hareketlerden her birinin otomatik olarak arkasından geleni belirlediği söylenebilir mi? Şüphesiz evet. Ama kesin olarak açıklanması gereken şey bu mekanizmanın kurulmuş olmasıdır. Bu mekanizmayı, kendisinin dışında yer alan nedeni, yani grup tarafından kâğıt üzerine kaydedilen işaretler sistemi ile ilişkilendirmek gerekir.

Üzerine bir dizi harf ve kelimenin kazındığı mühür mumu ile yapılan bir tabloyu hayal edelim. Bu mühür, harflerin kabartılarla gösterdikleri şeyi oyuklarla yeniden üretiyor. Şimdi harfleri bir kenara alalım. Harflerin izleri

durduğuna göre harflerin bıraktıkları izlerin birbirleri ile bağlı olduklarını ve her kelimenin kendisinden önce gelenle açıklandığını düşünebiliriz. Ama aslında öyle olmadığını; oyuk izin, kabartılı dizgi tarafından açıklandığını ve kabartılı harfler artık izlerinin üzerinde olmasalar bile, dizginin eyleminin baki kaldığını ve doğasının değişmediğini biliyoruz. Bir insan da kendisini bir grubun içinde bulduğunda ve orada bazı kelimeleri belirli bir sıra ile söylemeyi öğrendiğinde gruptan çıkabilir ve uzaklaşabilir. Ancak bu dili kullanmaya devam ettiği müddetçe grubun onun üzerinde eylem icra etmeye devam ettiğini söyleyebiliriz. Söz konusu kişi ile topluluk arasındaki temas, tıpkı tablo ve zamanında onu meydana getiren ressamın elleri ya da düşüncesi arasındaki temas kadar kesintisizdir. Bir müzisyen ile okuduğu ya da defalarca tekrar tekrar okuduğu müzik sayfası arasındaki ilişki de -müzisyen artık o sayfadan vazgeçebilir gibi görünse de- kesintiye uğramıştır. Hakikatte, o sayfadan vazgeçmek şöyle dursun, ancak o müzik sayfası hâlâ orada olduğu için çalmaya devam edebilir. Nasıl ki her defasında aynı komutların tekrar edilmesine ihtiyaç duymadığımızda daha iyi itaat ederiz; sayfa da görünmez olduğunda çok daha etkindir.

Artık, hatırladığımız müzikal parçaları tanımamızı sağlayan modelin nerede bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu örnek üzerinde özellikle durduk çünkü müzikal hatıraların çeşitliliği sonsuz ve bu noktada; psikologların da söylediği gibi, onların salt nitelik alanında yer aldıklarını söyleyebiliriz. Bir sonatın ya da senfoninin her motifi, her cümlesi, her parçası kendi türünde eşsizdir. Hiçbir notalama sisteminin var olmadığı bir durumda, bir müzisyenin bir dizi konser boyunca çalması gereken her şeyi saklamak isteyen bir bellek, öyle görünüyor ki, her ânın izlenimlerini birbirleri ardına sıralamak zorunda kalır. Beynin tüm bu temsilleri ve imgeleri ayrı ayrı kaydedebilmesi ve muhafaza edebilmesi için ona hangi muazzam karmaşıklıkla atfedebiliriz?

Ama Bergson bunun gerekli olmadığını söyler. Her işitilen parçanın yerini bir işaretler dizisinin aldığı sistemli bir modele başvurmamız yeterli olur. Daha önce de belirttiğimiz gibi her biri kendi türünde eşsiz olan ardışık seslerin tamamını ayrı ayrı akılda tutmak zorunda değiliz. Ne kadar müzikal işaret varsa o kadar notayı hatırlamamız yeterlidir. Elbette, bu seslerin farklı birleşim biçimlerini akılda tutmamız gerekir ki, onlar oldukça çok sayıdadır ve ne kadar farklı parça varsa o kombinasyonlar da birbirlerinden o kadar farklıdır. Ancak bu karmaşık birleşimler daha basit birleşimlere ayrılır ve basit birleşimler şüphesiz notalardan daha fazladır. Bununla birlikte, genellikle aynı parça içinde ya da bir parçadan diğerine yeniden meydana gelirler. Çok sayıda farklı parça çalmış usta bir müzisyen çok okumuş biri gibidir. Kelimeler de harflerden daha çok sayıdadır ve kelime birleşimleri de kelimelerin kendilerine göre daha fazladır. Her sayfada yeni olan şey kelimeler ya da cümle parçaları değildir. Tüm bunları kolaylıkla aklımızda tutabiliriz. Şimdi akılda tutmak ya da anlamak gereken şey, dikkatin çevrilmesi gereken şey, temel motiflerin, hâlihazırda bilinen nota ya da kelime harmanlarının birleşimidir. Böylece belleğin görevi azalır ve basitleşir. Böylelikle, çok sayıda parçayı bütünüyle nasıl akılda tutabildiğimizi ve onu işittiğimizde, tüm çalınan notaların süitini nasıl tanıyabildiğimizi anlarız: Aklımızda şu veya bu biçimde bilinen ifadelerin nasıl yeni bir birleşim usulüne sahip olduklarını sistemli bir biçimde gösteren bir modelin var olması yeterlidir. Bir işaretler harmanını göz önüne getirmek yeterlidir.

Peki, ama bu işaretler nereden gelirler? Bu sistemli model nasıl doğar? Bir bireyi tek başına ele alan Bergson'un değerlendirmelerini düşünelim. Söz konusu birey, aynı müzik parçasını çok defa dinlemiş olsun. Her dinleyişe, başka hiçbir izlenimle karışmayan bir dizi özgün izlenim tekabül eder. Ama her dinleyişte bireyin merkezi sinir sisteminde bir dizi -daima aynı yönde- muharrik tepki mey-

dana gelir ve bunlar bir dinleyişten diğesine kuvvetlenirler. Bu tepkiler sonunda muharrik bir sistem meydana getirir. Daha sonra işittiğımız parçayı karşılaştırdığımız ve onu tanımamızı ve hatta yeniden üretmemizi sağılayan işte bu sabit sistemdir. Bergson bu noktada, bu türden bir hatırlama ve tanımayı sadece ve sadece bireysel beyin ile açıklayan belleğin fizyolojik kuramını kabul eder.

Elbette, iyi bir kulağı sahip olan kişiler, aynı parça istenildiğı kadar çok kez tekrarlansa da, müzikal harfleri çözmeyi bilip bilmemelerine bağılı olarak, dinledikleri şeye aynı şekilde tepki vermezler. Fakat bu kişiler arasında sadece bir seviye farkı vardır. Bir parçayı işitmeden önce çözümlleyen bir müzisyen onu parçalarına ayırmıştır. Dikkati öncelikle notaların temsil ettiğı unsurlara çevrilmiştir ve ilk olarak, bu notaların her birine tekabül eden muharrik tepkileri birbirlerinden ayırmıştır. Aynı hareketlerin daha sık tekrarlanması onlara daha fazla belirginlik katar. Müzisyen daha sonra duyduğı ya da okuduğı nota birleşimlerini takip ederek bu hareketleri birleştirmeye çalışır. Bu nedenle de fikri açıktır: Bu birleşimlerin neyi ihtiva ettiklerini bilir. Öyleyse, bu hareketler harmanını işaretlerle simgelemesinin şaşılacak bir tarafı yoktur. Dikkatini daha önce hiç, izole sesleri belirleyen temel tepkilere ya da seslerin basit birleşimlerine çevirmeyen bir kişi, bir müzik parçası duyduğunda onun yerine getirdiğı hareketleri ayırt etmekte çok daha fazla güçlük çeker. Bu hareketler onun için daha karışık ve belirsiz olacaktır. Genellikle muharrik taslaklar halinde kalacaklardır. Ama bir müzisyende alacakları halden özü bakımından farklılaşmayacaklardır. Bunu kanıtlayan şey, müzik eğıtimi almamış kişilerin bazı motifleri, ya onları sık sık duydukları ya da şu veya bu nedenle, komşu motiflere göre daha fazla fark ettikleri için, hatırlamayı başarabiliyor olmalarıdır.

Demek ki Bergson'a göre, müzikal işaretler olmazsa olmaz bir rol oynamaz. Aksine, müzikal işaretler ancak temel notaları ayırt edeceğimiz günden itibaren var olabi-

lir. Ancak verili olan, birbirleri içine karışmış olan ses kümeleridir, yani sürekliliği olan bir bütündür. Öyleyse önce onu parçalarına ayırmamız gerekir. Yani sinir sistemimiz her sese ya da temel bir ses harmanına ayrı bir tepki ile karşılık vermelidir. Böylece, bu kadar işaretlerle birbirinden ayrılan hareketleri betimleyebiliriz. İşaretlere dönüşenler beynin hareketleridir, beynin hareketlerini doğuran işaretler değildir. Zaten notalardan hareketlere doğru gidebiliyor olmamız çok tabiidir çünkü notalar bu hareketlerin tercümesinden başka bir şey değildir: Ama, tıpkı metnin tercümesinden önce gelmesi gibi, hareketler de önce gelir.

Ancak bu açıklamanın, muhtemelen bireyin tek başına olduğunu farz ettiğimiz zaman açık bir şekilde belli olmadığı için, dikkate almadığı bir gerçek vardır. Bu gerçek, bu işaretlerin çok sayıda insan arasındaki uzlaşımın sonucu olarak doğmuş olmalarıdır. Müzikal dil de diğerleri gibi bir dildir; yani, kendisini konuşanlar arasında önceden varılan bir anlaşma olduğunu varsayar. Oysa herhangi bir dili öğrenmek için doğal ve içgüdüsel tepkilerimizi, modeli tamamen kendimizin dışında bir yerde, toplumun içinde yer alan bir dizi mekanizma ile ikame eden zorlu bir eğitimden geçmek gerekir.

Müzikal dil söz konusu olduğunda, durumun başka türlü olduğunu düşünebiliriz. Gerçekten de, doğal, fiziki ve fizyolojik verilere dayanan bir sesler bilimi vardır. İnsanın beyin ve sinir sisteminin, doğal olarak sesleri kaydetme ve yeniden üretme melekesine sahip bir yankılama aleti olduğunu kabul edelim. Böyle bir durumda müzikal dil sesli bir ortama yerleştirilen bu aletlerin hareketlerini işaretler halinde sabitlemekle yetinirdi. İşaret ettiğimiz uzlaşım bu durumda temelini doğadan alırdı ve bu aletlerin sadece bir tanesinin verili olduğu andan itibaren sanal olarak bütünüyle var olurdu. Ama bu şekilde akıl yürüttüğümüz zaman, insanların ve hatta çocukların müziği öğrenmeden önce bile kulaklarının ve seslerinin, çoktan alışkanlık edindiği çok sayıda hava, şarkı, melodi duydukları-

nı unutmuş oluruz. Başka bir deyişle, bu aletler zaten uzun zamandır işliyordu. Onların hareketleri arasında, sanki kimileri diğerlerine göre daha sesliymiş ya da sanki aynı notalar birinde daha farklıymış gibi, sadece basit bir seviye farkı yoktur. Fakat notalar farklıdır ya da daha ziyade farklı şekillerde bir araya getirilmiştir. Güç olan, parçalarının aynı şekilde hareket ettiği aynı aletlere dönüşmeleri ya da yeniden aynı olmalarıdır. Öyleyse içlerinden hiçbiri ile karışmayan bir modelden yola çıkmak gerekir.

Müzik sadece müzisyenlere ait değildir. Çocuk, hayatının ilk anlarından itibaren beşiğinde ninnilerle uyutulur. İlerleyen yıllarda anne babasının onun yanında mırıldandıkları nakaratları tekrar eder. Oyun şarkıları olduğu gibi iş türküleri de vardır. Büyük kentlerin sokaklarında halk şarkıları ağızdan ağıza dolaşırlar, eskiden laterna ile çalışırken şimdi gramofonlardan yükselirler. Seyyar satıcıların tekdüze ezgileri ve danslara eşlik eden havalar, ortalığı sesler ve akortlarla doldurur. İnsanların, çok sayıda şarkı ve ezginin hatırasını saklamaları için müzik eğitimi almış olmaları gerekmez. Peki, bu, onları daha müzisyen mi kılar? Şayet bir ezgiyi sık sık duymuş olduğu için tanıyan kişi ile onu daha önce bir porte üzerinde okumuş olduğu ve o sırada da okuyor olduğu için tanıyan müzisyen arasında sadece bir seviye farkı olsaydı, müziği kolaylıkla öğrenmek ve biraz daha çaba sarf ederek tekrarlanan ya da işitilen seslerin yazılı notalar halinde serildiklerini görmek için belleğin ezgi ve şarkılarla dolu olmasının yeterli olduğunu sanabilirdik. Ama böyle bir şey yoktur. Çok sayıda ezgi duymuş birinin, onları çözümleyebilecek seviyeye gelmek için müzikal bir eğitim alması gerekir. Ve bunun için, çok az sayıda ezgi duymuş ve aklında tutmuş birine nazaran daha az zaman harcamayacak, daha az çaba sarf etmeyecektir. Aksine. Birinci kişi ikinciye kıyasla müzikal dili benimsemekte çok daha fazla zorlanabilir çünkü sesle ilgili eski alışkanlıkları henüz kaybolmamıştır. Başka bir

ifade ile söylemek gerekirse, sesleri akılda tutmayı öğrenmenin biri alaylı, biri mektepli olmak üzere iki biçimi vardır ve bu ikisi arasında hiçbir ilişki yoktur.

Peki, müzisyen değilsek bir ezgiyi nasıl hatırlarız? En basit ve muhtemelen en sık rastlanan durumu ele alalım. Sözlere eşlik eden bir ezgi duyduğumuzda onun içinde, ihtiva ettiği söz ya da cümle parçası kadar bölüm ayırt ederiz çünkü sesler, süreksiz nesneler olan kelimelere bağlı gibi görünür. Kelimeler burada etkin bir rol oynar. Gerçekten de, sık sık bir ezgiye eşlik eden sözleri düşünmeden melodiyi yeniden üretebildiğimiz olmuştur. Ezgi, sözleri hatırlatmaz. Buna karşılık, iyi bildiğimiz bir şarkının sözlerini, ezgiyi içimizden söylemeden tekrar etmek güçtür. Zaten, birinci durumda, daha önce sözleri ile birlikte söylediğimiz bir havayı yeniden seslendirdiğimizde, sözleri dile getirmesek de orada olmaları ve eylemlerini icra etmeleri muhtemeldir: Bir kelimeye tekabül eden her ses grubu ayrı bir bütün oluşturur ve ezgi de bir cümle gibi kesilebilir. Ancak kelimelerin kendileri ve cümleler, onların anlamlarını ve rollerini belirleyen toplumsal uzlaşımların sonucunda doğar. Parçalara ayırırken izlediğimiz model daima bizim dışımızdadır.

Öte yandan, şarkı olmayan ezgileri ya da sözlerini hiç duymadığımız şarkıları da hatırlayabiliriz. Bu durumda, ezgi ve şarkı ritim tarafından işaretlenen bölümleri takip ederek parçalara ayrılmıştır. Bazen birisi tanıdığımız bir havanın ritmini yeniden üretecek şekilde parmağıyla masaya vurduğunda, o havayı hatırlamamız için bunun yeterli olmasını tuhaf bulabiliriz. Esasen bu, bir ezginin ona eşlik eden sözler aracılığıyla hatırlanmasından daha tuhaf değildir. Uzunluğu değişen aralıklarla ayrılan, yakın ve hızlı, tek ya da ikilenen darbeler benzer sesler üretir. Bununla birlikte, farklı perde aralıklarına ve şiddete sahip bir ses dizisini hatırlatır. Eşlik ettikleri ezgilerle hiçbir benzerliğe sahip olmayan sözler için de aynı durum söz konusudur. Eğer ritmin de sözler gibi bize sesleri değil, onların

ardışıklığını parçalarına ayırırken izlediğimiz biçimi hatırlattığını gözlemlersek şaşkınlığımız geçecektir. Bu bakımdan, kelimelerin kendilerinde de başrolü ritim oynuyor olabilir. Ezberden bir şarkı söylediğimizde sözleri, ritmi yakaladığımız zaman hatırlamaz mıyız? Dizeleri ölçüsüne göre duraklara ayırırız, heceleri çifter çifter bir araya getiririz ve ezgiyi hızlandırmak ya da yavaşlatmak istediğimizde de ritmi değiştiririz.

Eğer burada esas rolü oynayan kesinlikle ritim ise sorulması gereken soru, ritmin ne olduğudur. Ritim tabiatın içinde mevcut değil midir? Bir insan tek başına sesli uzamda bu ritmik bölünmeleri kendi kendine keşfedebilir mi? Eğer ritim söz konusu bireye birkaç doğal fenomen tarafından esinlenseydi, birey ritmi başka insanlardan alma ihtiyacı duymazdı. Ama bize ancak ve ancak doğa tarafından ulaştırılan sesler, birbirlerini herhangi bir ölçü ya da kadansa göre izlemez. Ritim, toplumsal hayatın bir ürünüdür. Birey onu tek başına icat edemez. Örneğin iş marşları, aynı işte çalışanlarda aynı hareketlerin tekrar edilmesinin sonucunda doğar. Zaten şayet hareketlerin kendileri marşlar olmadan bir ritmi takip ediyor olsalardı, bu marşlar kendilerinden beklenen işlevi yerine getiremezdi. Marş, grup halindeki çalışanlara bir model sunar ve ritim, ezgiden hareketlere doğru iner. Yani kolektif bir ön uzlaşma olduğunu var sayar. Dillerimiz de ritimlidir. Cümlelerin parçaları ile kelimeleri ayırmamızı sağlayan şey budur. Aksi takdirde, cümle parçaları ile kelimeler birbirlerine karışır ve bize, dikkatimizin üzerinde hiçbir etki edemediği sadece karmaşık ve sürekli bir yüzey olarak görünürdü. Oysa ölçünün varlığına erkenden alışmışızdır ama bizi ona alıştıran maddi doğa değil, toplumdur.

Toplumun daha ziyade müziği bilmeyen insanlardan oluştuğu doğrudur. Duydukları ya da tekrar ettikleri şarkılar ya da havalar ile iyi orkestralar tarafından çalınan sonatlar ya da senfoniler arasında şüphesiz, müzik bilmeyenlerin ritmi ile müzisyenlerin ölçüsü arasındaki kadar bü-

yük bir fark vardır. Müzikal bir eğitim almamış bir kişinin, zor bir eserin icra edilmesine tanıklık ettiğini farz edelim. Söz konusu kişi o esere dair hiçbir şeyi aklında tutamayacaktır ya da şarkı olarak söylenmek üzere bestelenmiş gibi görünen, yani bildiklerine en yakın ezgileri hatırlayacaktır. Bir senfoniden ya da lirik bir dramadan bu şekilde basit bir melodiyi, bir marş ya da dans havasını ayırabiliriz ve bu parçalar, halkın anladığı, aklında tutabildiği ve fazla zorlanmadan benimseyebildiği ezgiler çerçevesine rahatlıkla girebilir. Peki, neden diğer sesler dizilerini değil de bu diziyi aklımızda tutarız? Bunun sebebi, onun ritmini hemen anlıyor olmamızdır. Sadece basit olduğu için değil; kulağımız o ritmin içinde hâlihazırda bildiği ve ona neredeyse tanıdık gelen hareketler, bir gidişat ve denge bulduğu içindir. Bazen belirli bir eser, içindeki en sıradan ve büyük şeyle ya da daha ziyade sanatçı onu bestelediğinde var olmayan ancak dinleyiciler onu ele geçirdiğinde aldığı haliyle, insanları kendine kaptırır. “*Valküreler gezintisi*” askeri müzikler programına girdiğinde ya da *L'éveil du printemps* [Baharın uyanışı] eseri herhangi bir duygusal şarkı ile aynı ses tonu değişiklikleri ile seslendirildiğinde, eğer bilgili dinleyiciler biraz çaba harcayarak bu parçaları bütünün içinde değerlendirmeyi başaramadıysa, bu Wagner'in hatası değildir. Wagner'in kendisi İtalyan operaları döneminde, insanların konsere, bir tenorun ya da primadonnanın sesinin kapasitesini göstermek için hazırlanmış yiğitlik hikâyeleri anlatan birkaç parçayı dinlemek için geldiklerini hatırlatıyordu. Geri kalan zamanda müzik bir çeşit ara nağmeden ibaretti. İnsanlar o sırada müziği dinlemiyorlardı bile; kendi aralarında sohbet ediyorlardı. Wagner ise aksine ezginin bütünü içinde müzikal gelişme ile tek vücut olmasını ve insan sesinin de diğer müzikal enstrümanlar gibi bir enstrümandan ibaret olmasını istedi. Ancak dinleyici kitlesinin büyük bir kısmının, akıllarında yalnızca eserinin şarkı olarak seslendirilmek üzere yazılmış gibi olan parçalarını tutmalarına engel olamadı.

Bir konserin başlangıcında sessizlik hâkim olduğunda, ilk ölçülerden itibaren, içine sadece hiçbir gürültünün değil, dışarıya ait hiçbir gürültünün hatırasının bile giremediği bir uzam ortaya çıkar. Müzisyenler ve dinleyiciler, normalde insanların belleklerinde salınan ezgileri ve havaları unuturlar. Duyduğumuz müziği anlamak için, geniş anlamıyla toplumun daima kendisiyle birlikte taşıdığı ve sürekli olarak bize sunduğu o uzlaşımsal modellere başvurmamız gerekmez. Ancak, müzisyenler topluluğu gözümüzün önüne üzerinde geleneksel ve tanıdık ritimler ile ilgisi olmayan soyut bölümlerin işaretli oldukları bir çeşit görünmez kurdele serer. Öyleyse şimdi dile ait olmayan ve ondan türemeyen bu hususi ritmi inceleyelim. Bu bölümlerin rolü, müzisyenin ya da müziği dinleyen ve bilen kişinin belleğinde notların kendilerinin dizisini yeniden ortaya çıkarmak olamaz. Bu nasıl mümkün olabilir? Ölçüler sadece benzer zaman aralıklarını temsil eder. Bunlar boş çerçevelerdir. Ses dizisinin verili olması gerekir ve öyledir de; ya notaların kayıtlı oldukları portenin üzerinde ya da müzisyenler kitlesine ulaşmalarına aracı olan ezgide yer alır. Ama aynı zamanda bu sesleri yeniden üretmeyi ya da ölçüyü takip ederek onları duymayı bilmemiz gerekir. Bunun için sadece orkestra şefinin sopasını gözlerle takip etmek ya da vücudunun herhangi bir parçasına ritmik bir hareket yerleştirmek yeterli değildir. En sık kullanılan nota birleşimlerini bir ölçünün içine dâhil etmeye ya da her nota dizisini parçalarına ayırarak orada, icra edilen ya da duyulan esere göre ölçünün bölümlerini bulmaya önceden çalışmış olmak gerekir. Ancak bu işlemlerin hiçbirisi doğal değildir çünkü ritmin kendisi ve ölçü de öyle değildir. Müzisyenlerin ritminin diğer ritimlerle hiçbir ortak noktası yoktur. Diğer ritimler, esasen müzikal olmayan eylemlere tekabül eder: Yürüyüş, dans ve hatta temel hedefi sesleri yeniden üretmek değil düşünceleri iletmek olan söz gibi. Müzikal ritim ise sadece sesli olan bir uzam ile sadece seslerle ilgilenen insanlardan oluşan bir topluluğu varsayar.

Salt sesli bir uzamda, işitme duyusu çok keskin olan insanlar seslerin içinde çok sayıda nüansı ve çeşitli seslerin içinde bizim dikkatimizden kaçan çok sayıda ilişkiyi ayırt edebilirler. Müzikal bakımdan sesin temel niteliklerinden biri süresi ile aynı zamanda onu başka bir sestən ayıran zaman aralığının süresi olduğuna göre, bu kişiler bizim fark etmediğimiz zaman farklarına karşı da daha duyarlı olurlar. Bu şekilde yetenekleri olan ve hepsi öncelikle seslerle ilgilenen kişilerin birbirlerine yaklaştıklarını ve müzikal eserler bestelemek, icra etmek ve dinlemek için ortaklaştıklarını farz edelim. Bu topluluğa kabul edilmek için, ister perde aralıkları, tınları, şiddetleri ister ardışıklıklarının hızı ve sürelerine dair olsun, bir araya gelebilecek tüm ses birleşimlerine karşı oldukça duyarlı ölçü araçlarını uygulayabilmek gerekir. Böyle bir ortamda ritim ve ölçü, müzikal duyumların diğer duyumlarla yakından ilişkili oldukları diğer tüm topluluklara kıyasla çok daha katı kurallara tabi tutulur. Müzisyen ritmi ile sıradan halk ritmi arasında -her iki durumda da zaman ve zaman aralıkları ölçüldüğü için- bir tabiat farkı değil de sadece seviye farkı olduğunu iddia edemeyiz. Ölçünün ön planda olduğu yerde, içerdiği ve ona dayatılan kesinlik derecesi farkından başkası olabilir mi? İşte bu nedenle, söz konusu olan söz ve hareketler olunca, uyum sağladığımız ritimler müzisyene yeterli gelmez. Müzisyen ritmi, sesli fenomenlerin dışında değil müzikal maddenin kendisinde, yani, yalnızca müzisyenler tarafından algılandıkları şekilleriyle seslerin içinde arayacaktır. Bu, şüphesiz verimli ve meşru bir uzlaşım dır ve sadece tabiatı daha yakından çözümleme eğilimindedir, çünkü seslere ait yasaların fiziki bir temeli vardır. Ancak bu aynı zamanda özgün bir uzlaşım dır çünkü sadece müzisyenler topluluğunun parçası olmayan insanlar tarafından algılandıkları şekilleriyle tabii verileri rehber almaz.

Müziğin içine bu şekilde pek çok uzlaşım nüfuz etmiş olsa bile sıklıkla tabiattan ilham aldığı da doğrudur. Yap-

rakların rüzgârla hışırdaması, suyun fısıltısı, gök gürültüsünün homurtusu, yürümekte olan bir ordunun sesi ya da kalabalığın uğultusu, insan sesinin çeşitli tonları, halk şarkıları, egzotik şarkılar, şeyler ve insanlar tarafından üretilen tüm sesli sarsıntılar, müzikal bestelerin içinde geçmişlerdir. Ancak müzik bu şekilde doğal ya da beşerî ortamlardan ödünç aldıklarını kendi kanunlarını takip ederek dönüştürür. Sanatın doğayı böyle taklit etmesinin sebebinin, etkilerinin bir kısmını ödünç alma isteği olduğu sanılabilir. Bazı eserler, sanki müziğe olan ilgi dramının çekiciliği ile kuvvetlendirilmek isteniyormuş gibi, kendileri müzikal olmayan konular hakkında oluşturulmazlar mı? Böylesi bestelerin başlıkları, eser sahibinin dinleyicilerde şiirsel duygular uyandırmak ve muhayyilelerinde çeşitli çehrelerle görünüşleri canlandırmak istediğini düşündürür. Ama belki de bu, müzisyenler topluluğun bazen genel toplumdan izole olmayı başaramadığından ileri gelir. Bazı müzisyenler diğerlerine göre daha ödün vermez bir karaktere sahiptirler ve salt müzik diyebileceğimiz şeyin duygusunu onlarda aramak gerekir.

Öyleyse müzisyenin müzisyenler çevresinden çıkmadığını varsayalım. Tabiattan ya da toplumdan alıntılanan bir motifi, bir sonata ya da senfoniye dâhil ettiğinde ne olur? Öncelikle, eğer bu motif ona rastladığı anda dikkatini çektiyse bu, tam anlamıyla müzikal nitelikleri sayesinde olmuştur. Bir sonatın parçasının müzisyen olmayan birinin ilgisini çekmesinin sebebi, onun şarkı şeklinde söylenebilecek olmasıyken, bir köy şenliği esnasında, müzisyenin dikkatinin bir şarkıya çevrilmesinin nedeni ise, o şarkının notalara dökülebilecek ve bir sonat ya da orkestra bestesi içinde tema olarak yer alabilecek olmasıdır. Müzisyen olmayan kişi melodiyi sonattan ayırır. Müzisyen de şarkıyı diğer şarkılardan ayırır ya da şarkının içindeki ezgiyi sözlerden ve hatta bazı ölçüleri tüm ezgiden ayırır. Bu şekilde parçalarına ayrılan, kabuğu soyulan, tözünün bir kısmını kaybederek fakirleşen ezgi artık müzisyenler topluluğuna

aktarılabılır ve bir süre sonra yeni bir görünümle sunulabilir. Başka ses dizileri ile birleştirilen ve belki de bir bütün içinde eriyen ezgi ile parçalarının değeri, o ana dek ona yabancı olan müzikal unsurlarla olan ilişkileriyle belirlenecektir. Eğer konu rolünü oynuyorsa geliştirilecektir, ama salt müzikal kuralları takip ederek. Başka bir deyişle, şüphesiz onun içinde bulunan ancak sadece bir müzisyenin keşfedebileceği şey içinden çekip çıkarılacaktır. Eğer motif rolünü oynuyorsa, yeniden ortaya çıkacağı parçanın tüm kısımlarına özgün bir renk verecektir ve kendisi de her defasında dönüşecektir. Ancak bu dönüşüm, kendisinden önce seslendirilen kuplenin sözlerine bağlı olarak farklı bir anlam alan bir şarkı nakaratının dönüşümünden farklıdır. Bu şekilde bedenden çıkarılan müzikal ruhun, bedenini izini taşıması, onu hatırlaması ve düşündürmesi gerekmez.

Müzik diğer tüm duyularla algılanabilir verilerin seslerini yaydığı için, bazen onun bizi dış dünyadan kopardığını düşünürüz. Elbette, seslerin maddi bir gerçeklikleri vardır. Sesler fiziki fenomenlerdir. Ama biz sadece işitsel duyumlarla ilgilenelim çünkü müzisyen onların ötesine gitmez. Müzik bize dışarıdan gelir fakat hiçbir şey bizi bunu hesaba katmaya mecbur bırakmaz. Çünkü müziğin şöyle hususi bir özelliği vardır: renkler, şekiller ve maddenin diğer nitelikleri şeylere bağlı iken, müzikal sesler yalnızca başka seslerle ilişki içindedir. Doğanın içinde verili olanların hiçbirisi müzisyenlerin eserlerine benzemedikleri ve zihnin yeterliği gereği oldukları şeyi oldukları için, doğal olarak onların haricî dünyanın kanunlarına tabi olmadıklarını düşünürüz. Bu durumda müziğin bizi sürükleyebileceği dünya iç dünya olur.

Ama buna biraz daha yakından bakalım. Müzikal seslerden meydana gelen bir birleşim ya da dizi bize kendisi de bir nesne olduğu için tüm nesnelerden ayrı gibi görünür. Bu nesnenin yalnızca müzisyenler grubu için var olduğu doğrudur. Ancak bir olayın, varlığın ve niteliğin var

olduğunu temin eden şey, bir topluluğun üyeleri, yani onunla ilgilenen kişiler arasında onun hakkında varılan uzlaşım değilse nedir? Ondan ve sadece ondan, yeni bir konu, zihninin hiçten var ettiği bir ses birleşimini çıkaran birey değildir. Birey onu yalnızca müzisyenler topluluğunun keşfetmeye ehil olduğu sesler dünyasında ortaya çıkarabiliyorsa, bunun sebebi, topluluğun uzlaşımlarını kabul etmiş ve hatta onların içine diğer üyelerden daha fazla nüfuz etmiş olmasıdır. Müzikal dil, içlerinden herhangi birinin doğaçlama olarak tasarladığı şeyi sabitlemek ve onu müzisyenlere iletmek için sonradan icat edilmiş bir araç değildir. Aksine, müziği yaratan şey bu dildir. Tıpkı kanunlar olmadan şehir-devlet ve vatandaşlarının var olmayacakları gibi; müzikal dil olmasaydı müzisyenler topluluğu ve hatta müzisyenler de olmazlardı. Müzik, bizi ruhsal durumlarımızın seyrinin sınırları içinde kapatmak yerine bizi kendimizin dışına çıkarır. Bizi anlayan diğer tüm gruplara nazaran çok daha ödün vermez, çok şey gerektiren ve disiplinli bir topluluğa girmemizi sağlar. Ancak bu çok doğaldır çünkü söz konusu olan, hiçbir tereddüt içermeyen ve en kesin şekilde yeniden üretilmek ya da kavranmak zorunda olan belirli verilerdir.

Leibniz'in müziği "*exercitium arithmeticae occultum nescientis se numerare animi*" kelimesi kelimesine tercüme etmek gerekirse, "hesap yaptığını bilmeyen bir akıl tarafından gerçekleştirilen gizli bir aritmetik işlemi" olarak tanımlamasını eleştiren Schopenhauer bunun doğru olduğunu kabul eder ama şunu ekler: Bu ancak ses sanatının sadece kabuğu, giysisi, dış yüzüdür.² Bizim de, söz konusu teknik olunca müzisyen belleğini doğru şekilde betimlediğimizi, ancak hareketlerin ya da işaretlerin hatırasıyla, hatta bu hareketler tarafından üretilebildikleri ya da bu işaretler tarafından temsil edilebildikleri halleriyle seslerin hatırası-

² Schopenhauer, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, Leipzig, Reclam, s. 338 [Türkçesi, *İsteme ve Tasarım Olarak Dünya*, İstanbul: Biblos, 2013].

la, kendi ürettiğimiz ya da duyduğumuz seslerin bizde yarattıkları izlenimler arasında bir ayırım yapılması gerektiğini söyleyerek itiraz edenler olabilir. Söylediğimiz her şey bu iki yönden yalnızca birincisine uygun gelir ve belleğimizin, esas olarak müzik kuralları bilgisi ve pratiğine dair her şeyde müzisyenler topluluğuna bağlı olduğunu kabul edebiliriz. Ancak müzikal duygu ve hatta müziğin bizde uyandırdığı duygular bambaşka bir şeydir. Buna rağmen bir dinleyişin ya da icraatın hatırasını tümüyle kaplamasalar dahi ön plana geçtikleri olur. Her halükârda, eseri icra eden ya da dinleyen müzisyeni salt otomatik bir eyleme indirgemek istemiyorsak o duyguları yok sayamayız.

Bir müzisyen tekrar orkestradaki yerini aldığı anda ve önünde daha önce de sıklıkla çözümlemiş olduğu partiyonu bulduğunda; hiçbir şeyin değişmediğini ve aynı notaların, aynı sırada ve aynı hızda yeniden üretileceklerini söyleyebiliriz. Çalışının yaklaşık olarak aynı olacağını ve birinci icraat ile sonuncuyu kaydeden fonograf plaklarının birbirlerinden kolaylıkla ayırt edilemeyeceklerini de ekleyelim. Peki, o zaman burada söz konusu olanın aynı tür müzikal hatıra olduğunu mu söyleyeceğiz? Ama bu hatıra, bellekte maddi bir mekanizmaya indirgeneni ve kâğıt üzerinde ya da sinirsel maddede sabitlenebilecek olanı ve sadece onu ihtiva eder. Tüm bunlar bir kalıp ya da bir desen gibi, maddi ve hareketsiz olan her şey gibi muhafaza edilir. Peki, ama bellek başka hiçbir şeyi saklamaz mı?

Müzikal eseri ister çözümlüyor ister icra ediyor olalım, işaretleri anlamak yeterli olmaz. Sanatçı onları kendine göre, o ana ya da tüm zamana ait duygusal durumlarından ilham alarak yorumlar. Sanatçının kendine has bir mizacı vardır. Öyle ki; izlenimlerinde, hatta icraatı esnasındakiler gibi salt müzikal olan izlenimlerinde belirli ölçüde bir özgünlük vardır ve müzisyen bunun farkındadır. Herhangi bir eser ya da geçiş sırasında, onu duyduğu ya da çaldığı an içinde bulunduğu hususi ruhsal durumları ve kendi müzikal duyumlarını diğer herkesinkinden ayırması gere-

ken nüansı nasıl anımsamaz? Müziğin erişilebilir kıldığı bir dünya ile kendi derinliklerinde temas kurduğu anları; müzisyenlerden uzaklaşarak, onların grubunun bir parçası olduğunu ve onların uzlaşımlarına uyduğunu unutarak hatırlamaz mı?

Fakat hiçbir şey müzikal duyarlığın, görünürde en kişisel nüanslarında, bizi diğer insanlardan uzaklaştırıp kendi içimize kapattığını kanıtlamaz. Müzisyenler topluluğu kurallara dayanıyor olsa dahi insanlardan oluşur. Bu bir sanatçı topluluğudur; üyelerinin sanatlarının teknik yönüne olduğu kadar, hatta belki de daha fazla, müzikal yetenekleri ile de ilgilenir. Bu topluluk kuralların dehanın yerini tutmadığını bilir. Eserleri hatırladığı kadar, onları yeni tonlar ve makamlarla zenginleştirenleri ve kendi içlerinde eser sahibinin ilhamını bularak ya da eserin anlamının içine daha çok nüfuz ederek müzikal tözünü yoğunlaştıranları da hatırlar. Müzisyenler birbirlerini gözlemlerler, kendilerini diğerleri ile karşılaştırırlar ve hayranlıklar ile coşuklara dair birtakım hiyerarşilerde uzlaşırlar: Müziğin tanrıları, azizleri ve büyük rahipleri vardır.

Demek ki müzisyenlerin belleği, müzikal verilerle bir bağı olan beşerî verilerle doludur. Müzikal duygunun yükselmek ya da derinleşmek için teknikten uzaklaşmak ve müzisyenler toplumunda cereyan eden her şeyden kendini soyutlamak zorunda olduğunu sanmayalım. Eğer bir müzisyenin mizacını ya da yeteneğini fark ediyor ve tanırıyorsa, takdir ediyor ve ona hayran kalıyorsa bu; onun müzikal duyarlığı ile çalışmada, seslerle ilgilenenlerin düşüncesinde daima mevcut olan modellerden birini, grubun eğilimlerini daha iyi gerçekleştiren ve daha belirli bir biçimde canlandıran modeli bulduğumuz içindir. Bu model müzikal deha tarafından diğerlerine kıyasla daha yüksek bir konuma yerleştirilmiştir; ama sanki tüm müzisyenlerin zihnini dolduran ama ancak çok az sayıda kişi tarafından anlaşılıp ehlileştirilebilen görünmez bir iblis tarafından ele geçirilmiştir. Bu modeli, grubun kalbinde değil-

se nerede bulabiliriz? Artık herkes onu görebilir, tanıyabilir ve onda kendini bulabilir.

Beethoven, sağır olmasına rağmen en güzel eserlerini üretmiştir. Sağır olduktan sonra müzikal hatıraları ile yaşayarak iç dünyasında hapsoldüğünü söylemek yeterli olur mu? Aslında o, sadece görünürde izole idi. Müziğin simgeleri, tüm saflıklarıyla sesleri ve ses harmanlarını onun için muhafaza ediyordu. Ama simgeleri o icat etmemiştir. Bu, grubun diliydi. Hakikatte, müzisyenler grubunun hiç olmadığı kadar ve diğer herkese göre çok daha fazla içindeydi. Asla yalnız değildi. Ve onun için gerçek dünyadan daha gerçek olan nesnelere dolu bu dünyayı keşfe çıktı. O dünyanın içinde yaşayanlara yeni bölgeler tanıttı ve onlar daha önce fark etmedikleri o yeni bölgelere kısa sürede meşru bir şekilde yerleştiler.

Fakat belki de müziğe dair biraz dar bir kavram geliştiriyoruz. Sonuçta, bir konserden keyif almak için bu sanatın kurallarına hâkim olmak, notaları çözümleyebiliyor ve okuyabiliyor olmak gerekmez. Bir müzisyene, senfonik motiflerin birbiri ardına çalınışını dinlerken neyi hayal ettiğini ve düşündüğünü soralım. Belki de hiçbir şey hayal etmediğini, sadece duymanın yeterli olduğunu, sürekli olarak şimdiki zamanın içinde olduğunu ve herhangi bir düşünce çabasının dikkatini önemli olan tek şeyden, yani müzikten uzaklaştırabileceğini söyleyecektir. Duyduğu parçayı partiyon üzerinde takip eden dinleyici de bunu söyleyecektir. Fakat müzik dinlerken, zihinlerini meşgul eden bir konuyu daha özgürce düşünebildiklerini, hayal güçlerinin daha faal olduğunu, düşüncelerine veya hayallerine daha çok odaklanabildiklerini sandıkları için müzik dinlemeyi sevenler de vardır. Stendhal “benim için, en güzel müzik beni en çok mutlu eden şeyi düşünürken duyduğumdur” diyordu ve şöyle ekliyordu: “Benim termometrem şudur: Bir müzik beni, zihnimi meşgul eden konu hakkındaki derin düşüncelere daldırdığında, ne olursa olsun bu müzik benim için mükemmeldir. Bana müziği dü-

şündüren müzik ise benim için vasattır.³” Üzüntü, neşe, aşk, tasarılar, umutlar; ruh halimiz ne olursa olsun, müzik bazı anlarda bunu besleyebilir, derinleştirebilir ve şiddetlendirebilir. Art arda gelen sesler, âdeta, belirli bir anlamı olmayan ama zihnimizin ona vereceği her şeyi kabul etmeye hazır bir nevi plastik bir madde gibidir.

Bu benzersiz ikiye bölünme ve kulağımız seslerle ölçünün dengesini algılamak, zihnimizin dünyadan kopuk gibi görünen düşünceleri ya da hayalleri takip edebilmesi nasıl açıklanır? Müzik, dikkatimizi diğer tüm haricî nesnelerden çevirerek, aklımıza gelen her şeyin boş bir alanla karşılaşacağı şekilde zihnimizde bir çeşit boşluk mu yaratır? Yoksa hiçbir şeyin durduramadığı sürekli bir akış gibi art arda gelen müzikal izlenimler; düşüncelerimizi bu akıntıya kaptıracak ve bizim de bir müzikal eser yaratabileceğimizi ve irade ya da hayal dünyamıza hiçbir şeyin ket vuramayacağını sanmamızı sağlayacak şekilde, bize daima yenilenen bir yaratım gösterisi mi sunar? Bu özgün hayal gücüne dayalı özgür yaratma duygusu daha ziyade zihnimizin eyleminin genel olarak icra olduğu ortamlar ile o anda bulunduğumuz ortam arasındaki tezat ile açıklanabilir.

Düşünce ve duyarlılık, yalnızca müzisyen olan bir kişinin dünyasında bazen dar yollardan geçmek zorundadır ve belirli bir alanda kalmaya mecburdur. Gerçekten de sesler hayli belirgin yasalara tabidir. Müzisyenin içindeki müziği ancak bu yasalara tamamen boyun eğme koşuluyla anlayabilir ve hissedebiliriz. Aksine bu özgürce düşünme ve hayal etme keyfine varmak için bir konsere gittiğimizi farz edelim: Ortam değiştirdiğimizi, yani kendimizi ritme teslim ettiğimizi hissetmek için müziğin yasalarına yeterince boyun eğmek yeterli olur. En azından böylelikle, başka grupların içindeyken üzerimizde baskısını hissetti-

³ Stendhal, *Lettres à ses amis* [Arkadaşlarına mektuplar], s. 63. [Orijinal metinde eser farklı verilmişse de muhtemelen şundan söz edilmektedir: Stendhal, *Correspondance* [Mektuplar], Cilt 1, 1800-1821, Paris: Éditions Gallimard, s. 897. –ç.n.]

ğimiz ve düşünce ile hayal gücüne gem vuran uzlaşımlardan kaçınabiliriz. Aynı anda her iki topluluğun da parçasıyız ama bu iki topluluk arasında öyle bir tezat var ki ne birinin ne de diğerinin baskısını hissediyoruz. Tabii bunun için bu denge konumunda kalabilmemiz gerekir. Müziği anlamak için onunla fazla meşgul olursak, genellikle yeterince karşılığı alınmayan bir çaba sarf edersek ya da konserdeyken müzisyenler topluluğunun dışındaki grubumuzda bırakmayı istediğimiz sıkıntı ve kaygıları yeterince unutmazsak, bu özgürlük hissini kaybederiz. Müzik daha önce duyduğunuzla aynıdır ama üzerinizde aynı etkiyi yaratmaz ve hatıranızı o andaki izlenimle kıyasladığınızda “Sadece buymuş demek!” diyebilirsiniz.

Bu da demek oluyor ki, iki tür müzik dinleme biçimi vardır: Ya dikkat seslere ve birleşimlerine, yani tam anlamıyla müzikal yönlerle nesnelere odaklanır ya da sadece notaların ritmiyle art arda gelişleri, hareketlerinin içine çektikleri düşüncelerimizin birer eşlikçisi olur.

Bu müzikal harekete ve sesli ritme sıkı sıkıya bağlı olan özgürlük, genişleme ve yaratıcı kuvvet hissini genel ifadelerle betimleyebiliriz. Ancak bu his yalnızca müziğin kendisine duyarlı dinleyicilerde doğar. Elbette bu dinleyiciler de eser besteleyen ve icra eden müzisyenler gibi insandirlar. Seslerin dizileri ve bir araya gelmeleriyle onlara iletilen sarsıntının bazen zihinlerinde, müzisyenlerde ya da başka sanatçılarda ve hatta -herhangi bir sanata duyarlı olsun ya da olmasın- tüm insanlarda müşterek olarak bulunan duygu ve düşünceler şeklinde tercüme olmaları doğaldır.

Schumann'ın bu konuda, “enstrümantal müziğin düşünce ve olayların temsilinde ne kadar ileriye gitme hakkı olduğunu bilmeye dair güç mesele⁴” üzerine yazdıklarını tekrar okuyalım. “Şayet bestecilerin şu veya bu şeyi ifade etmek, betimlemek, resmetmek gibi basit bir niyetle kâğıt

⁴ Schumann, *Gesammelte Schriften über Musik und Musiker* [Müzik ve müzisyen üzerine toplu yazılar], Leipzig, Reclam, cilt I, ss. 108-109.

ve kaleme sarıldıklarını sanırsak kesinlikle yanılırız. Fakat olumsal etkiler ile haricî izlenimlerden de fazla tasarruf etmeyelim. Genellikle müzikal fantezinin yanında bilinçsizce hareket eden bir fikir, kulağın yanında da göz vardır ve sürekli eylem halindeki bu organ, tonlar ve sesler arasında, müzik ilerledikçe, bir araya gelebilen ve belirli şekiller meydana getirebilen bazı konturları seçer. Seslerle aynı anda zihnimizde canlanan düşünce ya da biçimler müziğe benzeyen unsurları ne kadar çok ihtiva ederlerse bestenin ifadesi de o kadar şiirsel ya da estetik olur..." Schumann şöyle ekler: "Beethoven fantezilerinin ortasında neden ölümsüzlük düşüncesi tarafından yakalanmış olmasın? Neden can veren büyük bir kahramanın hatırası ona bir eser için ilham vermesin? İtalya, Alpler, denizin görüntüsü ya da ilkbaharda bir tan vakti; müziğin bunlar hakkında bize söyleyecek hiçbir şeyi yok mudur gerçekten de?" Ve daha sonra şöyle devam eder: "Müzik ilk başlarda yalnızca neşenin ve acının basit hallerini (majör ve minör) ifade edebiliyordu. Yeterince kültürlü olmayan insanlar müziğin daha özel tutkulara tercüman olabileceğini hayal etmekte zorlanırlar ve bu noktada, Beethoven, Fr. Schubert gibi bireysel ustaların zekâsı onları zahmete sokar."

Fakat aynı zamanda şöyle ekler: "Müzik, ancak armoninin gizemlerine daha derin nüfuz edildiğinde duygunun en hassas nüanslarını ifade edebilir hale geldi." Bu noktada sadece duygudan mı yoksa sadece bir müzisyenin hissedebildiği ve ifade edebildiği bir duygudan mı bahsedeceğiz? Çünkü tekrar edelim, müzisyenler de insandırırlar: Teknik düzlemde insani düzleme geçebiliyor olsalar da önemli olan müzikal dünyada kalıyor olmalarıdır. Schumann da bunu anlatmak istiyor: "Kültürlü bir müzisyen Raphael'in *Madonna* eserini bir ressamın Mozart'ın bir sen-

⁵ Edward Hanslick'in müzik kavramı bu romantik kavrama tezattır (*Vom Musikalisch-Schönen*, 1857). Hanslick için müzik yalnızca kendisini ifade edebilir ve tercüme edebilir.

fonisini anlayabildiği kadar anlayacaktır. Hatta bir heykeltıraş için her oyuncu hareketsiz bir heykele, ressam için her şiir bir tabloya dönüşürken, müzisyen de her tabloyu seslere dönüştürür.” Aynı şekilde düşüncelerin ve duyguların müziğe dönüştüklerini söyleyebiliriz. İster müzisyenler çevresinin bir parçası olalım ister o çevreye girdiğimizi ve orada vakit geçirdiğimizi hatırlıyor olalım; bu topluluğu tekniği, uzlaşımları, yargılama ve hissetme biçimleri ile birlikte kendi etrafımızda, en azından düşüncemizde, yeniden şekillendirmezsek, bu düşünce ve duyguları daha sonra zihnimizde nasıl yeniden canlandırabiliriz?

Başlangıç noktamızı oluşturan açıklamaya geri dönelim. Bu açıklama, müzik örneği üzerinden aydınlatabildiğimiz şekliyle işaretlerin bellek içindeki rolleri hakkında idi. Müzisyenler notaları icra etmeyi ya da çözümlemeyi öğrenmek ya da sadece onları duyduklarında, sesleri, onların değerlerini ve aralıklarını tanımak ve ayırt etmeyi öğrenmek için birtakım hatıraları canlandırmak zorundalar. Peki, bu hatıralar nerede bulunur ve hangi biçimde muhafaza edilirler? Eğer müzisyenlerin beynini inceleseydik, orada çok sayıda, fakat kendiliğinden kurulmamış, mekanizma bulabileceğimizi söylemiştik. Bu mekanizmaların ortaya çıkmaları için müzisyeni şeylerin karşısında tek başına bırakmak, gürültülerin ve doğal seslerin onun üzerinde bir eyleme sahip olmasını beklemek yetmez. Aslında bu beyinsel düzenleri açıklamak için onları, başka insanların beyinlerinde işlemekte olan ve onlarınki ile örtüşen, simetrik ya da bütünleyici mekanizmalarla ilişkilendirmek gerekir. Hatta bunun gibi bir örtüşme ancak bu insanlar arasında bir uyum sağlandığı için gerçekleşme imkânı bulmuştur. Ama böylesi bir uyum, anlamı belirli bir maddi simgeler ya da işaretler sisteminin uzlaşımsal olarak oluşturulmasını varsayar.

Bu işaretler, müzisyenler topluluğunun üyelerine verdiği komutları temsil eder. Sayıları hayli fazladır çünkü

hatırı sayılır miktarda ses birleşimi vardır ve bu birleşimlerin kendileri de her parçasının zaman içinde belirli bir yeri olan kümeler meydana getirir. Müzisyenler yeterli çalışmalarından sonra temel düzenleri hatırlayabilirler. Ancak çoğu, çok geniş bir ses dizisine dair olan karmaşık düzenleri belleklerinde tutamazlar. Bu nedenle gözlerinin önünde tüm işaretlerin ve dizilişlerinin maddi olarak sabitlendikleri kâğıtların bulunmasına ihtiyaç duyarlar. Hatıralarının büyük bir kısmı ancak bu şekilde, yani kendilerinin dışında, onlar gibi yalnızca müzikle ilgilenenlerden oluşan topluluk içinde saklanabilir. Ancak onların hatıraları bile, örneğin notaların, işaretlerin, kuralların hatıraları, beyinlerinde ve akıllarında, onları elde etmelerini sağlayan söz konusu topluluğun bir parçası oldukları için mevcuttur. Yalnızca müzisyenler grubuna nazaran var olur ve o topluluğun bir parçası oldukları ya da olmaya devam ettikleri için onda muhafaza olurlar. Bu nedenle müzisyenlerin hatıralarının, zaman ve mekân içinde topluluklarının gittiği yere kadar uzanan bir kolektif bellek içinde saklandıklarını söyleyebiliriz.

Bununla birlikte, işaretlerin müzikal bellek üzerinde oynadıkları rolü bu şekilde vurgularken, başka durumlarda da bu türden gözlemlerde bulunabileceğimizi göz ardı etmiyoruz. Partisyonların seslerin ve ses dizilerinin hatırasını sakladıkları gibi kitaplar da kelimelerin, cümlelerin ve cümle dizilerinin hatırasını saklar. Kilisedeki rahip ve kilisenin müdavimleri, ilâhilere katılmasalar da soru cevap biçimindeki ayetlerin, cümlelerin ve cümle parçalarının sırasını takip ederek alçak ya da yüksek sesle sözleri okurlar. Tiyatrodaki oyuncular rollerini müzisyenlerin kendi kısımlarını ezberledikleri gibi ezberlerler: Basılı notlardan yardım alarak rollerini ezberlemek durumundadırlar. Replikleri gözlerinin önünde olmasa bile, kısa bir süre önce, belki de bir önceki provada onları okumuşlardır. Ayrıca suflör, yani oyuncular topluluğunun bir temsilcisi de oradadır ve onların yerine replikleri takip eder ve her an oyuncunun

zayıflayan belleğindeki boşlukları doldurabilir. Her iki durumda da, farklı sebeplerden ötürü, şayet sözler tekrar edilmeselerdi, cevaplar soruları takip ediyor olmasalardı ve hazır cevaplar belirlenen anda müdahil olmasalardı topluluk ereğini yerine getiremezdi.

Bununla birlikte Kilise'nin ve tiyatronun dili, günlük dile kıyasla daha uzlaşımsaldır. Bu dil için dilin ikinci evresidir diyebiliriz. Çünkü ne tek başına bir insan ne de genel anlamda toplum insan tarafından icat edilmiş olabilir. Ne sokakta ne de başka bir yerde sahnedeki oyuncular ya da ibadet etmekte olan insanlar gibi konuşuruz. Şüphesiz farklı ortamlardan alınan ifadeler dramatik ya da komik dile geçebilir. Aynı şekilde; geleneksel metinlerin ortasına başka türden duaların, yeni bir olayda dile getirilmiş duaların, bir kişi için edilen duaların eklendiği ve orada bir anlığına ulusun ya da taşranın ya da ailenin dilinin konuşulduğu olur. Ancak tüm bunların edebî ya da dinî anlamda örnek olan bir biçim alması gerekir. Sanki Tiyatro ya da Kilise, genel toplumdan yeni ifade araçları ödünç almak yerine, toplumun içinde aslında onlara ait olan ama yolunu şaşırmış bir şeyleri bulmuş ve yeniden almış gibidir. Oyuncular ve inananlar topluluğu tüm bu özellikler itibarıyla, müzisyenler grubuna benzerler ve kolektif bellek tüm bu topluluklar nazarında aynı şekilde betimlenebilir.

Bu benzerlik belki de kısmen, kilisede ya da tiyatrodaysa ne ilâhi ne de enstrüman duysak bile, müziğin bu tarz topluluklarda büyük bir yer edinmiş ya da hâlâ ediniyor olmasından ileri gelir. Aslında, -ne kadar gerçek ve önemli olurlarsa olsunlar- bu benzerliklere rağmen, müzisyenler topluluğu ile işaretler kullanan ve üyelerinden kelimesi kelimesine aynı sözleri tekrarlamalarını talep eden diğer tüm cemaatler arasında büyük bir fark bulunur. Bir tiyatro piyesini izlerken, neden oyuncuların basılı metni birebir tekrar etmelerini isteriz? Çünkü eser sahibinin metni, onun düşüncesine, yani bizi sokmak istediği karakterlere ve düşüncelere uygundur. Bu örnekte, sözlerin, kelimelerin ve

seslerin erekleri kendilerinde değildir. Bunlar anlama, ifade edilen duygu ve düşüncelere, betimlenen tarihi ortama ya da kişiliklere, başka bir deyişle en önemli olarak tayin edilen şeylere giriş yollarıdır. Söz konusu piyesi izlediğimizi hatırladığımızda düşüncemiz buna bağlanır, bunu hatırlarız. Duyduğumuz sözlerin aynılarını hatırlamamız gerekmez. O esnada hissettiklerimizin hatırasını belleğimizde saklamanın başka yolları da vardır. Başka bir şekilde ifade edecek olursak, tiyatro oyunlarının temsil edildiği bu meclislerin kolektif belleği şüphesiz eserlerin metnini saklar ama özellikle sözlerin çağrışım yaptırdıklarını, yani dile ya da seslere dair olmayan şeyleri hatırlar. Duaların sözlerindense, onları telaffuz ederken duydukları dinî hisleri hatırlamaya çalışan müminler için de aynı şey geçerlidir: burada da kelimeler arka plana atılır ve şayet onların doğru bir biçimde tekrar edilmesi isteniyorsa bunun sebebi, dinî ruhun harften ayrılmaz olduğunun düşünülmesidir. Fakat yine de dinî grubun kolektif belleği öncelikle bu ruhu saklamaya çalışır.

Buna karşılık, müzisyenler seslerde dururlar ve onlardan ötesini aramazlar. Müzikal bir hava yaratmaktan, orada müzikal motifleri cereyan ettirmekten dolayı memnundurlar ve onların dilinde ifade olmayacak ve önerebilecekleri diğer hiçbir şey ile ilgilenmezler. Müzikal eserlerin icra olduğu bir odada, bir şair, filozof, romancı ve aynı zamanda bir âşık ya da tutkulu birisinin müziği kısmen unutmaması ve kendi düşünce ile hayallerine dalmaması daima oldukça kolay ve mümkündür. Ama ister icra etsin, ister dinlesin; bir müzisyenin tavrı bambaşka olacaktır: müzisyen o anda yalnızca ses birleşimleri yaratmakla ya da bunları dinlemekle meşgul olan insanların arasında; tamamıyla bu topluluğun içinde yer alır. Diğerleri, bu ortama varlıklarının çok küçük bir parçasıyla bağlanırlar ve bu da yalnızca yakından bağlı oldukları ve aslında dışına çıkmadıkları alışlageldik ortamlarından bir nebze sıyrılmak içindir. Ancak bu durumda, müzikal eserlerin hatırasını ve muhafazasını

sağlamak üzere, tiyatro örneğinde olduğu gibi imgelere ve fikirlere, yani anlama başvuramayız çünkü böylesi bir ses dizisinin yegâne anlamı yine kendisidir. Öyleyse onu olduğu gibi, bütünüyle hatırlamak gerekir.

Gerçeği söylemek gerekirse müzik, bu koşulun geçerli olduğu tek sanat dalıdır çünkü zaman içinde bütün olarak gelişir, duran hiçbir şeye bağlanmaz ve onu yeniden yakalamak için durmaksızın yeniden yaratmak gerekir. Bu nedenle de, nüansları ve en belirli ayrıntıları ile anılar kümesini hatırlamanın ancak kolektif belleğin her türlü kaynağını kullanmak koşuluyla mümkün olduğunu bu denli açık görebildiğimiz başka bir örnek yoktur.

Kolektif Bellek

Maurice Halbwachs

Şahsi hatıralarımız kendimize mi aittir? Küçük bir çocukken büyükbabamızla birlikte tanık olduğumuz bir toplumsal olay, lisedeki ilk günümüz, bir Paris seyahatinde görüp yaşadıklarımız... Peki ya tarih ile sosyal bakımdan hatırladıklarımız aynı şey midir? Tarih bir sosyal grubun hatırlama şekli midir? Belleğin ve hatırlamanın zaman ile mekân ile hatta müzik ile bir ilişkisi var mıdır?

Maurice Halbwachs'ın arkasında bıraktığı el yazmalarından yola çıkarak hazırlanan bu metin bize uzun vadede yayımlamayı tasarladığı önemli eserinden parçalar sunuyor. Bu parçalar, bellek ve toplum arasındaki ilişkilerin Halbwachs'ın düşüncesinin merkezi ve nihâi aşaması haline geldiğini gösteriyor.

Halbwachs'ın çalışmasını ilginç kılan nokta, klasik pozitivist varsayımın aksine, yorumsamacılık ile determinizmi bir araya getiriyor olmasıdır. Halbwachs'ın bellek analizinin altında bir zaman tanımı da gizlidir. Zaman artık, her türlü olayın içinde gerçekleştiği homojen ve yeknesak bir ortam değildir. Zamana indirgenemez deneyimin alanlarını sorguladıkları için varoluşsal düşünceye bağlı olmayan öğeler arasındaki eşgüdümün basit bir ilkesidir.

Bir dostu, Halbwachs'ın en yüksek erdeminin belki de düşünsel gözü peklik olduğunu söylüyor. Bu gözü pekliğin Halbwachs'ın yaşamındaki karşılığı, iltifatlara aldırmamak ve sosyal hayatın zorlukları karşısında kayıtsız kalmaktır. İnsan kavramını nesnelerden ayrı bir varlık olarak tanımlamaya bu denli çaba gösteren düşünürlerden birinin, toplum ve bireyin birlikte inkâr ve yok edildiği toplama kampı cehennemine maruz kalarak yaşamını yitirmiş olması bir anlamda hayli simgeseldir.

ISBN : 978-605-9460-54-5

